

פרק ראשון

מבוא

עניין ה'כבוד' הוא רב אנפין ויש לו זוויות ראייה שונות: הבחינה הפילוסופית², הבחינה המוסרית, הבחינה הסוציולוגית והמשפטית. עיקר ענייננו כאן הוא העיון מן הבחינה המשפטית³. לאחרונה זכה ערך 'כבוד האדם' להימנות עם הערכים המוגנים בחוק, הן במסגרת הקונסטיטוציות של המדינות הן במערכת המשפט הבינלאומי.

בהכרזה האוניברסלית בדבר זכויות האדם, משנת 1948, נאמר:
No one shall be subjected to arbitrary interference with his privacy, family, home or correspondence, nor to attacks upon his honour and reputation.

² על היבט זה כתבו הרבה מן הפילוסופים. וראה האנציקלופדיה העברית, ערך 'כבוד', והביבליוגרפיה שם. וראה גם: עקדת יצחק, שער שישים וחמישה; הרב י"ד סולובייצ'יק, איש האמונה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 15 ואילך; ימי זיכרון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 9: צלם אלוקים וכבוד הבריות; עמ' 20: הכבוד - מידה אלוקית. וראה גם להלן, ליד ציון הערה 60.

³ וראה ביבליוגרפיה על 'כבוד הבריות': ג' רקובר, אוצר המשפט, חלק א, עמ' 317, ערך 'כבוד הבריות'; חלק ב, עמ' 317; ביבליוגרפיה רב-לשונית למשפט העברי, עמ' 570. כן ראה: ג' רקובר, המשפט העברי בחקיקת הכנסת, ירושלים תשמ"ט, מפתח העניינים, ערך 'כבוד הבריות'; ג' רקובר, המשפט העברי בפסיקת בתי המשפט בישראל, ירושלים תשמ"ט, מפתח העניינים, ערך 'כבוד הבריות'.

⁴ The Universal Declaration of Human Rights, 1948, Article 12

פרק ראשון: מבוא

הגנה דומה לזו נקבעה באמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות משנת 1966⁵.

בשנת תשנ"ב (1992) נחקק בארץ 'חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו'. וזה לשון סעיפים 1, 1א, 2 ו-4 לחוק היסוד⁶:

עקרונות יסוד 1. זכויות היסוד של האדם בישראל מושתתות על ההכרה בערך האדם, בקדושת חייו ובהיותו בן-חורין, והן יכובדו ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל.

מטרה 1א. חוק-יסוד זה, מטרתו להגן על כבוד האדם וחירותו, כדי לעגן בחוק-יסוד את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.

שמירה על החיים, הגוף והכבוד 2. אין פוגעים בחייו, בגופו, או בכבודו של אדם באשר הוא אדם.

שמירה על הקניין 4. כל אדם זכאי להגנה על חייו, על גופו ועל כבודו.

מה תכנה של הזכות שנקבעה בחוק היסוד? מה היקפה ומה טיבה?⁷ לשאלות אלו משמעות רבה, לאור סעיף 8 לחוק היסוד הקובע: 'אין פוגעים בזכויות שלפי חוק-יסוד זה אלא בחוק ההולם את ערכיה של מדינת ישראל, שנועד לתכלית ראויה, ובמידה שאינה עולה על הנדרש, או לפי חוק כאמור מכוח הסמכה מפורשת בו'.

מה משמעותה של ההגנה על כבוד האדם? האם היא מקנה זכויות

⁵ The International Covenant on Civil and Political Rights, 1966, Article 17.

וראה: Haim H. Cohn: On the Meaning of Human Dignity, Israel Yearbook on Human Rights, Vol. 13 (1983), p. 226.

⁶ ספר החוקים התשנ"ב, עמ' 150. החוק תוקן בשנת תשנ"ד, ספר החוקים התשנ"ד, עמ' 90 (ראה בנספח הרביעי).

⁷ ראה: ח"ה כהן, 'ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטית - עיונים בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו', הפרקליט, ספר היובל, תשנ"ד-1993, עמ' 31-40.

מבוא

באורח חיובי? או שמא היא באה רק למנוע פגיעה בכבודו של אדם? האם היא מקנה זכויות לאדם כלפי חברו? או שמא היא מקנה זכויות רק כלפי השלטונות, שיגנו על זכויותיו? ומהו הכבוד שבאים להגן עליו? ואימתי יראה הדבר כפגיעה בכבוד? האם רק אדם 'מכובד' זכאי להגנה על כבודו? או שמא כל אדם הינו בעל כבוד ויש להגן על כבודו? מהו היחס בין שמירה על הכבוד לשמירה על הקניין ולשמירה על החיים, כשערכים אלה מתנגשים זה בזה?⁸ אין אלו אלא מקצת מן השאלות העולות בכל דיון על כבודו של האדם – מושג הדורש הגדרה ותוכן.

לכל השאלות שהעלינו אין תשובה בחוק היסוד, ואת מהותו של ערך כבוד האדם יש לגבש על פי המקורות היהודיים. כך היא הוראת סעיף 1 לחוק יסודות המשפט, התש"ם-1980, הקובעת⁹: 'ראה בית המשפט שאלה משפטית הטעונה הכרעה, ולא מצא לה תשובה בדבר חקיקה, בהלכה פסוקה או בדרך של היקש, יכריע בה לאור עקרונות החירות, הצדק, היושר והשלום של מורשת ישראל'.

יתרה מזו, כפי שראינו, חוק היסוד: כבוד האדם וחירותו, קובע כי מטרתו היא 'להגן על כבוד האדם וחירותו, כדי לעגן בחוק יסוד את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית'. ואם כן, יש לצקת תוכן יהודי לערך זה.

אנו מבקשים לבחון כאן את יסודה של ההגנה על כבוד האדם ואת תוכנה במקורות היהודיים לשם הצעת תשתית מחשבתית להגנה זאת ולשם התוויית דרכים לגיבושה ולמימושה.

'הערך'¹⁰ של כבוד הבריות הוא ציר-בסיס אידאי להלכות רבות... ואף יתכן, שכל המצוות שבין אדם לחברו מבוססות על הערך של כבוד הבריות'.

⁸ בשאלה זו ראה: ש' אישון, 'חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, לאור ההלכה', תחומין טז (תשנ"ו), עמ' 328 ואילך.

⁹ ספר החוקים התש"ם, עמ' 163.

¹⁰ הרב י"ד סולובייצ'יק, ימי זיכרון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 9.

פרק ראשון: מבוא

לא נדון כאן במכלול הלכות אלה ובזיקתן לכבוד הבריות. אף לא נדון בגדרי איסור לשון הרע, ביוש והלבנת פנים¹¹.

המערכת החברתית רצופה יחסי כבוד. יש יחס כבוד לאישה¹², יחס כבוד להורים, ואף יחס כבוד לתלמיד¹³. יש כבוד לנושאי תפקידים: יש כבוד למלך, לנשיא ולבית הדין. יש כבוד לחכמים¹⁴, יש כבוד לכוהן ויש כבוד לציבור.

¹¹ על אלה, ראה מאמרי: 'על לשון הרע ועל הענישה עליה', סיני נא (תשכ"ב), עמ' קצז-רט, שכו-שמה.

יש להעיר כי הזכות לשמו הטוב של האדם הייתה הזכות הראשונה שזכתה להכרה משפטית בשיטות המשפט עוד בימי קדם.

¹² הכוונה לאישה סתם, ולא לאשת המכבד. ראה שבועות ל ע"א: 'כל כבודה בת מלך פנימה'. וראה שיטה מקובצת לבבא מציעא ז ע"א, ד"ה קרא, בשם הרא"ש, ש'עשה' של השבת אבדה אינו שווה בכול, 'דאינו נוהג בזקן ואינו לפי כבודו, ולא בנשים, דכל כבודה בת מלך פנימה'. וראה פרי יצחק, חלק א, סימן נב (דף צא, טור ג), שכיוון ש'יש יחוס לכבודם, בדברי קבלה, דכתיב: "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהלים מה, יד), לכך גם בכהאי גוונא להתעסק במצווה על פני החוץ, מקרי אינה לפי כבודם, ופטורים מלהשיב, משום כבוד הבריות' (בדומה לחכם ולא למכובד סתם). וראה דברי מנחם, לר' מ"מ כשר, חלק השו"ת, סימן כת, אות ג, הלכות שונות שמקורן בכלל 'כל כבודה וכו'.

במיוחד חייב אדם בכבוד אשתו. ראה בבא מציעא נט ע"א, בדברי ר' חלבו: 'לעולם יהא אדם זהיר בכבוד אשתו'. ועוד נאמר, שראוי לאדם לכבד את אשתו יותר מגופו (יבמות סב ע"ב). וברמב"ם (הלכות אישות, פרק טו, הלכה יט), הביא הלכה זו בלשון ציווי: 'כן ציוו חכמים שיהא אדם מכבד את אשתו יותר מגופו'.

¹³ משנה (אבות ד, יב): 'רבי אלעזר בן שמוע אומר: יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך, וכבוד חברך כמורא רבך, ומורא רבך כמורא שמים'. ובבית הבחירה, אבות, ד, יג): 'יהי כבוד תלמידך חביב עליך ככבוד חבירך וכו'.

ובמשנה (אבות ב, י): 'הם אמרו ג' דברים. ר' אליעזר אומר: יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך'. על פי הגרסה ב'בית הבחירה', אבות ב, ד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 90. וראה פירושו של ר' מנחם המאירי, בעמ' 98. ובגיליון משנה אבות שבתלמוד: 'תלמידך'.

¹⁴ ראה פרי יצחק, שם (דף צ, טור ד), שדברי הגמרא בשבועות ל ע"ב, בעניין עדותו של תלמיד חכם, אינם משום כבוד תורה, אלא משום כבוד הבריות.

מבוא

מערכת יחסי הכבוד אינה רק עניין של יחס לאישים כלפיהם רוחשים כבוד, אלא עניינה בערכים העומדים ביסוד יחסי כבוד אלה, ונמצא – כדברי הרב קוק¹⁵ – כי רגש הכבוד פועל לקיום העולם בכלל¹⁶: 'כאשר נתבונן על הנהגת העולם כולו, נראה כי הסבה העקרית לתקון האמתי והסדר הנכון שבבני אדם, אינו כי אם נתינת הכבוד למי שראוי לכבוד. מכבוד החכמים – מסתעף אהבת תורה וחכמה ומדות טובות ויראת ד'. מכבוד הורים – מסתעף חנוך ישר העושה פרי ברכה בלב הבנים, לעת יגדלו. למעלה מזה, מכבוד מלכים – מסתעף כללות התקון האמתי בחיי האדם המדיני. נמצא, כי רגש הכבוד פועל לקיום העולם בכלל'. יתרה מזו, מוסיף הרב קוק, כי 'גם הרגשת כבוד הנפש האלהית שבאדם, תמנעהו מהשפיל כבודו בפעולות מגונות, שאינן תפארת לעושיהן. נמצא שאנו משיגים בכח הכבוד המיוחס לנבראים פעולה שלמה ומתוקנת, מה שאין אנו משיגים בשום כח והרגש בעולם'. אבל הכבוד הבסיסי הוא, בלא ספק, כבוד האדם כאשר הוא אדם.

¹⁵ תרכ"ה (1865) – תרצ"ה (1935). גדול חכמי ההלכה והמחשבה היהודית בדורות האחרונים. היה רבה הראשי של ארץ-ישראל.

¹⁶ חבש פאר, פרק א.

פרק ראשון: מבוא

א. כבוד האדם – שנברא בצלם

הלשון השגורה במקורותינו אינה 'כבוד האדם' אלא 'כבוד הבריות'¹⁷:
'רבי יוחנן בן זכאי'¹⁸ אומר: הקדוש ברוך הוא חס על כבודן של
בריות'¹⁹.

נראה שבלשונו של רבן יוחנן בן זכאי חבוי גם מקור כבודו של
האדם. רבן יוחנן בן זכאי אינו מדבר על כבוד 'האדם' אלא על כבוד
'הבריות'. במילה 'בריה' יש רמיזה לבורא העולם, וכאשר מדברים על
'הבריות' – כל בריותיו של הבורא במשמע. זאת ועוד: יש לזכור כי
בריאת האדם היא בצלם אלוהים: 'ויברא אלהים את האדם בצלמו בצלם
אלהים ברא אותו' (בראשית א, כז). כיבוד צלם האלוהים שבאדם הוא
אחד האתגרים הקשים והנכבדים בהנהגתו של האדם את עצמו וביחסיו
עם חברו.

שמירת צלם אלוהים שבאדם נזכרת למעשה כבר במקרא בהקשר
לעבריינים²⁰. וכך נאמר על מי שחטא ונתחייב מיתה: 'וכי יהיה באיש
משפט מות והומת ותלית אותו על עץ. לא תלין נבלתו על העץ כי קבור
תקברנו ביום ההוא כי קללת אלהים תלוי. ולא תטמא את אדמתך אשר
ה' אלהיך נותן לך נחלה' (דברים כא, כב-כג). הרי שהתורה אוסרת את
הלנת העבריין על העץ, כי 'קללת אלהים תלוי'.

¹⁷ מכילתא דרבי ישמעאל, משפטים, פרשה יג (עמ' 292 במהדורת הורוויץ-רבין).
וראה גם: חוספתא, בבא קמא, פרק ז, הלכה ג; בבלי, בבא קמא עט ע"ב. וראה
להלן, ליד ציון הערה 82.

¹⁸ גדול חכמי ישראל בדור הראשון לתנאים, בדור שלפני החורבן ובעשר השנים
שלאחריו.

¹⁹ על יחסו של רבן יוחנן בן זכאי לבריות, השווה ברכות יז ע"א: 'אמרו עליו על רבן
יוחנן בן זכאי, שלא הקדימו אדם שלום מעולם, ואפילו נכרי בשוק'. וראה ליקוטי
שיחות, מאת ר' מנחם מנדל שניאורסון, האדמו"ר מליובאביץ, פרשת משפטים,
תשמ"ה, עמ' 5, הערה 28, כי 'על דרך הפשט... מורה על גודל יוקר כבוד הבריות
שהיה אצלו, וכדמוכח גם מזה "שלא הקדימו אדם" וכו', כולל עם הארץ מבני
ישראל'.

²⁰ וראה להלן: כבודו של העבריין.

כבוד האדם - שנברא בצלם

וכבר דרשו חז"ל²¹: 'היה ר' מאיר אומר: מה תלמוד לומר "כי קללת אלהים תלוי"? לשני אחים תאומים דומין זה לזה, אחד מלך על כל העולם כולו, ואחד יצא לליסטיא. לאחר זמן נתפס זה שיצא לליסטיא, והיו צולבין אותו על הצלוב, והיה כל עובר ושב אומר: "דומה שהמלך צלוב". לכך נאמר: "כי קללת אלהים תלוי".

מהו 'צלם אלהים'? בזה דנו חכמי ישראל הרבה²², בתורת הנגלה ובתורת הנסתר²³. שאלה זו הטרידה את כל ההוגים. הרמב"ם²⁴ הגדיר את הצלם כ'צורת האדם השלם בדעתו'. וזה לשונו²⁵: 'נפש כל בשר היא צורתו שנתן לו האל; והדעת היתרה המצויה בנפשו של אדם היא צורת האדם השלם בדעתו. ועל צורה זו נאמר בתורה: "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו" (בראשית א, כו)²⁶.

ר' עובדיה ספורנו²⁷ מפרש את המונח 'צלם אלהים' בזיקה לפסוק

²¹ תוספתא, סנהדרין, פרק ט, ז (מהדורת צוקרמנדל); בבלי, סנהדרין מו ע"ב.
²² ראה המובא להלן. וכן ראה: פירוש הרמב"ן, בראשית א, כו (ראה להלן, ליד ציון הערה 35); ערוגת הכושם, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשכ"ג, חלק ד, עמ' 79-80; בית הבחירה, למאירי, אבות ג, יג, מהדורת ש"ז הבלין, עמ' 146-147; ובחיבור התשובה, חלק שבר גאון, מאמר ב, פרק ו, עמ' 636 (מובא בנספח לבית הבחירה, שם, בעמ' 375-377).

וראה: ש' קליין ברסלבי, פירוש הרמב"ם לסיפורים על אדם בפרשת בראשית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 13-22, 294-298; ז' הרוי, 'כיצד להתחיל ללמוד את מורה הנבוכים ח"א פ"א', דעת 21 (תשמ"ח), עמ' 5-20; ח' כשר, 'חביב אדם שנברא בצלם', דעת 41 (קיץ תשנ"ח), עמ' 20-29; י' לורברבוים: "'חביב אדם שנברא בצלם": תיאוסופיה אנתרופולוגיה והלכה בספרות התלמודית' (בשכפול, חש"ד וחמ"ד).

²³ 'הנה עומק פנימיות ענין ה"צלם" הוא מדברים העומדים ברומו של עולם, והוא כולל רוב סתרי פנימיות הזהר' (נפש החיים, שער א, פרק א).

²⁴ קורדובה, ד"א תתצ"ה (1135) - ד"א תתקס"ה (1204). גדול חכמי ישראל בימי הביניים. מחבר 'משנה תורה' ו'מורה נבוכים'.

²⁵ רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ד, הלכה ח.

²⁶ וכן ראה מורה נבוכים, חלק א, פרק א. וראה: י' שילת, הקדמות הרמב"ם למשנה, ירושלים תשנ"ב, עמ' קיב-קיד.

²⁷ רל"ב (1472) - ש"י (1550) לערך. מגדולי חכמי איטליה בתקופת הרנסנס.

פרק ראשון: מבוא

'כי קללת אלהים תלוי'²⁸: 'הנה כל עצם נבדל מחומר יקרא "אלהים", ומזה המין הוא עצם הנפש השכלית באדם, הנקראת "צלם אלהים". ועל זה הדרך, אמרה בעלת אוב לשאול: "אלהים ראיתי עולים" (שמואל א' כח, יג). ובהיות שהבזיון נעשה למת אחר מיתה הוא בזיון לנפש השכלית, אשר היא עצם נבדל הנשאר אחר מיתת הגוף, אמר שהיא "קללת אלהים", כי הלנת התליה לגוף המת בלתי קבורה היא בזיון לאותו העצם הנצחי הנקרא אלהים'.

למהר"ל מפראג²⁹ דרך אחרת בהבנת המונח 'צלם אלהים'. בפירושו לדברי ר' עקיבא ב'פרקי אבות'³⁰, 'חביב אדם שנברא בצלם', הוא משיג³¹ על פירושו של הרמב"ם, משום שמשמעות 'חביב אדם' היא 'שהוא חביב אף מן המלאכים'³²... ובודאי יש במלאכים דעת וחכמה'. לדעתו של המהר"ל, הכוונה היא להיותו של האדם 'נברא בזקיפה, ולא כמו שאר בעלי חיים הולכי שחות. כי מי שהולך שחות הוא מורה על שיש עליו אדון... לכך האדם, שהוא בזקיפה, נאמר עליו שהוא "בצלם אלהים"... ומצד העולם התחתון האדם "בצלם אלהים", כי אז יתואר השם יתברך כפי מה שראוי אל עולם הזה הגשמי'³³.

²⁸ פירוש ספורנו, דברים כא, כג.

²⁹ ר' יהודה בר' בצלאל ליוואי. פוזנא, רע"ב (1526) ? - פראג, שס"ט (1609). רב, מקובל ובקי בחכמות. כתביו מהווים אבן יסוד במחשבת ישראל.

³⁰ אבות ג, יד.

³¹ דרך חיים, אבות, שם.

³² לשאלה: האם האדם מישראל גדול מן המלאך או המלאך גדול מן האדם מישראל? ראה נפש החיים, לר' חיים מוולוז'ין (תק"ט [1749] - תקפ"א [1821]), מייסד ישיבת וולוז'ין), מהדורת י"ד רובין, בני-ברק תשמ"ט, שער א, פרק י: 'ועל פי זה יבואר פשר דבר בענין שינוי דעות שבין גדולי הראשונים ז"ל, אם האדם מישראל גדול מהמלאך או מלאך גדול ממנו, וכל אחד משני הדעות מביא ראיות מפורשות ממקראות מפורשים, ועל פי דברינו הנ"ל יתבאר, אשר באמת אלו ואלו דברי אלהים חיים, רק בבחינות חלוקים. כי ודאי מלאך גדול מהאדם, הן כעצם מהותו הן בגודל קדושתו ונפלאות השגתו, אין ערך ודמיון ביניהם כלל... אמנם בדבר אחד, יתרון גדול לאדם מהמלאכים, והוא העלאת והתקשרות העולמות והכוחות והאורות אחד בחברו, אשר זה אין בכוח כלל לשום מלאך'.

³³ וראה גם תפארת ישראל, פרק טז: 'אבל האדם הולך קומם, מפני שהוא מלך

כבוד האדם – שנכרא בצלם

והמהר"ל ממשיך ומבאר את המקרא 'ויברא אלהים את האדם בצלמו' (בראשית א, כז), באופן ש'האדם הוא בצלמו של הקדוש ברוך הוא. רוצה לומר, מתיחס לו יתברך מצד עולם הזה הגשמי. כי בריאת האדם בעולם הגשמי, שיהיה האדם מלך בתחתונים כמו ה' יתברך-על הכל'³⁴.

אמנם המהר"ל מציע פירוש נוסף ל'צלם', שלא במובן הגשמי אלא במובן הרוחני, דהיינו האור והזיו של הצלם: 'כי דבק בפנים שלו זיו, וניצוץ עליון דבק בו, ודבר זה הוא "צלם אלהים". ובוה מיוחד האדם מכל הנבראים, בזיו ואור הצלם. ואין האור הזה אור גשמי כלל, אבל הוא אור זיו נבדל אלקי שדבק באדם. ועליו נאמר: "כי בצלם אלהים עשה את האדם" (בראשית ט, ו)... וכמו שמקבל האדם הנשמה העליונה עם הגשם [=הגשמיות], כך מקבל האדם הגשמי הזיו והניצוץ העליון הזה'.

הנמצאים התחתונים [=היצורים שמתחת לשמש], והמלך ראוי שיהיה הולך בזקיפה. ובתחתונים אין על האדם'.

³⁴ וראה גם: נפש החיים, שער א, פרק ג, עמ' ד-ה: 'כן בדמיון זה, כביכול ברא הוא יתברך את האדם, והשליטו על רבי רבון כחות ועולמות אין מספר, ומסרם בידו, שיהא הוא המדבר והמנהיג אותם על פי כל פרטי תנועות מעשיו ודבוריו ומחשבותיו וכל סדרי הנהגותיו, הן לטוב או להפך ח"ו... זהו: "ויברא אלהים את האדם בצלמו בצלם אלהים" וגו' (בראשית א, כז), "כי בצלם אלהים עשה" וגו' (בראשית ט, ו). שכמו שהוא יתברך שמו, הוא האלקים, בעל הכחות הנמצאים בכל העולמות כלם, ומסדרם ומנהיגם כל רגע כרצונו, כן השליט רצונו יתברך את האדם שיהא הוא הפותח והסוגר של כמה אלפי רבואות כחות ועולמות, על פי כל פרטי סדרי הנהגותיו בכל ענייניו ובכל עת ורגע ממש, כפי שורשו העליון של מעשיו ודיבוריו ומחשבותיו, כאילו הוא גם כן הבעל כח שלהם כביכול'. וכן ראה: רוח חיים, לר"ח מוולוז'ין, אבות ב, א, ד"ה או יאמר הסתכל כו'; נפש החיים, שם, דרשת מוהר"ח, עמ' תה-תז; נפש החיים, שם, הג"ה מהרי"ץ, מבנו של ר"ח מוולוז'ין, עמ' עו ואילך. וכן ראה: הרב י"ד סולובייצ'יק, איש ההלכה - גלוי ונסתר, ירושלים תשל"ט, עמ' 73, 84-85.

וראה מִשֶׁךְ חכמה, ויקרא יט, יח, המפרש את 'צלם אלהים' לעניין הבחירה החפשית שניתנה לו.

פרק ראשון: מבוא

על הקשר שבין 'צלם אלהים' לכבוד, עומד הרמב"ן בפירושו ל'צלמנו כדמותנו'³⁵, וזה לשונו: 'ואמר "בצלמנו כדמותנו", כי ידמה לשניהם במתכונת גופו לארץ אשר לוקח ממנה, וידמה ברוח לעליונים שאינה גוף ולא תמות. ואמר בכתוב השני "בצלם אלהים ברא אותו" (בראשית א, כז), לספר הפלא אשר נפלא בו משאר הנבראים... ופירוש "צלם" כמו תואר... ו"דמות" הוא דמיון בצורה ובמעשה, כי הקרובים בענין יקראו דומים זה לזה. והנה האדם דומה לתחתונים ולעליונים בתאר והדר, כדכתיב "וכבוד והדר תעטרהו" (תהלים ח, ו), והוא מגמת פניו בחכמה ובדעת וכשרון המעשה, ובדמות ממש, שידמה גופו לעפר ונפשו לעליונים'.

הביטוי 'בצלמנו כדמותנו' הוחלף אפוא בתהלים (ח, ו) במילים 'וכבוד והדר תעטרהו'. "צלם אלהים" הומר אפוא ב"כבוד האלהים", ותמורתו בלשון חכמים - על פי ההלכה - "כבוד הבריות"³⁶. המהר"ל אף הוא מדגיש את הקשר שבין צלם אלוהים והכבוד. בדבריו על 'התאוה'³⁷ והקנאה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם, הוא אומר³⁸: 'ו"הכבוד" הוא דבר שלישי, הוא שייך אל האדם במה שהוא אדם, והאדם הוא מה שנאמר "נעשה אדם בצלמנו". והכבוד והבזיון שייך בצלם הזה, שהוא צלם אלהים'. אפשר שזיקתו של כבוד האדם לצלם אלוהים שבו באה לידי ביטוי בדבריו של בן עזאי³⁹ במדרש⁴⁰: "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט, יח).

³⁵ פירוש הרמב"ן, בראשית א, כז.

³⁶ הרב י"ד סולובייצ'יק, ימי זיכרון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 9.

³⁷ אבות ד, כא. וראה להלן, ליד ציון הערה 517.

³⁸ דרך חיים, שם. על זיקת ה'כבוד' לנפש האדם, ראה גם בדברי ר' זרחיה הלוי, בעל 'המאור', בהקדמתו לחיבורו, בראש מסכת ברכות: 'במקומות רבים בכתוב, נקראת הנפש החיה "כבוד", כדכתיב: "לכן שמח לבי ויגל כבודי" (תהלים טז, ט), וכתיב: "עורה כבודי" (תהלים נז, ט), וכתיב: "למען יזמרך כבוד" (תהלים ל, יג), כי הבורא אֶצְלָה על האדם מכסא כבודו, ובה נתן עליו מהודו, והוא העצם הנכסף אל יסודו'.
³⁹ שמעון בן עזאי, בדור השלישי לתנאים (המחצית הראשונה של המאה ה'ב'). הצטיין בשקידתו. רצונו להקדיש את כל חייו ללימוד התורה גרם לו שלא נשא אישה כל ימיו. הוא נמנה עם הארבעה שנכנסו ל'פרדס', והוא 'הציץ ומת'.

כבוד האדם – שנברא בצלם

רבי עקיבא⁴¹ אומר: זה כלל גדול בתורה⁴². בן עזאי אומר: "זה ספר תולדות אדם" (בראשית ה, א), זה כלל גדול מזה. שלא⁴³ תאמר: הואיל ונתכזייתי, יתבזה חבירי עמי; הואיל ונתקללתי, יתקלל חבירי עמי. אמר רבי תנחומא: אם עשית כן, דע למי את מבזה, "בדמות אלהים עשה אותו". בעוד שר' עקיבא מעמיד את 'זאהבת לרעך כמוך' ככלל הגדול, הרי בן עזאי סבור, כי כלל גדול מזה הוא 'זה ספר תולדות אדם'. אם כוונת בן עזאי היא להמשכו של הפסוק: 'ביום ברא אלהים אדם בדמות אלהים עשה אותו', הרי שבן עזאי מדגיש את היותו של האדם – של כל אדם – נברא בדמות אלוהים, ומשום כך הוא סבור, כי זלזול שנזדלזל בו האדם אינו יכול לשמש לו עילה לזלזל גם בכבוד אחרים, כי בדמות אלוהים עשה את האדם, וכבודו של האדם הוא כבודו של הבורא⁴⁴ (היבט נוסף לעדיפות הפסוק שמביא בן עזאי, מדגיש הגר"א מווילנא⁴⁵,

⁴⁰ בראשית רבה, סוף פרשה כד; ספרא, קדושים, פרק ד, יב; הקדמת דברי ר' עקיבא לדברי בן עזאי היא על פי הספרא. ואילו בבראשית רבה, הוקדמו דברי בן עזאי לדברי ר' עקיבא; ירושלמי, נדרים פרק ט, הלכה ד (מא ע"ג).

⁴¹ ר' עקיבא בן יוסף. גדול התנאים, שהיה למופת לכל הדורות.

⁴² 'כלומר שהרבה מצוות שבתורה תלויים בכך, שהאזהב חבירו כנפשו לא יגנוב ממנו ולא ינאף את אשתו, ולא יונהו בממון ולא בדברים, ולא יסיג גבולו, ולא יזיק לו בשום צד, וכן כמה מצוות אחרות תלויות בזה. ידוע הדבר לכל בן דעת' (ספר החינוך, מצווה רמג).

⁴³ מכאן מובא בבראשית רבה. אבל דברים אלה מתאימים לדברי בן עזאי, ולכן הם הולמים את הנוסח שבספרא. וכך גם עולה מן הסיום: 'דע למי אתה מבזה, "בדמות אלהים עשה אותו"'.
_____

⁴⁴ והשווה מכילתא, יתרו (פרשה יא, עמ' 245 במהדורת הורוויץ-רבין), על הפסוק 'אשר לא תגלה ערותך עליו' (שמות כ, כב): 'זהרי דברים קל וחומר: ומה אם האבנים שאין בהן דעת, לא לרעה ולא לטובה, אמר הקדוש ברוך הוא, לא תנהג בהן מנהג בזיון. חברך, שהוא בדמותו של מי שאמר והיה העולם, דין הוא שלא תנהג בו מנהג בזיון'. והשווה רש"י לשמות, שם. וראה ליקוטי שיחות, מאת ר' מנחם מנדל שניאורסון, הארמו"ר מליובאביץ, פרשת יתרו, תשמ"ט, על הבדלי הנוסח שבפירוש רש"י.

⁴⁵ ת"ף (1720) – תקנ"ח (1797). ר' אליהו ב"ר שלמה זלמן מווילנא, גדול חכמי התורה בדורות האחרונים.

פרק ראשון: מבוא

בביאוריו לספרא⁴⁶: 'מתוך שיודע שכולנו בני איש אחד, לא יעשה עולה לחברו'⁴⁷).

ואף שר' עקיבא לא קבע את 'זה ספר תולדות אדם' וכו' כ'כלל גדול', אבל הוא זה ש'היה⁴⁸ אומר: חביב אדם שנברא בצלם'. אמנם ר' עקיבא מדגיש במיוחד את חביבותם של ישראל: 'חביבין ישראל שנקראו בנים למקום'.

ושוב, בשמו של בן עזאי מובא: 'הוא היה אומר⁴⁹: אל תהי בז לכל אדם'. אף כאן מודגש בדבריו: 'כל אדם'.

וכשם שיש בכבוד הבריות משום כבודו של הבורא, כך יש בהאדרת שמו של הבורא משום הענקת כבוד לברואיו. על הזיקה האמיצה שבין כבוד שמים וכבוד הבריות, עומד במקומות אחדים הרב קוק⁵⁰.

'כבוד האדם' – אומר הרב קוק⁵¹ – 'אינו ראוי כי אם על ידי מה שאנו מקדימים כבוד שמים, ומכבודו יש כבוד לברואיו, שהכינם לתכלית נכבדה'⁵².

יתרה מזו. כבוד שמים הוא הנותן משמעות לא רק לכבוד האדם אלא

⁴⁶ הגהות וביאורי הגר"א לספרא, שם.

⁴⁷ פירוש מעניין להבדל בין גישתו של בן עזאי לגישתו של ר' עקיבא מובא ב'ספר ראב"ן', סימן לז: 'נראה לי פירושו, דהכי דריש בן עזאי: "זה ספר תולדת אדם", כל אדם (אוהב) [יאהב] חבירו כאילו הוא תולדה שלו, כלומר בנו. ור' עקיבא אומר: כל אדם יאהב חבירו כעצמו. ובהא פליגי: בן עזאי סבר, אדם אוהב את בנו יותר מגופו; ור' עקיבא סובר, אדם אוהב את גופו יותר מבנו, ולהכי כלל של "ואהבת לרעך כמוך" גדול מכלל של "זה ספר תולדות אדם"'. לפי זה, 'כלל גדול מזה' בדברי בן עזאי משמעו לעניין אהבת הרע, ולא לעניין מעמדו של האדם בכלל. וראה הרב ש' גורן, 'אהבת ישראל לאור ההלכה', אור המזרח, תשי"ד, חוברת א, עמ' 9 (=תורת המועדים, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 42); י' לורברבוים (למעלה, הערה 22), כרך ב, פרק שמיני, עמ' 6: 'זה ספר תולדות אדם', זה כלל גדול ממנו.

⁴⁸ משנה, אבות ג, יד.

⁴⁹ אבות ד, ג. וראה להלן, ליד ציון הערה 116.

⁵⁰ ראה עליו למעלה, הערה 15.

⁵¹ עין איה, ברכות, פרק ב, אות כא.

⁵² וראה להלן, הערה 335.

כבוד האדם — שנכרא בצלם

למציאות כולה⁵³: 'ראוי לדעת כי עיקר חשיבות המציאות כולה הוא רק מפני ששם ד' נקרא עליה, ושם השם הוא המביאו לידי תעודת הכבוד הגדול שהכין לו. אבל כשנשקיף על המציאות מבלעדי כבוד שמים, במה נחשב הוא, לאיזו תעודה ומטרה נכבדהו?!

'על⁵⁴ ידי כבוד שמים נעשים כל דרכי היושר מכוונים בעולם. ובהבטל כבוד שמים חלילה, אפילו במקצת, נתמוטט יסוד הצדק והמוסר בכלל, ואז ילכו בני אדם בחשכה'.

מיעוט בהזכרת שם שמים מוביל לאנוכיות ולפירוד⁵⁵: 'המתחזק באנושיות מבלי להזכיר שם שמים ולהורות שיסוד השלום בעולם הוא שמו של המלך שהשלום שלו ב"ה, אף שהוא מאחד לשעה, אבל על ידי מיעוט הכרה בכבוד שמים, יתגדלו בהכרח התכונות הרעות, ואהבת כל אחד לעצמו תתרבה, עד שלא יכון מצב השלום, ויהיה חיבור שסופו מביא לפירוד ולחסרון גדול'.

הרב קוק מבחין בין כבוד שמים המושג השגה בהירה, המרומם את ערך האדם, לכבוד שמים מגושם הנוטה לעבודה זרה, שיש בו משום השפלת כבוד האדם⁵⁶: 'כבוד שמים המושג השגה בהירה מרומם הוא את ערך האדם וערך כל היצורים, וממלא אותם הכרה של גודל הנפש, מחובר עם ענוה טהורה⁵⁷. וכבוד שמים מגושם הוא נוטה לעבודה זרה, ומשפיל את כבוד האדם וכבוד כל הבריות. על כן גדול הוא כבוד הבריות שדוחה את לא תעשה שבתורה, להורות על כבוד שמים הכהיר, המגדל בטובו את יסוד כבוד הבריות'.

גם ההשקפה שיראת שמים סותרת כביכול את הכבוד לאדם אינה ההשקפה הנכונה. את מה שמובא בשמו של אביי⁵⁸, 'לעולם יהא אדם

⁵³ עין איה, שם.

⁵⁴ עין איה, שם, אות לא.

⁵⁵ עין איה, שם, אות כ.

⁵⁶ מוסר אביך, מדות הראיה, כבוד א, עמ' קלד.

⁵⁷ על הקשר שבין הענוה ובין הכבוד, ראה בדברי הרב קוק, להלן, ליד ציון הערה

.271

⁵⁸ ברכות יז ע"א.

פרק ראשון: מבוא

ערום ביראה', מסביר הרב קוק כך⁵⁹: 'יש הבדל בין מי שמתנהג בציור יראת ד' כפי השכל או שמתנהג בה כפי הדמיון וכח המדמה לבד. כי בראשית ההשקפה הדמיונית, אין עם יראת ד' דבר כי אם ציור היראה האלהית לבד, ואין מקום עמה לדרך ארץ, לאנושיות וכבוד הבריות. כיון שיראת ד' ממלאת את לבבו וכל רגשותיו, איפה יכנסו אלה החיובים האנושיים בלבבו? אבל מי שמסתכל ביראת ד' בשכל, יכיר כי מטרת יראת ד' היא לתקן כל דרכיו על דרך התיקון היותר טוב ויותר נאה, וימשוך רבים ליראה ולעבודה ולדרך טובים. אם כן, לא ילך אחר הציור הדמיוני, כי אם אחר עצת השכל בפרטי היראה, או ישכיל כי גדולי ענפי היראה האמיתית היא כבוד הבריות ודרכי שלום ודרך ארץ. אז יהיה "מענה רך משיב חמה", וידבר שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם ואפילו לנכרי בשוק. ולא תטרידהו כל זה מיראת ד', ולא יראת ד' ודביקותו בה תטרידהו מאלה החיובים האנושיים, שהם עטרת תפארת לאדם, ועל ידם מתקדש שם שמים ומתרבה יראת ד' בעולם'. ומאותו טעם, כנראה, מתעצם כבוד הבריות מכוח אורו של משיח⁶⁰: 'אורו של משיח, כשזורח בלב, הוא מלמד לכבד את הבריות כולם. "והיה ביום ההוא שורש ישי אשר עומד לנס עמים אליו גויים ידרשו והיתה מנוחתו כבוד"' (ישעיהו יא, י).

כבוד האדם הוא אפוא המבטא את מעלתו כאדם, כאדם עם נשמה. וכך מסביר הרב קוק את התפילה 'ואל תביאנו לא לידי חטא... ולא לידי בזיון'⁶¹: 'הכבוד הוא המעמיד את החיים הרוחניים של האדם בצביונם. גדול כבוד הבריות מצד עצמו, מצד שהוא מורה על יתרון נשמת האדם, שהכבוד הוא מחובר עמה. ועל כן כל בזיון שמזדמן לאדם, יש בו משום הורדת ערכו האנושי בכלל, וגורם הוא על ידי זה גם השפלה כללית בערכי חייו הרוחניים כולם. על כן גדולה הבקשה, שלא יביאנו ד' לידי בזיון'.

⁵⁹ עין איה, ברכות, שם, אות ס.

⁶⁰ מוסר אביך, שם, ט.

⁶¹ עולת ראייה, חלק א, עמ' עז.

כבוד האדם – שנכרא בצלם

הכבוד – מידה טובה או מידה מגונה?

על יסוד הקשר שבין כבוד האדם לכבוד ה', משיב ר' יוסף דב סולובייצ'יק⁶² על השאלה⁶³: 'האם אמנם הכמיהה והדחף לכבוד אלוקים היא ביסודה מידה טובה או מידה רעה על פי השקפת היהדות?'. ותשובתו לשאלה זו היא: 'הכבוד לכשעצמו הוא בבחינת מידה אלוקית כאשר האדם מחשיב עצמו וחולק כבוד לעצמו, ומביא בכך לידי ביטוי את דבר שליחותו הגדולה של האדם המתבססת כולה על צלם אלוקים שבו. אז כבודו של השליח הוא מעין בבואה של כבוד קונו. אולם אם האדם מחלל את כבוד עצמו ואת עצמו – הריהו מחלל בזה את צלם אלוקותו ואת שליחותו... הכבוד עלול להיות מידה מגונה, כאשר האדם עומד בתוקף על כך, שיכבדו אותו על מעלותיו. כאמור למעלה, אין שום אדם בעולם, שידע בדיוק מהו תוך-תוכה של שליחותו בעולמו, והאם שליחות זו שלו חשובה יותר מהשליחות אשר הוטלה על חברו... כי קדושתה של האישנות אינה נמדדת לפי שיעור ההישגים, כי אם לפי שיעור המאמצים ומסירות הנפש הכרוכים בהגשמת השליחות. ממילא אסור לשום אחד לדרוש כבוד מזולתו. קיצורו של דבר: הכבוד הוא בבחינת מידה מגונה, כאשר הרגש הזה מזוהה עם יקרה... "כל הרודף אחר הגדולה, הגדולה בורחת ממנו", מפני שבגדולה כלול הרגש של עליונות... אולם מאידך גיסא, כאשר הכבוד מתחבר אל מה שמשתמע מתוך השורש האטימולוגי "כבד"⁶⁴ – "ואכבדה בפרעה ובכל חילו", כאשר רגש השליחות של נשיאה בעול כבד, של היות

⁶² פרווין (פולין), תרס"ג (1903) – בוסטון, תשנ"ג (1993). מגדולי ההגות היהודית בזמננו. ממנהיגי היהדות האורתודוקסית בארצות-הברית. בין חיבוריו: 'איש ההלכה' ו'איש האמונה הבודד'.

⁶³ ימי זיכרון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 9, 20.

⁶⁴ והשווה המובא בשולי בית הבחירה, אבות, מהדורת ש"ז הכלין, ירושלים תשנ"ה, עמ' 288: 'בשוליים הערה, כנראה לא משל רבינו, ושוליה קטועים מעט: [קצ]ת ספרים שכתוב בהם [אין כבוד] אלא תורה וכו'. שמעתי [מי] שפירש זה ואמר, כי [כבוד] כבידות ענין אחד הם: [שה] כבידות כפי החומר, [והכבוד] כפי הצורה וכו'.

פרק ראשון: מבוא

האדם-השליח מלא ושופע כיסופים, אהבה ונאמנות למשהו נהדר ונאצל – הרי אז זו מידה אלוקית.

החקיקה הישראלית

את הגישה היהודית לכבוד האדם, אימץ המחוקק לאחרונה בשני ביטויים, והם: 'ערך האדם שנברא בצלם', ו'עקרון כבוד הבריות'. וזה לשון סעיף 1 לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח – 1998⁶⁵:

זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות ומחויבותה של החברה בישראל לזכויות אלה מושתתות על ההכרה בעקרון השוויון, על ההכרה בערך האדם שנברא בצלם ועל עקרון כבוד הבריות.

⁶⁵ ספר החוקים התשנ"ח, עמ' 152 (ראה בנספח החמישי).

כבוד הבריות' – כבוד כל הברואים

ב. כבוד הבריות' – כבוד כל הברואים

וכיוון שנקודת המוצא בכבוד הבריות היא היותן 'בריותיו' של הבורא, הרי שכל הבריות נכללות בזה⁶⁶. אין מדובר כאן בכבוד 'ישראל' אלא בכבוד הבריות'. וכך אמנם מובע הדבר אצל הרמב"ם⁶⁷: 'ואל'⁶⁸ יהיה כבוד הבריות קל בעיניו, שהרי הוא דוחה את לא תעשה של דבריהם⁶⁹, וכל שכן כבוד בני אברהם יצחק ויעקב המחזיקין בתורת האמת' וכו'. נמצא שהאדם מצווה על כבוד כל ברייה וברייה, בין שהוא מבני אברהם יצחק ויעקב ובין שאינו מבניהם⁷⁰.

וכך פירש ר' יעקב עמדין⁷¹, המכונה יעב"ץ, את דברי הלל⁷²: 'הוי מתלמידיו של אהרן... אוהב את הבריות' וכו'⁷³: 'הבריות – גם העכו"ם

⁶⁶ על המשמעות הרחבה של המונח 'בריות' לעניין 'אהבת הבריות', השווה דברי בעל התניא, ליקוטי אמרים, פרק לב, כביאורו לדברי הלל הזקן, שאמר: 'הוי מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה' (אבות א, יב). וזה לשונו: 'לומר, שאף הרחוקים מחורת ה' ועבודתו, ולכן נקראים בשם "בריות" בעלמא, צריך למשכן בחבלי עבותות אהבה'. וראה גם 'תפארת ישראל', על משנה אבות, שם, שאף הוא פירש כן.

וראה 'תפארת ישראל' ו'דרך חיים', למהר"ל מפראג, על דברי ר' עקיבא, משנה אבות ג, יד: 'חביב אדם שנברא בצלם'. וראה להלן, הערה 294.

⁶⁷ ראה עליו למעלה, הערה 24.

⁶⁸ הלכות סנהדרין, פרק כד, הלכה י.

⁶⁹ ראה להלן, ליד ציון הערה 165.

⁷⁰ ויש אופן שבו ראוי לכבד גוי אף יותר מאשר ישראל. ראה ספר חסידים, מהדורת מרגליות, סימן שנח: 'נכרי הזריז בשבע מצות שנצטוו בני נח, הזהר בטעותן... ואל תזלזהו, אלא תכבדיהו יותר מישראל שאינו עוסק בתורה'.

⁷¹ אלטונה, תנ"ח (1698) – חקל"ו (1776). בנו של ר' צבי אשכנזי, 'החכם צבי'. מחשובי אשכנז במאה הי"ח. נתפרסם במיוחד עקב המחלוקת שעורר נגד ר' יהונתן אייבשיץ. מחיבוריו: שו"ת שאילת יעבץ; מור וקציעה, על שולחן ערוך אורח חיים. אבות א, יב.

⁷² לחם שמים, אבות, שם. וכן ראה פירושו לדברי ר' עקיבא, 'חביב אדם שנברא בצלם', אבות ג, יד.

פרק ראשון: מבוא

בכלל, ומה שאמר הכתוב (תהלים קלט, כא): "הלוא משנאיך ה' אשנא" וגו', אינה אלא שנאת מעשיהם'.

ופרק מאלף מלמד אותנו הרב קוק⁷⁴: 'אהבת הבריות צריכה להיות חיה בלב ובנשמה, אהבת כל האדם בייחוד ואהבת כל העמים כולם, חפץ עילויים ותקומתם הרוחנית והחומרית, והשנאה צריכה להיות רק על הרשעה והזוהמא שבעולם... תכונה זו היא שמסגלת את רוחא דמלכא משיחא [=את רוחו של מלך המשיח] לחול על ישראל. בכל מקום שאנו מוצאים רמזי שנאה, הרינו יודעים ברור שהכוונה רק על הרשעה... אבל עלינו לדעת, כי נקודת חיים, אור וקודש, תמיד לא זזה מהצלם האלהי שנחנן בו האדם בכללו, וחוננו בו כל עם ולשון... [אהבת הבריות] צריכה להתפשט על כל האדם כולו, למרות כל שינויי דעות, דתות ואמונות, ולמרות כל החילוקים של הגזעים'.

יתרה מזו: 'כבוד הבריות' אינו מוגבל דווקא לבני אדם, אלא הוא לכל הבריאה. על זיהוי עץ הדעת שאכל ממנו אדם הראשון, נחלקו חכמים. אבל בשם ר' יהושע בן לוי, מובא במדרש⁷⁵, שאמר: 'חס ושלום. לא גלה הקדוש ברוך הוא אותו אילן לאדם, ולא עתיד לגלותו. ראה מה כתוב: "ואשה אשר תקרב אל כל בהמה [לרבעה אתה והרגת את האשה ואת הבהמה]" (ויקרא כ, טז). אם אדם חטא, בהמה מה חטאת?! אלא שלא תהא בהמה עוברת בשוק ויאמרו: זו היא הבהמה שנסקל פלוני על ידה. ואם על כבוד תולדותיו חס המקום, על כבודו על אחת כמה וכמה'.

הזיקה שבין חיוב הכבוד לכל הבריות, לאו דווקא לבני אדם, לבין היות כל הבריות נבראים על ידי הבורא, וממילא פגיעה בכבודם היא פגיעה בכבוד הבורא, מודגשת בדברי ר' משה קורדובירו⁷⁶, בספרו 'תומר דבורה'⁷⁷: 'שירגיל עצמו בכ' דברים. הא' לכבד הנבראים כולם, אחר שיכיר בהם מעלת הבורא אשר יצר האדם בחכמה, וכך כל

⁷⁴ מוסר אביך, מדות הראיה, אהבה, ה, י.

⁷⁵ בראשית רבה, פרשה טו, ח.

⁷⁶ רפ"ב (1522) - ש"ל (1570). גדול המקובלים בצפת בתקופה שלפני האר"י.

⁷⁷ תומר דבורה, פרק שלישי, בסופו.

כבוד 'הבריות' – כבוד כל הברואים

הנבראים חכמת היוצר בהם. ויראה בעצמו, שהרי הם נכבדים מאוד מאד, שנטפל יוצר הכל החכם הנעלה על הכל בבריאתם. ואילו יבזה אותם, ח"ו נוגע בכבוד יוצרם. והרי זה ידמה אל חכם צורף עשה כלי בחכמה והראה מעשהו אל בני אדם, והתחיל אחד מהם לגנותו ולבזותו, כמה יגיע מהכעס אל החכם ההוא מפני שמבזין חכמתו בהיותו מבזה מעשה ידיו. ואף הקב"ה ירע בעיניו אם יבזו שום בריה מבריותיו, וראוי לאדם להתכונן מתוכה חכמה, לא בזיון. הב', ירגיל עצמו להכניס אהבת בני אדם בלבו, ואפילו הרשעים, כאלו היו אחיו ויותר מזה, עד שיקבע בלבו אהבת בני אדם כולם וכו'.

ביטוי לכבוד הראוי לכל אדם, גם לנכרי, אנו מוצאים באיגרת ששלח הרב צבי יהודה קוק⁷⁸ למנהל בית ספר, כשנוכח שאין תלמידי בית הספר נוהגים כבוד ברוכלים ערבים⁷⁹:

לכבוד המנהל והמורים של בית הספר... פה עיקות"ו.

הנני מחויב להעיר את כבודם על הענין דלהלן: היום בשעות שלפני הצהריים, בעוברי על פני בית-הספר והלאה לרחוב יפו-בן-יהודה, ראיתי כי מתוך חבורת ילדים יוצאי בית-הספר פגעו איזה מהם, פעמיים ופעם, פגיעה שבגוף והתגרות גסה בערבים רוכלי רחוב שעברו אז שם. פעמים – יחד בשני הערבים, אחד צעיר ואחד זקן, שהיו משותפים בענינם כנראה, התחל בצעיר והמשך בזקן בגסות מיוחדת. זה היה מרחק קצר משער החצר של בית הספר. אחר כך שוב בצעיר אחד במדרכת רחוב יפו לצד תחילת רחוב בן יהודה. נצטערתי ונתביישתי מאוד למראה-עיני זה. מתוך מרוצת הילדים

⁷⁸ זיימל, מחוז קובנא, תרנ"א (1891) – ירושלים, תשמ"ב (1982). בנו של הראי"ה קוק, הרב הראשי הראשון לארץ-ישראל. סידר, ערך והוציא לאור את כתבי אביו. עם פטירתו של הרב י"מ חרל"פ, כשנת תשי"ב (1952), קיבל את ראשות ישיבת 'מרכז הרב'.

⁷⁹ מובא בדברי הכנסת 101, עמ' 2382 = ג' רקובר, המשפט העברי בחקיקת הכנסת, ירושלים תשמ"ט, עמ' 593–594.

פרק ראשון: מבוא

והשתובבותם לא עלה בידי להשיגם ולהעירם על כך. איני יודע מי הם הילדים האלה, מי הוריהם ומוריהם. יודע אני רק זה, שהם היו יוצאי בית-הספר. לא כולם – כל חבורת הילדים יוצאי בית הספר – עסקו באותה פגיעת-התגרות מגונה, אלא איזה מהם, וכמדומני שגם מי מהם מחה נגד זה. אף על פי כן מציאות העובדה הזאת, שהכאיבתני והעליבתני, כאמור, מחייבת אותי להעירכם על הצורך בשימת-לב חינוכית יתירה ומיוחדת לביטול אפשרויות שכאלה, גם מצד עצמה של תורת היהדות ומוסרה, וגם מצד הערך המעשי היישובי והמדיני של משמרת דרכי שלום ויחסי שכנים.

וכך גם במכתבו למערכת עיתון, הביע הרב צבי יהודה קוק את סלידתו מהתנהגות שאינה נאותה כלפי נכרים⁸⁰: 'מחויבני להביע את צערי על פירסום הרשימה המכאיבה: "סכסוך הנעליים בדרך לאילת". אם לצערנו קרה מקרה מחפיר כזה, של סידור עלבון וצער כזה, מתוך התלוצצות פרועה ומושחתה כזו, על ידי אנשים מתוכנו, אל בן אדם משכנינו הגרים ויושבים בתוכנו, הלא יש להוקיע זאת ולהתבייש בזה, ולחפש דרכים כיצד לפייס באמת את הנעלב, המזדמן לתומו בינינו, ולתקן את המכשלה הזאת, שלא יישנו חלילה עוד מקרים נוראים כאלה אצלנו, ולסלק את חילול השם העוול הזה מעלינו, ולא לפרסם את זה בתור "חכמה מעניינת"⁸¹.

⁸⁰ לנתיבות ישראל, חלק ב, ירושלים תשל"ט, עמ' רמד. מתוך: 'הצפה' מיום י"ז תמוז תש"ך.

⁸¹ אמנם ראה דברי ר' אברהם צבע, צרור המר, תחילת פרשת בהר, המובאים אצל יי בלידשטיין (להלן, הערה 118), סוף הערה 38.

כבודו של העבריין

ג. כבודו של העבריין

דומה שביטויי החריף של הכבוד הניתן לאדם מובע בדבריו של רבן יוחנן בן זכאי, כאשר בא להסביר את ההבדל בין עונשו של מי שגנב שור – שמשלם חמישה תחת השור – ובין עונשו של מי שגנב שה, שמשלם רק ארבעה תחת השה. דבריו של רבן יוחנן בן זכאי מובאים במכילתא דרבי ישמעאל בזה הלשון⁸²: 'רבי יוחנן בן זכאי אומר, הקב"ה חס על כבודן של בריות: שור, לפי שהוא הולך ברגליו, משלם חמשה; שה, לפי שהוא טוענו על כתיפו, משלם ארבעה' (ומסביר רש"י⁸³: 'שה, שהרכיבו הגנב על כתיפו, וזלזל את עצמו בו, לפיכך היקל הקב"ה עליו בתשלומין')⁸⁴.

אמנם מדובר כאן בהקדוש ברוך הוא, שחס על כבודן של בריות, ולא בציווי המופנה אל האדם. אבל כבר נצטוינו ללכת בדרכיו של הקדוש ברוך הוא. על הפסוק בדברים (יא, כב): 'כי אם שמור תשמרון את כל המצוה הזאת... ללכת בכל דרכיו לדבקה בו', דורש הספרי⁸⁵: 'אלו דרכי הקדוש ברוך הוא, שנאמר (שמות לד, ו-ז): "ה' ה' אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ואמת נוצר חסד לאלפים נושא עון ופשע וחטאה ונקה". ואומר (יואל ג, ה): "כל אשר יקרא בשם ה' ימלט". וכי היאך אפשר לו לאדם לקרא בשמו של הקדוש ברוך הוא? אלא מה המקום נקרא

⁸² מכילתא, משפטים, פרשה יג. ראה למעלה, ליד ציון הערה 17. וראה רבנו בחיי, שמות כא, לו, שמכאן הוכיחו תז"ל ש'גדול כבוד הבריות'. ראה להלן, הערה 154.

⁸³ רש"י לבבא קמא, עט ע"ב.

⁸⁴ והשווה סוטה לב ע"ב: 'מפני מה תקנו תפילה בלחש נהיינו שתפילת שמונה-עשרה תיאמר בלחש? כדי שלא לבייש את עוברי עברה, שהרי לא חלק הכתוב מקום בין חטאת לעולה וכו'. וראה רש"י על אבות ה, ו, על 'עומדים צפופים ומשתחוים רווחים', שנעשה להם נס בשעת השתחואה, 'והמקום מרחיב, עד שיש ביניהן ארבע אמות, שלא ישמע איש וידויו של חבירו, שלא יפלים'. וכן פירש בבית הבחירה, אבות, שם (עמ' 235 במהדורת ש"ז הבלין). וראה נ' רקובר, עבריין שרוצה עונשו (כדפוס).

⁸⁵ ספרי, עקב, פסקה יג. וראה רש"י, דברים יא, כב.

פרק ראשון: מבוא

"רחום וחנון", אף אתה הוי רחום וחנון ועשה מתנת חנם לכל. מה הקדוש ברוך הוא נקרא "צדיק", שנאמר (תהלים קמה, יז): "צדיק ה' בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו", אף אתה הוי צדיק. הקדוש ברוך הוא נקרא "חסיד", שנאמר: "וחסיד בכל מעשיו", אף אתה הוי חסיד⁸⁶. כלומר, על האדם ללכת בדרכיו של הקדוש ברוך הוא, לא רק במצוות המוטלות עליו, אלא על האדם ללכת אף בדרכיו ובמידותיו של הקדוש ברוך הוא⁸⁷.

ולענייננו, כיוון שדרכו של הקדוש ברוך הוא לחוס על כבודן של הבריות, אף אנו עלינו ללכת בדרך זו.

הדיבור על כבוד הבריות בהקשר לעברייך – גנב ואף מי שנתחייב מיתה⁸⁸ – הינו מפתיע, וכך גדולתו של הרעיון. שהרי הענקת כבוד למי שראוי לכבוד בשל מעלותיו נעשית משום סגולותיו המיוחדות, בעוד שמי שנעדר תכונות נעלות, שכל מהותו היא היותו אדם – המכבדו, מכבדו כאדם. זאת ועוד: בעוד שסתם אדם, היינו האדם הבינוני, אין כבודו עלול להיפגע; ואילו העברייך, כבודו מחולל בידי עצמו, ומחולל בעיני הציבור – אף על פי כן אין הוא מוצא ממסגרת החוק. כאן באים דברי רבן יוחנן בן זכאי להשיב את עטרת הכבוד לראשו של האדם, באשר הוא אדם.

ואף שהעברייך ראוי לכבוד כאדם, הרי הענקת כבוד לעברייך, כשהוא ברשעו, עשויה להתפרש כהסחת דעת ממידותיו הרעות ומדרכיו הנלוזות של העברייך.

כיוון שכן, יחסנו אל העברייך הוא בהכרח דו-ערכי: יחס של כבוד

⁸⁶ וראה: ספר המצוות לרמב"ם, מצוות עשה ח; רמב"ם, הלכות דעות, פרק א, הלכה ו; ספר חרדים, פרק ט, יח. וראה: הקדמתו של ר' ישראל מאיר הכהן מראדין, בעל ה'חפץ חיים', לספרו 'אהבת חסד', וכן בסוף הפתיחה לספרו, ובהערה שם; הלל דוד ליטוואק, והלכת בדרכיו, ניו-יורק.

⁸⁷ ראה פירוש עמק הנצי"ב לספרי, שם.

⁸⁸ ראה למעלה, ליד ציון הערה 21.

כבודו של העבריין

ל'אדם' שבו ויחס של בוז לדרכיו. מבחינה מעשית, דרך זו אינה קלה כלל⁸⁹. גם לצד ההוראה המחייבת לכוז לעבריין והאוסרת לנהוג בו כבוד בשל רשעותו, אנו מוצאים כמה וכמה סייגים המצמצמים מכמה בחינות את היקפו של האיסור לנהוג כבוד בעבריין. גורמים אלו הם: הצורך להפגין סלידה ממעשי הרשעים, לגנותם ולא לכבדם; באלידי ביטוי במקורות אחדים.

על פרסום שמו של זמרי במקרא (במדבר כה, יד) – 'ושם איש ישראל המוכה אשר הוכה את המדינית זמרי בן סלוא נשיא בית אב לשמעוני' – אומר המדרש⁹⁰: 'כשם שהקדוש ברוך הוא מתעסק בשבחן של צדיקים לפרסמם בעולם, כך מתעסק בגנותן של רשעים לפרסמם

⁸⁹ וכן גם לעניין שנאת הרשע, נאמר כי אל לנו לשנוא את הרשע עצמו, אלא לשנוא הרשעה לכדה ואת מעשיו הרעים. ראה למעלה, ליד ציון הערה 73. וראה ליקוטי אמרים, תניא (לר' שלמה זלמן מלאדי, מייסד חסידות חב"ד, תק"ה [1745] – תקע"ג [1813]), פרק לב: 'וגם המקורבים אליו והוכיחם ולא שבו מעונותיהם, שמצוה לשנאותם, מצוה לאהבם גם כן. ושתיהן הן אמת: שנאה מצד הרע שבהם ואהבה מצד בחינת הטוב הגנוז שבהם' וכו'.

על הבעייתיות שביחס דו-ערכי זה לרשע, עומד הרב קוק, וקובע כי העדר שנאה לרשע עלול לטשטש את השנאה של הרשעה עצמה: 'שנאת הרשעה, כשהיא עמוקה וגדולה, צריכה לבא בתחילת ברייתה יחד עם שנאת הרשעים. רק אחר כך היא מתמתקת על ידי כח הדעת ומתבררת, עד שהיא עומדת על נקיונה האצילי, שאין כי אם שנאת הרשעה לבדה, והנושאים שלה שהם הרשעים בעצמם מתמלאים עליהם רחמים, ויתמו חטאים ולא חוטאים. אבל אם מתחילת ברייתה תבא בצורתה האידיאלית לכוין מהותה רק על השנאה של הרשעה המופשטת, לעולם לא תצא אל הפועל בכחה אפילו בתור שנאת הרשעה, כי חסרון השנאה אל הרשעים יטשטש את השנאה עצמה, ואז כל אוצר הטוב מונח הוא בסכנה גדולה. וזה היה מקום המכשול של נפילים רבים; שנפלו מפני שהשתמשו בתחילת הווייתה של שנאת הרשעה במדה האצילית, והעדר שנאת הרשעים נתהפכה אחר כך לאהבתם, ומתוך אהבת הרשעים נפלו הם עצמם באהבת הרשעה עצמה' (גנוזי ראי"ה, ו: ימי החנוכה, עמ' 8: 'בין צדיק לרשע').

⁹⁰ במדבר רבה, פרשה כא, ד.

פרק ראשון: מבוא

בעולם: פנחס פרסמו לשבח וזמרי לגנאי. עליהם נאמר (משלי י, ז):
 "זכר צדיק לברכה ושם רשעים ירקב".⁹¹

הרמב"ם⁹², בפירושו למשנה אבות, על האמרה⁹² 'וכל מרבה דברים מביא חטא', מחלק את הדיבור לחמישה חלקים: 'החלק⁹³ הרביעי, והוא האהוב, הוא הדבור בשבח המעלות השכליות והמדעותיות ובגנות הפחיתויות... וכן לשבח המעולים, להללם במעלותיהם, כדי שייטב מנהגם בעיני בני אדם וילכו בדרכם, ולגנות הרעים בפחיתויותיהם, כדי שיתגנו מעשיהם וזכרם בעיני בני אדם, ויתרחקו מהם ולא ינהגו במנהגם'.

את הפסוק (משלי ג, לה): 'כבוד חכמים ינחלו וכסילים מרים קלון', מפרש ר' יונה גירונדי⁹⁴: 'האיש⁹⁵ הנקלה והנבל מרים כסילים, ומכבד ומשבח אותם. כי יש בכבוד החכמים והישרים תועלות גדולות, ובכבוד הכסילים והרשעים - מכשולים רבים ועצומים. כי בהתהדר החכמים ובתתם עליונים, דבריהם נשמעים, וילוו עליהם העם כולו וידמו למועצתם. והשנית - בראות בני אדם את כל כבודם, ילמדו לקח לנחול כבוד, ותרבה הדעת'.

יתרה מזאת. ר' יונה גירונדי מתריע מפני כיבוד הרשע, אף כשלא יחשבו בני אדם כי הוא מכבד את הרשע משום שהוא נכבד בעיניו, אלא כדרך שחולקים כבוד לעשיר לצורך תועלת. וזה לשונו⁹⁶: 'המכבד את הרשעים מדרך שלום, אמנם לא ידבר טוב על הרשע, ולא יתנהג בכבודו על דרך אשר יחשבו בני אדם כי יכבדנו מאשר יקר בעיניו נכבד, כי לא יחלוק לו כבוד זולתי כדרך שמכבדים בני האדם את העשירים מדרך

⁹¹ ראה עליו למעלה, הערה 24.

⁹² אבות א, טז.

⁹³ פירוש המשנה לרמב"ם, אבות, שם (על פי תרגומו של יי שילת). וראה להלן, הערה 97. וכן ראה רמב"ם, הלכות דעות, פרק ו, הלכה ח.

⁹⁴ מגדולי חכמי התורה והמוסר במאה הי"ג. בן העיר גירונה בספרד וקרובו של הרמב"ן. ספרו 'שערי תשובה' הוא מספרי המוסר המפורסמים ביותר בעם ישראל. בין חלמידיו, ר' שלמה בן אדרת, הרשב"א. נפטר בשנת כ"ד (1263).

⁹⁵ שערי תשובה, שער שלישי, אות קמו.

⁹⁶ שם, אות קצט.

כבודו של העבריין

סלסול ולתקנת תועלת, בעבור כי צלחה דרכם ולא מפני חין ערכם. ואף גם זאת יש חטא ואשמה בדבר הזה, כי אם הותר לכבוד העשירים, לא כן הרשעים, שנאמר (איוב מ, יא-יב): "וראה כל גאה והשפילהו. וראה כל גאה הכניעהו, והדוך רשעים תחתם"⁹⁷. ורק זאת הותר, לכבוד את הרשע כדי להינצל מנזק, שהרשע עלול להזיקו. ואז הותר לכבודו כדרך שמכבדים בני האדם אנשי זרוע רמה, מפחד ואימה, בקימה והדור ודומה להם, אך לא ישבחנו ולא ידבר טוב עליו לבני אדם.

ועוד הוסיף רבנו יונה⁹⁸: "ואם החוטא איש אשר איננו ירא מלפני האלוהים, כמו הפורק מעליו עול, ואינו נזהר מעברה אחת אשר כל שער עמו יודע כי היא עברה, מותר להכלימו ולספר בגנותו. כך אמרו רבותינו⁹⁹: "ולא תונו איש את עמיתו" (ויקרא כה, יז), עם שאתך בתורה ובמצוות אל תונהו בדברים. ואשר לא שת את לבו אל דבר ה', מותר להכלימו במעלליו ולהודיע תועבותיו ולשפוך בוז עליו. ועוד אמרו¹⁰⁰: "מפרסמין את החנפים מפני חלול השם". אבל אם נכשל בחטא על דרך מקרה, ורוב הימים דרכו להשתמר מעוונתו, אין לגלות על חטאו, כאשר בארנו¹⁰¹.

אמנם יש להבחין בין אם על ידי שמכבדים אותו, מראים כביכול שאין רע במעשיו, לבין אם מכבדים אותו על מעלות שישנן בו, בלא לבטא הקלת ראש במעשיו הרעים.

⁹⁷ והשווה דברי הרמב"ם באיגרתו אל ר' יוסף בעניין מקרי החיים (איגרות הרמב"ם, מהדורת י' שילת, ירושלים תשמ"ז, עמ' רסג): "ואם יביט בעיני האדם, ושיישר דרכיו לפניהם - כבר עמד כנגד תורת ה' יתעלה, ועשה חניפות ומשוא פנים. ואזהרת התורה בכיבוד הממאנים והממרים מבוארת מאד, כאשר אמר בכמו זה הענין נביא ה' איש האלהים לעלי הכהן (שמואל א' ב, כט): "ותכבד את בניך ממני". וראה למעלה, ליד ציון הערה 93, ובהערה שם.

⁹⁸ שם, אות ריט.

⁹⁹ בבא מציעא נט ע"א.

¹⁰⁰ יומא פו ע"ב.

¹⁰¹ וכן ראה ספר יראים השלם, סימן קפ.

פרק ראשון: מכוא

ר' משה פיינשטיין¹⁰² נשאל¹⁰³, האם מותר לכבד אדם שנשא אישה נכרית בפתיחת ארון הקודש בבית הכנסת: 'בדבר רופא יהודי מהמפורסמים שבמדינה שרבים צריכים לו להיות בהתקרבות אתו, והוא איש בעל מדות רחמים וצדקה באופן גדול וגם עושה הרבה טובות לעיניני הקהלה, אבל הוא נשוי נכרית, ומטעם זה אין מכבדין אותו בבית הכנסת בשום כיבוד. והרופא רואה בזה התרחקות מהקהל ומדוכא מאד מזה, ולכן רוצים כתר"ה [=כבוד תורתם הרמה] וראשי העיר לכבדו לפעמים בפתיחת וסגירת הארון'. והשיב, שאף שאין להחניף לרשע¹⁰⁴, אין איסור אלא בחנופה, לומר על דבר רע ועל איסור שעשה, שיפה עשה, ובכך כאילו להסכים למעשה שעשה. אבל להחניף בדברים שאין בהם כדי הבעת הסכמה למעשים הרעים, אפשר שאין איסור כלל, כגון לשבחיו ביפיו ובחכמתו בעניני העולם ובמדותיו, אף אם מגזמים מעט משום שצריכים לו, אפשר ליכא איסור, כיון שאין זה כאלו שבגמרא. וכן הוא לכבדו בפתיחת וסגירת הארון וכדומה, שהוא רק ענין כבוד בעלמא, ולא נראה מזה שום הסכם למעשיו הרעים, כי להכל ידוע על מה מכבדים לו, שהוא בשביל שרבים צריכים לו, ויש לו גם מעלות הרבה במעשיו שבין אדם לחברו שראוי לכבדו בשבילם, אך שבדברים שבבית הכנסת הנהיגו שלא לכבד לבעלי עבירה כזו שנשואין לנכריות שהוא כפי הראוי, וכשיכבדו לזה יהיה זה לחניפה על שצריכין לו. על כל פנים כיון שאין בזה שום שייכות להסכמה למעשיו, וגם הוא ידוע שאין מסכימין למעשיו, אך שמכבדין אותו בשביל שהוא רופא מפורסם ושצריכים לו, אין זה בכלל החנופה שאמרינן בסוטה¹⁰⁵. ויש אף מדגישים כי אין לחוש לביזונו של עבריין¹⁰⁶, ובפרט כאשר מטרת הביזוי היא ביעור הפשע¹⁰⁷.

¹⁰² תרנ"ה (1895) - תשמ"ו (1986). נולד והתחנך בליטא. נחשב לפוסק של יהדות ארצות-הברית ולמנהיגה של היהדות האורתודוכסית שם.

¹⁰³ שו"ת אגרות משה, אורח חיים, חלק ב, סימן נא.

¹⁰⁴ סוטה מא ע"ב.

¹⁰⁵ וכן ראה 'פסקים הוראות והנהגות' מהרב יוסף שלום אלישיב, מוריה, שנה כב, גיליון א-ב (אלול תשנ"ח), עמ' סה, אות ח.

¹⁰⁶ ראה חכמת שלמה, לר' שלמה קלוגר, אורח חיים, סימן שיא, סעיף א, הלומד

כבודו של העבריין

אבל מצד שני, יש המזהירים מלבזות את הרשע. ר' מנחם מנדל מוויטבסק¹⁰⁸ כותב במכתב ששלח מארץ-ישראל¹⁰⁹: 'לאפרושי מאיסורא כאתי להזהירם, כיהודא ועוד לקרא, במאמר הכתוב (ישעיהו כח, כב): "אל תתלוצצו פן יחזקו מוסרותיכם", ח"ו, והוא שלא להתלוצץ מבני אדם עוזבי תורה, ח"ו. ואם אמר הכתוב בסופו (משלי כח, ד): "ושומרי תורה יתגרו בם", כבר אמרו רז"ל¹¹⁰: "כאן בצדיק גמור" וכו', וכמפורש במהרש"א, פרק אמר להם הממונה¹¹¹, על דרשת חז"ל על הפסוק (משלי י, ז): "זכר צדיק לברכה" וגו', הגם שהדבור של מצוה הוא לשבח הטובים ולגנות הרעים, אף על פי כן לא יקללם. ומילתא דפשיטא לי, וברור בשכלי כהגלות נגלות אחד הדברים הידועים לי, שהוא סיבת הירידה והשפלות, והענין שאמרו רז"ל, שבין כך ובין כך קרואים בניס. והוא [=המתלוצץ מעוזבי תורה] מפריש עצמו מן הכלל להיות הוא פרטי, וכל השפעות כללות ישראל אין לו חלק עמהם. וזהו מאמר הפסוק (מלכים ב' ד, יג): "בתוך עמי אנכי יושבת" כפירוש הזוהר הקדוש. ולשומע יונעם ותבוא שפע ברכה מכנסת ישראל בגשמי וברוחני ויעלה מעלה מעלה'.

ור' יצחק אייזיק, האדמו"ר מקומרנא¹¹², מביא בשמו של ר' מנחם מנדל מוויטבסק, כי המצווה לגנות את האנשים הרעים שייכת רק

ממעשה המובא במדרש רבה, פרשת ויקרא, ש'ברשע לא חיישינן [=אין חוששים] על בזיון שלו'. ואף שאין למדין הלכה מפי מדרש, הרי מדרש זה מביא מעשה שהיה, ומאחר שאין ראיה הפוכה לזה מן התלמוד, קובע ר' שלמה קלוגר, כי ודאי למדין מן המדרש. וכן ראה תפץ חיים, הלכות לשון הרע, כלל ד, סעיף ז.

¹⁰⁷ ראה להלן, ליד ציון הערה 421: שמירה על כבוד האדם בענישה.

¹⁰⁸ וויטבסק, ת"ץ (1730) לערך - ארץ-ישראל, תקמ"ח (1788). תלמידו המובהק של המגיד ממזריץ ורבו של בעל התניא. בשנת תקל"ז (1777) עלה לארץ-ישראל בראש קבוצת חסידים. קבוצה זו הניחה יסוד ליישוב חסידי בארץ-ישראל.

¹⁰⁹ פרי הארץ, סוף מכתב ח, משנת תקמ"ד (עמ' 7 במהדורת ירושלים תשל"ד).

¹¹⁰ ברכות ז ע"ב.

¹¹¹ יומא לח ע"ב.

¹¹² תקס"א (1801) - תרל"ד (1874). גדול בנגלה ובנסתר. ממלא מקום אביו ברכנות ובאדמו"רות בקומרנא.

פרק ראשון: מבוא

'לצדיק גמור שיודע מה עושה'. ואלה דבריו¹¹³: 'כתביד הקדוש ר' מענדיל: באתי להפריש מן האיסור, שאל יתלוצץ משום אדם. הגם שמצוה לשבח טובים ולפעמים לגנות הרעים, כדי שלא ימשכו אחריהם במקום שמטעים העולם, זה שייך לצדיק גמור שיודע מה עושה, ובמבחן גדול'.

וב'שפת אמת' מנמק ר' יהודה אריה ליב אלטר מגור¹¹⁴ את הציווי¹¹⁵ 'אל תהי בז לכל אדם', משום שגם הרשעים 'גורמים כבוד שמים בטובתם ושלא בטובתם'. ואפילו רשע גמור, שמצווה לבזותו, אין לבזותו אלא את מעשיו בלבד, 'אבל לא את שם האדם שבו, שהרי יוכל להיתקן עוד'¹¹⁶.

התוצאה היא, שיש צורך בבחינה מדוקדקת ביותר בשאלות: אימתי, כיצד ובאיזו מידה מותר לבזות את הרשע? יש לוודא לפני פגיעה בעברייך, שהיחס כלפי העברייך אינו נובע מהתעלמות מכבוד האדם, ואף לא כתוצאה מפנייה אישית, אלא לשם מטרה שעניינה הוא ענישה או הרתעה, והכול תוך שקילת הערכים הנוגדים בזהירות מרבית.

סיפור מאלף על צלם אלוהים שבעברייך גוי, מספר שמחה רז בספרו 'איש צדיק היה', על ר' אריה לוין, אבי האסירים.

יום אחד פנו השלטונות הבריטיים להרב הראשי הרב י"א הרצוג זצ"ל שישפיע על ר' אריה, שבביקוריו בבית הסוהר יפקוד גם את האסירים הערביים, כיוון שנוכחו לדעת שבסבר פניו הזוהרות ועיניו הזכות יש משום עידוד ומעין סם הרגעה.

הרב הרצוג המליץ בפני ר' אריה, והלה נענה בנפש חפצה באמרו: חביב אדם שנברא בצלם.

¹¹³ נוצר חסד, אבות, פרק ו (עמ' מו במהדורת לבוב תרט"ז).

¹¹⁴ ורשה, תר"ז (1847) - תרס"ה (1905). נתחנך על ברכי סבו, בעל 'חידושי הרי"ם'.

אחרי פטירת ר' חנוך הניך מאלכסנדר, קיבל על עצמו את הנהגת חסידות גור.

¹¹⁵ משנה אבות ד, ג.

¹¹⁶ שפת אמת, אבות, שם, באיגרת שנדפסה בשולי הפירוש. וראה: י" פילבר, אילת

השחר, ירושלים תשל"ה, עמ' 60: 'אהבת ישראל'; ד' קוג'ה, כף זכות, ירושלים

תשנ"ג, עמ' מט: 'שנאת רשע ולא שנאת הרשעים'.

פרק שני

כבוד האדם מול כבוד ה'

(סוגיית ברכות יט ע"ב - כ ע"א: המוצא כלאיים בבגדו)

כפי שנוכחנו לדעת, 'כבוד הבריות' הוא ביטוי שגור בפיהם של התנאים. התנאים באים להסביר את דרכו של הקדוש ברוך הוא, שחס על כבודן של בריות, וגם את הציוויים של הקדוש ברוך הוא, שהתחשבו בכבוד הבריות. גם דברי רבן יוחנן בן זכאי¹¹⁷, מסבירים הלכה משפטית (בתחום דיני העונשין), המבחינה בין עונשו של גונב שה לעונשו של גונב שור, אבל אין בהם כדי לחדש הלכות משפטיות¹¹⁸. ברם, כשאנו עוברים מתקופת התנאים לתקופת האמוראים, אנו מוצאים בתלמוד ש'כבוד הבריות' הוא נושא הלכתי בעל תוקף ועצמה, עיקרון בסיסי במשפט, המעניק זכויות ומגביל זכויות.

¹¹⁷ ראה למעלה, ליד ציון הערה 82.

¹¹⁸ וראה: י' בלידשטיין, "גדול כבוד הבריות" - עיונים בגלגוליה של הלכה, שנתון המשפט העברי, כרך ט-י (תשמ"ב-תשמ"ג), עמ' 131-132.

פרק שני: כבוד האדם מול כבוד ה'

א. הכלל: אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'

הסוגיה התלמודית הבסיסית לענייננו היא הסוגיה בברכות יט ע"ב – כ ע"א. כאן באים לידי עימות שני עקרונות בהתנגשותם, וכתוצאה מעימות זה מתברר היקפו וכוחו של כל אחד מן העקרונות הללו. תחילתה של הסוגיה בהלכתו של רב יהודה בשם רב¹¹⁹, במי שמוצא כלאיים בבגדו, שפושטו אפילו בשוק. וכטעם לכך¹²⁰ מובא הפסוק: 'אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה' (משלי כא, ל)¹²¹. וממשיכה הגמרא: 'כל מקום שיש חילול השם¹²², אין חולקין כבוד לרב¹²³.

¹¹⁹ האמורא הראשון בכבל, בזמן ובמעלה (המחצית הראשונה של המאה הג').

¹²⁰ ראה משפט צדק, לר' מאיר מלמד, חלק ב, סימן עו, ששואל, מדוע רב צריך להביא ראיה לדבריו? 'דמהיכי תיתי להתיר?'

¹²¹ רש"י, משלי כא, ל, מפרש: 'אין כל חכם ונבון חשוב לנגד ה', כל מקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרב'. ובעירובין סג ע"א, ד"ה אין חכמה, פירש רש"י: 'אין תורת חכמה וכבוד ותבונה ויועץ עומדת כנגד חילול השם'.

¹²² לעניין 'חילול השם', ראה שו"ת נודע ביהודה, מהדורא קמא, חלק אורח חיים, סימן לה, שעל יסוד 'חילול השם', היה סבור להבחין בין אם הרבים יודעים מן האיסור לבין אינם יודעים (ולפי זה סבר שאין חיוב להודיע לבעל שזינתה אשתו; ראה על כך להלן, ליד ציון הערה 456). אבל למסקנת דבריו, הכריע מסוגיית הגמרא, שאין להבחין כן. ולפי זה, עשיית האיסור עצמו היא 'חילול השם': 'ועדיין יש מקום אתי לומר, שגם לדעת הרמב"ם (ראה להלן, ליד ציון הערה 370), יש לחוש על כבוד הבריות ולא להודיע. והא דפסק בלובש כלאים שפושט מעל חברו אפילו בשוק, כלאים בשוק שאני, שכל הרואה יראה בעיניו שזה לבוש כלאים... ויש כאן חילול השם, ולכן אין חולקין כבוד. וכן דייק לישנא... כל מקום שיש חילול השם... אבל כמקום דלא שייך חילול השם, אפילו בקום עשה, חולקין כבוד... וכיוון שכנידון דידן אין שום אדם יודע שהאשה זנתה, ונאסרה לבעלה, רק זה הנואף, ואם הוא ישתוק, אין אדם יודע, ואין כאן חילול השם כלל, וכיוון שכן, ישתוק מפני כבוד המשפחה. אומר אני דהא ליתא. דעבירות העבירה מה שנעשה האיסור, קורא רב יהודה "חילול השם", בין אם ירבו הרואים ובין לא. דאם לא כן, מאי מקשה הגמרא שם מ"והתעלמת – פעמים שאתה מתעלם"? וכי הרואה יכול להבחין אם זה רואה את האבירה ועושה עצמו כאינו רואה, או שבאמת אינו רואה? ואם כן אין כאן חילול השם. ועוד מאי מקשה ממת מצוה? והרי מת

אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'

הדוגמה שהובאה כאן לבושתו של אדם היא בושת המהלך עירום בשוק¹²⁴, ולפי השקפת חז"ל יש כאן ביזיון גדול ביותר, כמאמר חז"ל¹²⁵: 'שאין לך משוקץ ומתועב לפני המקום יותר ממי שמהלך בשוק ערום'¹²⁶.

וזוה לשון הגמרא: 'אמר רב יהודה אמר רב: המוצא כלאים בבגדו פושטו'¹²⁷ ואפילו בשוק. מאי טעמא? "אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'" – כל מקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרב'.
מה עניין 'חילול השם' ו'כבוד הרב' לכאן? לשיטת הרמב"ם, שמדובר במי שמוצא כלאיים בבגדו של חברו, שאפילו היה רבו שלימדו חכמה 'קופץ לו וקורעו עליו מיד', מובן עניינו של 'כבוד הרב' לכאן. וזוה לשון הרמב"ם¹²⁸: 'הרואה כלאיים של תורה על חברו, אפילו היה מהלך בשוק, קופץ לו וקורעו'¹²⁹ עליו מיד, ואפילו היה רבו שלמדו חכמה, שאין כבוד הבריות דוחה איסור לא תעשה המפורש בתורה'.

מצוה, היינו בשדה... ואם כן, אין כאן חילול השם'. וראה להלן, ליד ציוני הערות 133, 575.

¹²³ השווה גם: עירובין סג ע"א; סנהדרין פב ע"א, לעניין החוכה להפריש אדם מאיסור, אפילו בפני רבו; שבועות ל ע"ב, לעניין חובתו של תלמיד חכם להעיד לפי בית דין שפחות ממנו בחכמה.

¹²⁴ ברם, ראה לשון המאירי (בית הבחירה לברכות, שם): 'פושטו לאלתר, אף על פי שהדבר מזולזל אצלו להיות פושט בגדיו בשוק'. ודומה לזה בספר הנר: 'פושטו ואפילו בשוק. פירוש, ואף על פי דאדם חשוב הוא, שאין דרכו להתפשט בשוק'. ולפי פירושים אלה, אין מדובר כאן במי שנשאר עירום לגמרי. וראה להלן, הערה 538.

¹²⁵ יבמות סג ע"ב. וראה שו"ת חוות יאיר, סימן צה.

¹²⁶ וראה גם שבת קיג ע"א: 'דרכי יוחנן קרי למאניה: מכבודתי'. כלומר, ר' יוחנן קרא לבגדיו – מכבדיו, משום שהם מכבדים את בעליהם.

¹²⁷ כך הוא בכתב-יד מינכן. ראה דקדוקי סופרים לברכות יט ע"ב. וכך הוא בכ"י פירנצי, אוקספורד ופריס. וכן גרסו הרי"ף (יא ע"ב בדפי הרי"ף) והרשב"א לברכות, שם. אבל בדפוס לפנינו: 'פושטן'.

¹²⁸ רמב"ם, הלכות כלאיים, פרק י, הלכה כט.

¹²⁹ וראה בית יוסף, יורה דעה, סימן שג, סעיף א, שהרמב"ם למד שיש לקרוע מן

פרק שני: כבוד האדם מול כבוד ה'

כדברי הרמב"ם אנו מוצאים בכתב־יד פריס בסוגייתנו, שהגרסה בו: 'הרואה¹³⁰ כל איים בבגדו של חבירו, פושטו אפילו בשוק'. ואף לגרסתנו, שמדובר במוצא כל איים בבגד של עצמו, אפשר לומר שהכוונה שחייב לפשוט את הבגד, אף אם הוא תלמיד חכם¹³¹. ובמיוחד כך הוא, אם נפרש שמדובר במי שלובש כל איים במזיד¹³², שבעצם העברה הוא מחלל את השם, אף אם אין למדים ממעשיו¹³³. אמת, ששלוש סוגיות אחרות בתלמוד¹³⁴, שמובא בהן לשון 'כל מקום וכו', עוסקות בכבוד הרב, ולכן אפשר שסוגייתנו נקטה אותה לשון, אף שלענייננו אין מדובר בכבוד הרב. אכן, מתוך הלכת הכלאיים שמלמד אותנו רב, עולה לכאורה, כי כאשר עומדים זה מול זה חילול כבוד האדם וחילול כבוד ה', ניתנת עדיפות לכבוד ה'. מגמה זו תואמת את המגמה המתבטאת בדברי חכמים במקומות רבים, הנותנת עדיפות לכבוד שמים על פני כבוד הבריות¹³⁵. דברים מאלפים בדבר היחס שבין כבוד האדם לעבודת השם אומר הרמב"ם, כשהוא מדבר על שמחת חג הסוכות¹³⁶: 'השמחה שישמח אדם

המעשה ברב אדא בר אהבה, המובא בתלמוד, בסמוך לסוגיה זו, כ ע"א, שקרע את הבגד של האישה שהייתה לבושה 'כרבלתא'.

¹³⁰ ואילו בכ"י פירנצה ואוקספורד, הגרסה היא: 'המוצא'.

¹³¹ וראה: תומים, סימן כח, ס"ק יב.

¹³² כשיטת הרא"ש; ראה להלן, הערה 360.

¹³³ וראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך טו, ערך 'חלול השם'.

¹³⁴ עירובין סג ע"א; סנהדרין פב ע"א; שבועות ל ע"ב.

¹³⁵ ראה: 'לכבוד עצמו עולה, לכבוד שמים לא כל שכן' (ברכות נו ע"ב); 'בכבודי לא מחיתם, בכבוד בשר ודם מחיתם' (נדרים לט ע"ב). וראה עוד בלידשטיין (למעלה, הערה 118), עמ' 130.

גם כיבוד אב ואם, שהוקש כבודם לכבוד המקום, כשהוא מתנגש עם כבוד שמים, תינתן העדיפות לכבוד שמים: 'תנו רבנן, מנין שאם אמר לו אביו: "היטמא"; או שאמר לו: "אל תחזיר [אבדה]" - שלא ישמע לו? שנאמר (ויקרא יט, ג): "איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו, אני ה'". כולכם חייבים בכבודי' (כבא מציעא לב ע"א).

¹³⁶ רמב"ם, הלכות לולב, פרק ח, הלכה טו.

אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'

בעשיית המצוה ובאהבת האל שצוה בהן, עבודה גדולה היא... וכל המגיס דעתו וחולק כבוד לעצמו ומתכבד בעיניו במקומות אלו, חוטא ושוטה. ועל זה הזהיר שלמה המלך ואמר (משלי כה, ו): "אל תתהדר לפני מלך". וכל המשפיל עצמו ומקל גופו במקומות אלו הוא הגדול המכובד העובד מאהבה. וכן דוד מלך ישראל אמר (שמואל ב' ו, כב): "ונקלותי עוד מזאת והייתי שפל בעיני". ואין הגדולה והכבוד אלא לשמוח לפני ה', שנאמר (שמואל ב' ו, טז): "והמלך דוד מפזז ומכרכר לפני ה'" וגו'.

מדוע חוקי התורה הם במעלה גדולה שאין הכבוד דוחה אותם? שתי דרכים מציע הרב קוק בזה. הדרך האחת מסבירה את הדבר בהבדלי הדרגה שבין המפורסמות למושכלות¹³⁷: 'המפורסמות, אם שראוי ללכת בהם להבחין בין טוב לרע, על כל זה ראוי להשריש שהם פחותים במעלה מהמושכלות האמיתיות. כדברי הרמב"ם שידיעת טוב ורע בהמפורסמות, ממנו יוצא הכרת הנאה והמגונה נמורה נבוכים, חלק א, פרק ב]. וזאת היתה ירידת האדם באכילת עץ הדעת: "וידעו כי ערומים הם" (בראשית ג, ז). על כן משפטי תורת ד' התמימה, שנוסדו בטהרת המושכל האלה, נעלים המה מכל חוקי המפורסמות של טוב ורע, ומהם גם כבוד הבריות נמצא. על כן, בהגיע נגד ד', נגד חוקי תורתו, אין חכמה ואין תבונה ואין עצה. אף על פי שישנם במציאות וראוי ללכת בהם, בהיותם בלתי מנגדים חוקי ד'.

הדרך האחרת שמציע הרב קוק מסבירה את אי־דחייתם של חוקי התורה מחמת ענייני הכבוד בעובדה שחוקי התורה הם חוקי חיים, חוקים הנותנים חיים, גשמיים ורוחניים, מה שאין כן, חוקי הכבוד, שאינם כי אם עודפים ומנעימים את החיים. לכן, חוקי החיים הם נעלים מכל כבוד מוסכם במנהג אנושי, כשם שחוקי הרפואה לא יידחו מחמת נימוס וכבוד: 'גם ראוי להעיר בזה, כי ישנם שני מיני חוקים: יש חוקים שמיוסד תכליתם רק על הנאה והמגונה, להרחיב לבו של אדם ולרומם

¹³⁷ עין איה, ברכות, פרק ג, אות לד.

פרק שני: כבוד האדם מול כבוד ה'

נפשו בהכרת הנעים והנשגב ולעדן כשרונותיו. ונכנס בכלל זה כל תורת היופי, שמהם יצאו חכמות שונות, כמו הזמרה, הציור וכיוצא בהם, ויש עבורם גם כן חוקים נימוסיים ערוכים בשכל. ובאשר כל תכלית אלו הידיעות והחוקים שבהם איננו דבר הנותן לאדם חיים, לא חיי שעה, ומכל שכן דחיי עולם אין בידם, על כן יאתה לדקדק בכל הליכותיהם ואופני קיבולם שלא יהיה בהם דבר יוצא מנימוס והדקדוק של כבוד הראוי. כי כל תעודתם איננו כי אם הנאה והנימוס, ואין ראוי שתהיה חובת קבלתם למעלה מתכליתם. מה שאין כן החוקים הנוגעים לחיי הנפשות, כמו חוקי הרפואה וחוקי התמדת הבריאות, בהם אין להשגיח על חוקי נימוס וכבוד, כי תעודתם היא במעלה שהיא יותר מקפת ומעכבת ומביאה אל השלימות מחוקי הכבוד, שאינם כי אם עודפים ומנעימים. על כן, חוקי תורתנו הקדושה צריכים להכירם בתור חוקי חיים, לא חוקים שבהם יתוקן ויונעם החיים הגשמיים והרוחניים לבד, כי אם בהם יקנו החיים, החיים הנצחיים וחיי שעה. על כן, הם נעלים מכל כבוד והדר מוסכם. על כן, במקום שיש חילול השם ופריעת דברי תורת ד', שהיא תורת חיים, אין חולקין כבוד לרב, כי הדברים שנותנים חיים לעולם הם נעלים מכל כבוד מוסכם במנהג אנושי.

התורה דומה אפוא לרפואה, והצריך לרפואה לא יחוש לכבוד ולנימוס: 'והכתוב דימה דרכי התורה לרפואה: "אני ד' רופאך" (שמות טו, כו); "רפאות תהי לשׁרך" (משלי ג, ח); "כרפאי לישראל ונגלה עון אפרים" (הושע ז, א). אין ראוי לגלות עון מפני הנימוס והכבוד. אבל הרופא כל, הצריך לו לרפואתו לא יחוש לכבוד ונימוס. על כן "כרפאי לישראל ונגלה עון אפרים", ולא אקפיד רק שיבא הישע לצריכים רפואה'.

ברם, לעיקרון המעדיף את כבוד ה' על פני כבוד האדם, הוצבו סייגים אחדים. בהמשך הסוגיה במסכת ברכות, מביא התלמוד לידי עימות את הכלל 'אין חכמה' וכו' עם חמישה מקורות אחרים, המלמדים לכאורה שיש לתת עדיפות לכבוד האדם דווקא, שעה שהוא עלול להיפגע עקב

אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'

קיום המצוות. ומעימות זה נובעים סייגים אחדים¹³⁸, ולפיהם יש העדפה לכבוד האדם.

הבה נעיין בסוגיה זו, שממנה פינה וממנה יתד לנושא שלפנינו.

¹³⁸ הרי"ף לסוגייתנו (יא ע"ב בדפי הרי"ף) הביא את דברי רב, אבל לא הביא כלל את הסייגים העולים מסוגייתנו. מדוע השמיט הרי"ף סייגים אלה?
ר' זרחיה הלוי, בספר המאור, על הרי"ף, שם, לאחר שכתב, 'אבל בכלאים דרבנן וכל כיוצא בה' וכן 'בדבר של ממון', אומרים 'גדול כבוד הבריות', הוסיף: 'והרי"ף לא חשש לפרשה'. סתם ולא פירש. אבל בספר המאורות, לר' מאיר ב"ר שמעון המעילי מנרבונה, ברכות, שם, לאחר שכתב שיש סייגים לכלל 'אין חכמה' וכו', הוסיף: 'וזה השמיט הרי"ף'. ומשמע לכאורה מדבריו שיש משמעות להשמטה זו!

פרק שני: כבוד האדם מול כבוד ה'

ב. הסייגים לכלל

1. כבודו של האדם - באיסור דרבנן

המקור הראשון המובא כסתירה להנחה ש'אין עצה נגד ה'' הוא ההלכה הבאה: 'קברו את המת וחזרו, ולפניהם שתי דרכים, אחת טהורה ואחת טמאה. בא [=האבל] בטהורה, באין עמו בטהורה; בא בטמאה - באין עמו בטמאה, משום כבודו'¹³⁹. היינו, מותר למלווים את האבל, גם לכוהנים שבהם¹⁴⁰, להיטמא למת משום כבודו של האבל¹⁴¹.

¹³⁹ יש להעיר על הגרסה 'באים בטמאה - בא עמהם בטמאה' (ראה דקדוקי סופרים לברכות, שם). וכן ראה: מסכת שמחות, פרק ד, יד; ירושלמי, ברכות, פרק ג, הלכה א; שיטה מקובצת לברכות, יט ע"ב, בשם הראב"ד; ספר המאורות, ברכות, שם; שו"ת הרשב"א, חלק א, סימן שכד; ספר ההשלמה, לברכות, שם; חידושי הרא"ה (ד"צ ירושלים תש"ן), ברכות, שם; שיטה להר"א אלשבילי, גנזי ראשונים לברכות, מהדורת ר"א הרש"ל, שם, ד"ה בא בטהורה. וראה בירור הלכה, בספר הלכה ברורה, לברכות, שם.

משמעות גרסה זו היא, שאם 'היה הציבור חוזר דרך אותה שביל, אף האבל בא עמהם מפני כבוד הציבור, שלא להטריחם' (בית הבחירה, ברכות, שם). כלומר, מדובר בכוהן אבל. ר' מנחם המאירי (בית הבחירה, שם) מעדיף פירוש זה; ואילו על הפירוש האחר, הוא אומר: 'ואין הדברים נראים, שאין כבוד רבים נדחה מפני יחיד או יחידים'. ולהלן הוא מצמצם ביותר את האפשרות שילכו הכוהנים בדרך הטמאה: 'ונראה לומר, שאפילו היו הכהנים מועטים, אין להם לילך בטמאה, אלא אם כן התחילו הציבור בכך, ושיהיו נמשכים אחריהם לכבודם'. היינו, לכבוד הרבים ולא לכבוד האבל היחיד. ולפי זה, אין כאן כבודו של היחיד, אלא כבודו של הרבים. והרא"ה פירש אף את דין 'פושטו בשוק', שפושטו 'כפני כל אדם ואינו חושש לכבודם' (חידושי הרא"ה, ברכות יט ע"ב). ואפשר שנרמז בזה פירוש נוסף לביטוי 'כבוד הבריות' שהוא לשון רבים, היינו שכבודו של היחיד הוא כבודו של הרבים. וראה מלא הרועים, אות כ, כבוד הבריות אי דוחה ל"ת, אות כב, בשאלה אם רבים עוברים על איסור משום כבוד יחיד.

וראה להלן, ליד ציוני הערות 193, 264.

¹⁴⁰ ראה: משפט צדק, לר' מאיר מלמד, חלק ב, סימן עו, ששואל מדוע אין מעמידים את ההלכה בישראלים? שאינם מצווים שלא להיטמא, אלא שאם נטמאו, חייבים להיטהר.

¹⁴¹ 'הכבוד מתיחס רק להאבל לבד מפני תכונת אבילותו, דמשום שהוא מר נפש, הכבוד

הסייגים לכלל

הגמרא מתרצת סתירה זאת בנימוק שמדובר ב'בית הפרס', היינו בטומאה מדרבנן. ומסביר רש"י¹⁴²: 'וכיון¹⁴³ דמדרבנן הוא דאסור, רבנן הוא דאחלוהו ליקרייהו [=שמחלו על כבודם] גבי אבל¹⁴⁴.

2. כבוד המלכים - באיסור דרבנן

סתירה אחרת להנחה ש'אין עצה נגד ה' מביאה הגמרא מעדותו של ר' אלעזר בר צדוק¹⁴⁵. וכך מובא בנוסח הגמרא שלפנינו: 'תא שמע. דאמר רבי אלעזר בר צדוק: מדלגין היינו על גבי ארונות של מתים לקראת מלכי ישראל. ולא לקראת מלכי ישראל בלבד אמרו, אלא אפילו לקראת מלכי אומות העולם, שאם יזכה יבחין בין מלכי ישראל למלכי אומות העולם¹⁴⁶.

הרי שר' אלעזר בר צדוק, שהיה כוהן, מעיד שהיו נטמאים על ידי דילוג על ארונות של מתים בעת הליכה לקראת מלכים. ואף מקור זה נתפרש בטומאה דרבנן, כדי ליישב את הסתירה: 'ומשום כבוד מלכים, לא גזרו בהו רבנן'¹⁴⁷.

נשאלת השאלה: מאחר שמדובר כאן במלכים, האם אפשר להביא מכאן ראיה לכבודו של כל אדם? מדברי הראשונים נראה שהגמרא לא ראתה צורך להבחין בין כבוד מלכים לכבוד הבריות, כדברי רש"י¹⁴⁸:

מחוייב אליו. ועיין בכתובות (סט ע"ב): מגין לאבל שמיסב בראש? שנאמר (איוב כט, כה): 'ואשכון כמלך בגדוד' וכו'. ומכל מקום, הרי הוא בכלל כבוד הבריות' (פרי יצחק [בלזרן], חלק א, ראש סימן נד).

¹⁴² טרוייש, ד"א ת"ת (1040) - ד"א תתס"ה (1105). גדול הפרשנים למקרא ולתלמוד.

¹⁴³ ד"ה בבית הפרס.

¹⁴⁴ וראה להלן, ליד ציון הערה 258.

¹⁴⁵ חי בדור השני לתנאים (המחצית השנייה של המאה הא' לספירה). בצעירותו ראה את בית המקדש. וראה ר' ז' פראנקל, דרכי המשנה, עמ' 102 ואילך; א' היימן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 201.

¹⁴⁶ החוקרים מתלבטים בשאלה: איזה מ'מלכי ישראל' הוא הספיק לראות? ושמה ראה את אגריפס השני ואת הורדוס השני, שמתו כעשרים שנה לפני החורבן.

¹⁴⁷ וראה להלן, ליד ציון הערה 257.

¹⁴⁸ ד"ה לקראת מלכי ישראל. וראה להלן, הערה 335, בסופה.

פרק שני: כבוד האדם מול כבוד ה'

'הרי לכבוד הבריות עוברים על "לנפש לא יטמא" (ויקרא כא, א). דהא ר' אלעזר בר צדוק כהן היה, כדאמרינן בבכורות (לו ע"א)', וכלשון המאירי¹⁴⁹: 'רשאי הוא לדלג על ארונות אלו לכבוד הבריות, כגון לראות פני מלכים וכיוצא בזה, ולא יצטרך לעקם את הדרך'¹⁵⁰.

ההסבר לזה הוא כנראה, שהכבוד שנותנים למלך הוא בעצם כבוד הרבים, שאותם מייצג המלך, ואין זה הכבוד למלך באופן אישי. מן הטעם הזה, 'מלך שמחל על כבודו, אין כבודו מחול'¹⁵¹.

3. גדול כבוד הבריות שדוחה 'לא תעשה' שבתורה – באיסור דרבנן

בהמשך הסוגיה, מביאה הגמרא את הכלל 'אין חכמה' וכו' לעימות, לא עם הלכה מסוימת, כמו ההלכות בעניין הטומאה, אלא עם עיקרון כולל, שאינו מצוי אצל התנאים, אבל ידוע אצל האמוראים, והוא הכלל: 'גדול¹⁵² כבוד הבריות, שדוחה¹⁵³ לא תעשה שבתורה'.

מהו היסוד לכלל זה¹⁵⁴? היכן למדנו שכבוד הבריות דוחה 'לא

¹⁴⁹ בית הבחירה, שם. ר' מנחם המאירי: ה"א ט' (1249) – פירפיניאן, ה"א ע"ה (1315). מגדולי מפרשי התלמוד בפרובינציה.

¹⁵⁰ וראה תשובת ר' יצחק בלזר (פרי יצחק, חלק א, סימן נד, דף צד, טור ב), ששואל: כיצד מביאים ראיה מכבוד מלכים, שמא שם דוחה מצוות כיבוד המלך ('שום תשים') את הלאו של טומאה, שכן עשה דוחה לא תעשה? וכיצד יש מכאן הוכחה על כבוד הבריות? והוא מסביר ש'עשה' זה ישנו במחילה (במקום מצווה).

¹⁵¹ קידושין לב ע"ב.

¹⁵² למשמעות המילה "גדול", ראה ג' רקובר, גדולה עברה לשמה, פרק 'עברה לשמה' (בדפוס).

¹⁵³ ראה להלן, ליד ציון הערה 256.

¹⁵⁴ וראה שושנת העמקים, לבעל פרי מגדים, כלל ו, בסופו: 'וכבוד הבריות הוה דבר תורה, ועשה אין בו, ושום אחד ממוני המצות לא חשבו למצות עשה כבוד הבריות'. וראה גם להלן, הערה 161.

וראה רבנו בחיי, שמות כא, לו (עמ' רכז במהדורת שעוועל), שלאחר שהביא את הטעם, מפני מה הקלו כדינו של גונב שה מגונב שור (ראה למעלה, ליד ציון הערה 82), הוסיף: 'והוכיחו מזה, גדול כבוד הבריות שדוחה את לא תעשה שבתורה. הקדוש ברוך הוא חס על כבוד הבריות'.

הסייגים לכלל

תעשה' שבתורה? על שאלה זו אין תשובה מסוגייתנו. הגמרא יצאה מתוך הנחה שכך הוא הדבר.

אפשר שהיסוד לזה הוא בציווי ללכת בדרכיו של הקדוש ברוך הוא¹⁵⁵, שכפי שראינו למעלה, חס על כבודן של בריות. ואפשר גם שהיסוד הוא במצוות גמילות חסדים¹⁵⁶, שהיא כוללת, כהגדרת הרמב"ם, את כל המצוות שבין אדם לחברו, כגון 'האזהרה על הגניבה, והאונאה, והשנאה, והנטירה, והציווי לאהוב זה את זה... ולכבד ההורים והחכמים, שהם אבות הכל'¹⁵⁷.

במסכת עירובין¹⁵⁸, כשמובא הכלל 'גדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה', מפרש רש"י¹⁵⁹: 'לאו ד"לא תסור"' (דברים יז, יא). כלומר, רש"י פירש את תחולתו של הכלל, כפי שנתפרש להלן בגמרא, אבל לא את מקורו. מאידך גיסא, על דברי הגמרא במגילה¹⁶⁰, כשמובא הכלל 'גדול כבוד הבריות וכו', אומר רש"י¹⁶¹: 'דכתיב: "לא תוכל

¹⁵⁵ ראה למעלה, ליד ציון הערה 85.

¹⁵⁶ ראה פירוש המשניות לרמב"ם, פאה א, א (על פי תרגום ר"י קאפח). וראה שו"ת מכתם לדוד, לר' דוד פארדו, אורח חיים, סימן ו (יב טור א), ד"ה הדרן, שכיוון שגמילות חסדים דאורייתא, התיר לבטל מצוות נטילת לולב מדרכנן. אמנם למעלה מזה, הסתמך ר' דוד פארדו על כבוד הבריות שדוחה מצווה דרבנן, ולא תלה את כבוד הבריות בגמילות חסדים.

¹⁵⁷ אבל ראה פירוש בעל ספר חרדים, ירושלמי, ברכות, פרק ג, הלכה א, שכאשר הוא מפרש את דברי הירושלמי שכבוד הבריות דוחה 'לא תעשה', שהכוונה היא לספק לא תעשה של תורה, הוא מנמק זאת בכך ש'אין לפרש לא תעשה ודאי... דהא כבוד הרבים מצוה דרבנן בעלמא היא'.

¹⁵⁸ עירובין מא ע"ב.

¹⁵⁹ רש"י לעירובין, שם, ד"ה את לא תעשה.

¹⁶⁰ מגילה ג ע"ב.

¹⁶¹ רש"י למגילה, שם, ד"ה את לא תעשה. וכך פירש רבנו חננאל, עירובין מא ע"ב: 'שנאמר באבדת אחיך "לא תוכל להתעלם", וכתיב "והתעלמת מהם". ואמרו חכמים: פעמים שאתה מתעלם. כיצד? זקן ואינה לפי כבודו. הנה התורה התירה לזקן להתעלם ואע"ג דכתיב בה לאו'.

וראה גם דברי ר' מנחם המאירי, בית הבחירה, ברכות, יט ע"ב. ובחיבור התשובה, מאמר א, פרק ה, כשמדבר על 'המדרגה הרביעית, והיא הראויה לרוב בני אדם,

פרק שני: כבוד האדם מול כבוד ה'

להתעלם" (דברים כב, ג), וכתוב: "והתעלמת" (דברים כב, א) – פעמים שאתה מתעלם, כגון זקן ואינו לפי כבודו. כלומר, רש"י נסמך על מה שמובא בהמשך דברי הגמרא במסכת ברכות, כשהגמרא מעמתת את הדין הפוטר 'זקן ואינו לפי כבודו' מלהשיב אבדה עם הכלל 'אין חכמה ואין תבונה' וכו' 162. לכאורה, משתמע מדבריו שדין השבת אבדה הוא גם המקור לכלל זה 163.

נחזור לסוגייתנו. על השאלה מן הכלל 'גדול כבוד הבריות', משיבה

היא הנקראת סלסול או נקיות הדעת, הוא כותב: 'וחכמי הערב האריכו בשבחי זאת המדה, וקראוה הגאות המולידה טוב הפעולות, ומהם שקראוה החלק הטוב שבגאווה, בהיות האדם נשמר בה מכל דרכי הפחיתות, ואל זאת הכונה גם כן אמרו ז"ל על השבת אבדה, זקן ואינה לפי כבודו והתעלמת, והיה זה בנין אב אצל כל החכמים ע"ה, לכל כבוד הבריות שדוחה את לא תעשה שבתורה. רוצה לומר לאו דלא תסור, כמו שהתבאר במסכת ברכות'. וראה גם להלן, הערה 269.

162 ראה להלן.

163 דברי רש"י אלו קשים, משום שהגמרא אומרת שאין ללמוד מהשבת אבדה, משום שנאמר בה במפורש 'והתעלמת', ואין ללמוד ממנה על שאר מצוות משום שאין ללמוד איסור מממון. ואם כן, נשארים בעינם דברי הגמרא שאמרה שהכוונה ב'לא תעשה' היא ב'לא תסור' שעניינו איסור מדרבנן (ראה חידושי מהרש"א, מגילה, שם).

מהר"ץ חיות, מגילה, שם, מתרץ קושי זה בכך שלפי הדעה שלא שאינו שווה בכול נדחה מפני כבוד הבריות (ראה להלן), אין צורך להעמיד את סוגיות 'מדלגין' ו'בא בטהורה', כמדברים באיסור דרבנן (ראה להלן), ליד ציון הערה 388 ובהערה שם). ואז גם הביטוי 'דוחה את לא תעשה שבתורה', לא יתפרש במצווה דרבנן, אלא בלאו של 'לא תוכל להתעלם', ולפי זה אף איסור דרבנן לא יידחה מפני כבוד הבריות! ומאחר שבמסכת מגילה מדברת הגמרא בקריאת מגילה, שמקורה הוא בדברי קבלה שהם כמצווה מן התורה, לכן אמר רש"י במסכת מגילה, ש'דוחה לא תעשה' אינו מוסב על מצווה דרבנן, אלא מוסב על דין השבת אבדה. ולדבריו, דין שמקורו בדברי חכמים לא יתבטל משום כבוד הבריות, בעוד שדין שמקורו בתורה יתבטל משום כבוד הבריות, כשהאיסור ניתן למחילה, או כמו במקרא מגילה, כשאפשר לקרוא את המגילה אחר כך. ועיין שו"ת חוות יאיר, סימנים ט-יא.

וראה עלי תמר, ירושלמי, ברכות, שם, ד"ה כד דמך ר"י נשיאה בר בריה, עמ' קח. שלפי סוגיית הבבלי, מגילה ג ע"ב, שלומדת על מת מצווה מהשבת אבדה, לומדים

הסייגים לכלל

הגמרא, על פי פירושו של רב בר שבא¹⁶⁴, שמדובר בלאו של 'לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל' (דברים יז, יא)¹⁶⁵. והגמרא מספרת: 'אחיכו עליה: לאו ד"לא תסור" דאורייתא הוא, ואף על פי כן כבוד הבריות דוחהו¹⁶⁶. והשיב על כך רב כהנא: 'גברא רבה אמר מילתא, לא תחיכו עליה. כל מילי דרבנן אסמכינהו על לאו ד"לא תסור", ומשום כבודו שרו רבנן'. כלומר, 'דבר'¹⁶⁷ שהוא מדברי סופרים נדחה מפני כבוד הבריות, וקרי ליה לא תעשה, משום דכתיב: "לא תסור". ודקא קשיא לכו "דאורייתא הוא", רבנן אחלוה ליקרייהו לעבור על דבריהם היכא דאיכא כבוד הבריות¹⁶⁸ וכו'¹⁶⁹.

איסורא מממונא, שלא כסוגיית הבבלי מסכת ברכות, וסוגיה זו היא כסוגיית הירושלמי, מסכת ברכות.

¹⁶⁴ מאמוראי בבל, הדור החמישי (המחצית השנייה של המאה הר' לספירה הנהוגה).

¹⁶⁵ וראה בספר שערי חכמה - ש"ב שמעתתא (לר' אלעזר מינץ), שער יא, אות יז, שמביא סוגיה זו בין סוגיות שננקטה בהן לשון 'תורה', ונתפרשו כדברי חכמים.

¹⁶⁶ לרש"י, שם, ד"ה אחיכו, השגתם היא, משום שאם חכמים הורו לו בדבר שהוא מן התורה, הרי סוף סוף הורו בדבר תורה, והריהו איסור תורה.

¹⁶⁷ רש"י, ד"ה כל מילי.

¹⁶⁸ ובהמשך דבריו של רש"י: 'כגון לטלטל אבנים של בית הכסא לקנוח (שבת פא ע"ב), או מי שנפסקה ציצית טליתו בכרמלית, לא הצריכו להניח טליתו שם וליכנס לביתו ערום (מנחות לח ע"א)'.
¹⁶⁹ את הבנתם של המשיגים ואת הסברו של רב כהנא, מסביר הרב קוק (טוב ראייה, לברכות יט ע"ב), באופן שהמשיגים הבינו ש'לא תסור' נאמר רק בענייני דרבנן שהם נקראים 'דברי סופרים' בשמם לדעת הרמב"ם, 'ובאמת הם מן התורה, דהיינו שדרשו אותם חכמים מדיוקי כתובים או שלמדום במדות שהתורה נדרשת בהם. ועל זה אחיכו, כיון שה"לא תסור" בהם (אינו) בא ללמדנו שצריכים אנחנו להחזיק ולהאמין בדרשותיהם ז"ל. אם כן, עצם הענין הוא דאורייתא... ומה יועיל אם חכמים ימחלו על כבודם, וכי מפני כך יבטל כח האמת שכבר ידענו על פיהם, שזה הדבר נאמר איסורו בתורה?!'.

ותירוצו של רב כהנא היה שמדובר 'בתקנות של חכמים שלא דרשו ממדרשם, דבכהאי גוונא, אם נסתלק מהכא ה"לא תסור", משום דבכהאי גוונא מחלו חכמים את כבודם, שפיר אין לנו בהם איסור אחר' (אמנם כפי שראינו, דווקא על תירוצו של רב כהנא, אומר רש"י שמדובר ב'דברי סופרים'. ואפשר שביאור מונח זה לרש"י אינו במובנו של הרמב"ם).

פרק שני: כבוד האדם מול כבוד ה'

לשונו של הכלל הוא, כפי שראינו: 'גדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה'. וכפי שנתפרש, הכוונה היא רק לאיסור דרבנן. ומה דינה של מצוות עשה? האם היא תידחה אף שהיא מצווה מן התורה? על כך נדון במקום אחר¹⁷⁰.

4. ביטול מצווה מן התורה (השבת אבדה) משום כבוד - בענייני ממון בעוד ששלושת המקורות הראשונים נתפרשו באיסורים מדרבנן, שנדחים מפני כבוד הבריות, הרי בשני המקורות הבאים נדחים איסורי תורה מפני כבוד הבריות, ומכאן יש לכאורה סתירה לכלל 'אין חכמה וכו'.

בעניין השבת אבדה נקבע כי אם המוצא הוא זקן, ואין הדבר לפי כבודו לטפל באבדה כדי להשיבה, הריהו פטור מלטפל בה: 'תא שמע. "והתעלמת מהם" (דברים כב, א) - פעמים שאתה מתעלם ופעמים שאין אתה מתעלם מהם. הא כיצד? אם היה כהן והוא בבית הקברות, או היה זקן ואינו לפי כבודו, או שהיתה מלאכתו מרובה משל חברו - לכך נאמר: "והתעלמת" וכו''. ושואלת הגמרא, מדוע אין אומרים כאן 'אין

ובמקום אחר מסביר הרב קוק, כי אף לדעת הרמב"ם, שכל ענייני דרבנן הם בכלל 'לא תסור' מן התורה, 'נראים דבריו בהלכות ממרים [פרק ב, הלכה א], שזהו רק בגזירות או מנהגים שנגזרו והונהגו על פי בית הדין הגדול של שבעים ואחד. אבל שאר גזירות ומנהגים, אפילו כשנעשו על פי חכמים קדמונים, גם הוא ז"ל מורה, ש"לא תסור" דידהו הוא רק אסמכתא בעלמא' (שו"ת דעת כהן, סימן פד, ד"ה ובנ"ד).

¹⁷⁰ ראה להלן, ליד ציון הערה 346.

¹⁷¹ מאחר ש'זקן ואינו לפי כבודו' פטור מהשבת אבדה, מבקש ר' שלמה קלוגר (חכמת שלמה, חושן משפט, סימן תכו, סעיף א) לומר, כי כך הוא הדין בהצלת נפש, הנלמד מהשבת אבדה, שאם ההצלה היא דרך ביזיון, ואינו יכול להציל לשכור אחרים שיצילו, אזי אינו מחויב להציל! וכבר דנו הרבה בדבריו. ראה: כלי חמדה, דברים כב, א, סימן ו, אות ה ואילך. שו"ת ציץ אליעזר, חלק ח, סימן טו, פרק ז, אות כא, ובסיכומי ההלכות, שם, פרק ז, אות כד; ש' אישון (למעלה, הערה 8), עמ' 328 ואילך.

ראה גם נ' רקובר, עושר ולא במשפט, ירושלים תשמ"ח, עמ' 178, דעתו של בעל 'מנחת חינוך' בעניין פטור מחובת הצלה במאבד עצמו לדעת, מאחר שבי'אבדה

הסייגים לכלל

חכמה' וכו'? והיא משיבה: 'שאני התם, דכתיב "והתעלמת מהם"'. וממשיכה הגמרא ושואלת: שמא נלמד מכאן על מקרים אחרים? והיא משיבה: 'איסורא מממונא לא ילפינן'. היינו, אין ללמוד מדין השבת אבדה, משום שזו מצווה הנוגעת לממון, ואין ללמוד מכאן על איסורים. מיהו הזקן שמדובר בו? יש המפרשים בחכם דווקא, משום כבוד התורה¹⁷². אבל מלשון הרמב"ם¹⁷³ משמע שלא דווקא חכם, שהרי כתב¹⁷⁴: 'מצא שק או קופה. אם היה חכם או זקן מכובד, שאין דרכו ליטול כלים אלו בידו, אינו חייב להטפל בהן, ואומד את דעתו: אילו היה שלו, אם היה מחזירן לעצמו, כך חייב להחזיר של חבירו; ואם לא היה מוחל על כבודו, אפילו היה שלו, כך בשל חבירו, אינו חייב להחזיר'¹⁷⁵. סוגייתנו – שמביאה את דין הזקן בהקשר לכבוד הבריות, היינו שנלמד מזקן שאין אומרים 'אין חכמה' וכו' גם לעניין כלאיים בשוק – הולמת יותר את השיטה שאין לצמצם הלכה זאת לחכם דווקא¹⁷⁶.

לדעת' אין חיוב השבת אבדה. וראה: 'פסקים הוראות והנהגות' מהרב יוסף שלום אלישיב, מוריה, שנה כב, גיליון א-ב (אלול תשנ"ח), עמ' סח, אות טו: 'חיוב הצלת חבירו ע"י כל רכוש'.

¹⁷² הריטב"א, שיטה מקובצת לבבא מציעא ל ע"א, ד"ה זקן; וכן כתב הריטב"א בשבועות ל ע"ב, ד"ה אף אנן; נימוקי יוסף לבבא מציעא לב ע"א (יז ע"ב בדפי הרי"ף) בשם הרמב"ן. וראה פרי יצחק, חלק א, סימן נב, שכך משמע גם מלשון פסקי הרא"ש, בבא מציעא, פרק ב, סימן כא.

¹⁷³ ראה עליו למעלה, הערה 24.

¹⁷⁴ הלכות גזלה ואבדה, פרק יא, הלכה יג. והשווה חיבור התשובה, להמאירי, מאמר א, פרק ה: 'ולא הפרישו בזה בין תלמיד [חכם?] לזולתו משאר העם, כענין מה שלא הפרישה תורה בהתעלמות האבדה בין תלמיד חכם ובין זולתו, רק שאמרה זה על כל מי שאינו רגיל במלאכה ההיא ושהיא אצלו פחיתות, כענין מי שמצא חמור יצטרך בהשבתו לחמר אחריו, שלא חיבה תורה זה לשום אדם שאינו רגיל באותה מלאכה ושהיא אצלו פחיתות'.

¹⁷⁵ וכלשון הזה נקט המחבר בשולחן ערוך, חושן משפט, סימן רסג, סעיף א; וכן כתב הב"ח לטור, חושן משפט, סימן רעב, ח, לעניין פריקה וטעינה. וראה בתשובתו של ר' נפתלי אמסטרדם (פרי יצחק, חלק א, סימן נג, דף צב, טור ג), ש'זקן מכובד' אצל הרמב"ם היינו גם כן שהוא בעל תורה, וכי אין מחלוקת בין הרמב"ם והרא"ש. ¹⁷⁶ וראה פרי יצחק (חלק א, סימן נב, דף פט, טור ג. וראה שם, דף צ, טור ד, וכן

פרק שני: כבוד האדם מול כבוד ה'

מדוע מיעטה הגמרא 'זקן ואינו לפי כבודו' מחיוב השבת אבדה על יסוד הפטור של 'פעמים שאתה מתעלם'? הצעת הסבר לזה אומרת¹⁷⁷ כי מסתבר לגמרא, שמה שהתירה התורה להתעלם הוא בזקן ואינו לפי כבודו, משום שכבודו של אדם הוא כממונו, וכשם שאין אדם חייב להוציא ממון או להפסיד אבדתו כדי להשיב אבדת חברו, כך אינו חייב לזלזל בכבוד עצמו, וזה הטעם שנמדד הכבוד בשוויו של ממון. ולכן,

בדף צא, טור ב), שגם לשיטה שמדובר בחכם, לא כבוד התורה דוחה את מצוות השבת אבדה, אלא כבוד הבריות, שמשום כבוד תורתו אין כבודו לישא שק או קופה, וזהו כבוד הבריות, ש'כל שאינו לפי כבודו, הרי הוא בכלל כבוד הבריות'. אבל מכובד בעלמא חייב להחזיר, ואינו נוגע בכבוד הבריות כלל, שכל שעוסק בקיום מצוות השם אין כאן זלזול בכבודו. אבל בתלמיד חכם, אפילו כשעוסק במצווה, הרי זה זלזול שישא שק או קופה, ולפיכך הוא פטור משום כבוד הבריות. יש להעיר, שאם ידוע שמתעסק בהשבת אבדה, שהיא מצווה, אפשר לומר שאין זלזול בדבר. אבל אם אין ידוע, מדוע עצם קיום המצווה מסיר את הזלזול? וראה שם (עמ' 182), שמשום סיבה זו סבור הרמב"ם שגם כל אדם, לאו דווקא חכם, פטור מהשבת, אם אינה לפי כבודו, שאף על פי שעוסק במצווה, מכל מקום לאו כולי עלמא ידעי דאבדה היא.

ובשולחן ערוך, אורח חיים, סימן רנ, סעיף א, כתב: 'ישתדל להכין בעצמו שום דבר לצרכי שבת כדי לכבדו... ולא יאמר "לא אפגום כבודי"', כי זה כבודו, שמכבד השבת'.

וב'ביאור הלכה', שם, הבחין בין הכנה לשבת, שניכר שעושה כן לכבוד השם יתברך, לבין כשאין ניכר הדבר, כמו 'זקן ואינו לפי כבודו' באבדה וכדומה, שמתחלל כבוד התלמיד חכם על ידי זה, ורוצה לומר, שאין הכול יודעים שהוא עוסק במצווה.

הסבר שונה לדברי השולחן ערוך, הציע הרב ז"נ גולדברג (מוריה, שנה כב, גיליון א-ב [אלול תשנ"ח], עמ' קטו-קטז). לדבריו, השולחן ערוך, שכתב 'שזהו כבודו', לא בא ליישב את השאלה: מדוע 'זקן ואינו לפי כבודו' פטור מהשבת אבדה וחייב בהכנות לצורכי שבת? משום שהתשובה לכך היא בחילוק שבין מצוות שבין אדם למקום, שבהן אמרו 'אין חכמה וכו'', לבין מצוות שבין אדם לחברו, שבהן כשאינו לפי כבודו פטור (וכזה תירץ כמה תמיהות שהועלו על הסברו של 'ביאור הלכה' את דברי השולחן ערוך. עיין שם). וראה להלן, ליד ציון הערה 276, ובהערה שם.¹⁷⁷ ראה דברי הרב ז"נ גולדברג, מוריה, שם.

הסייגים לכלל

כל שבשלו אינו מחזיר, אינו חייב להחזיר אם אינו לפי כבודו, אף שניכר שעושה מצווה.

5. ביטול מצווה מן התורה משום כבוד – ב'שב ואל תעשה'

המקור החמישי בסוגיה זו מלמד אף הוא שאיסור תורה נדחה מפני כבוד הבריות. מדובר במי שהלך לשחוט את קרבן הפסח שלו או למול את בנו, ושמע שמת לו מת, שאינו מיטמא; אבל מיטמא הוא למת מצווה, על אף שבעטיה של הטומאה לא יוכל להקריב את קרבן הפסח: 'יכול כשם שאינו מטמא להם, כך אינו מטמא למת מצווה? תלמוד לומר: "ולאחותו". לאחותו הוא דאינו מטמא, אבל מטמא הוא למת מצווה' (והוא¹⁷⁸ כבוד הבריות¹⁷⁹, ודוחה דבר תורה). הרי שיש עצה לדחות מצווה מן התורה בשל כבוד הבריות. ומשיבה הגמרא על ראייה זאת: 'שאני התם, דכתיב "לאחותו"'. וממשיכה הגמרא ושואלת: שמא נלמד מכאן שבכל מקום ידחה כבוד הבריות לא תעשה שבתורה? ומשיבה: 'שב ואל תעשה שאני'.

¹⁷⁸ רש"י, ד"ה אבל.

¹⁷⁹ ראה אור שמח, הלכות אבל, פרק ג, הלכה ח, שמשום שגדול כבוד הבריות, נדחה איסור טומאה בלא מצווה דקבורה. וראה מראי המקומות המצוינים בחידושי מהר"ץ חיות לברכות יט ע"ב, בשאלה: מדוע קוראים לקבורת מת מצווה כבוד הבריות לבד? והרי מצווה גם כן לקבור. וכן ראה בפני יהושע לברכות, שם.

פרק שני: כבוד האדם מול כבוד ה'

ג. סוגיות התלמוד הירושלמי והשוואתן לסוגיית התלמוד הבבלי

1. המוצא כלאיים בבגדו

(ירושלמי, כלאיים, פרק ט, הלכה א)

הדיון בתלמוד הבבלי במסכת ברכות, בדינו של המוצא כלאיים בבגדו, מובא בתלמוד הירושלמי, מסכת כלאיים. ברם, ישנם הבדלים אחדים בין סוגיית התלמוד הבבלי לסוגיית התלמוד הירושלמי, ויש לבחון את משמעותם. וכך נאמר בתלמוד הירושלמי¹⁸⁰:

הרי שהיה מהלך בשוק ונמצא לבוש כלאיים. חד אמר אסור וחרנה [=ואחר] אמר מותר. מאן דאמר אסור, דבר תורה. ומאן דאמר מותר, כההיא דאמר ר' זעירא¹⁸¹: גדול כבוד הרבים שהוא דוחה את המצוה בלא תעשה שעה אחת.

וממשיכה הגמרא:

תני, אין מדקדקין במת ולא בכלאים בבית המדרש. רבי יוסי הוה יתיב מתני והוה תמן מיתא. מן דנפק ליה לא אמר כלום. מן דיתיב ליה לא אמר ליה כלום. רבי אימי הוה יתיב מתני. אמר חד לחבריה: את לבוש כלאים. אמר ליה רבי אימי: שלח מאנך ויהב ליה.

שתי הלכות משמיעה הגמרא בעניין טומאת מת ובעניין כלאיים; ושני מעשים מביאה הגמרא, האחד לעניין טומאת מת והשני לעניין כלאיים: ר' יוסי היה שונה בבית המדרש והיה שם מת. מי שיצא מבית

¹⁸⁰ תלמוד ירושלמי, כלאיים, פרק ט, הלכה א.

¹⁸¹ הוא ר' זירא, מאמוראי ארץ-ישראל, דור שלישי לאמוראים (תחילת המאה ה' לספירה הנהוגה).

סוגיות התלמוד הירושלמי והבבלי

המדרש, לא אמר לו ר' יוסי דבר. ומי שנשאר בבית המדרש, לא אמר לו ר' יוסי דבר.

ולעניין כלאיים: ר' אימי היה שונה בבית המדרש. אמר אחד לחברו: אתה לבוש כלאיים. אמר לו ר' אימי: פשוט בגדך ותן לו. מן המעשה בכלאים אנו שומעים, כי מאחר שמי שהיה לבוש כלאיים לא ידע על כך, לא היה צריך להודיעו שהוא לבוש כלאיים, וכיוון שהודיעו, אמר לו ר' אימי: פשוט את בגדך ותן לו.

דחיית איסור מן התורה

בניגוד לתלמוד הבבלי, האומר שכבוד הבריות אינו דוחה איסורי תורה אלא ב'שב ואל תעשה', מדברי הירושלמי נראה שיש מחלוקת בעניין זה: לדעה האחת, מאחר שאיסור כלאיים הוא איסור תורה, יש לפשוט בגד שיש בו כלאיים, אף אם האדם הלובש אותו נמצא בשוק. ואילו לדעה השנייה, מותר לאדם להמתין מלפשוט את בגדו עד שיגיע לביתו¹⁸².

כפי שראינו, ציווה ר' אימי על מי שהודיע ללובש הכלאים, שיפשוט בגדו ויתן לו. האם רב אימי סובר כדעה האומרת שאין לפשוט את בגד הכלאים משום כבוד הבריות? לפי פירוש אחד בדברי הרא"ש¹⁸³, אכן זו היא דעתו של ר' אימי. ואילו לפי פירוש אחר, מדובר בכלאים מדרבנן, ובזה הכל מודים שאין להודיע. ועוד פירוש מציע הרא"ש, שרב אימי סובר שאמנם בכלאים מן התורה, צריך לפשוט את הבגד אפילו בשוק, אבל אם אדם רואה כלאיים בבגד חברו, והלובש אינו יודע, אין לומר לו בשוק, אלא יש להמתין עד שיגיע לביתו, 'דמשום כבוד הבריות - ישתוק ולא יפרישנו משוגג'.

¹⁸² וכך פירש ר' אליהו מלונדריש, פירושי רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו (מהדורת ר' מי"ל זק"ש), בפסקים מסדר זרעים, עמ' כ: 'מכאן נראה, שאף לא תעשה דאורייתא דוחה שעה אחת, דהא מוקי לה בכלאים דבר תורה, ושמא חולק על תלמודינו דהקומץ רבה, דמתרגם ר' שבא בלאו דלא תסור'. וכך אומר הירושלמי ברכות ג, א, במפורש, שדוחה גם טומאה שמדברי תורה.

¹⁸³ פסקי הרא"ש, נידה, פרק ט, הלכות כלאי בגדים, סימן ו. דבריו הובאו להלן, ליד ציון הערה 360.

פרק שני: כבוד האדם מול כבוד ה'

כבוד הרבים

יש לתת את הדעת לשינוי לשון משמעותי בין התלמוד הירושלמי לתלמוד הבבלי. התלמוד הירושלמי אינו מדבר על 'כבוד הבריות' אלא על 'כבוד הרבים'¹⁸⁴. אפשר ששינוי לשון זה מצמצם את היקפו של ערך כבוד הבריות, וקובע שיש להקפיד על כבוד הבריות רק כאשר הפגיעה בכבוד היחיד תגרום לפגיעה בכבודם של רבים. כלומר, מאחר שמציאותו של אדם עירום בשוק פוגעת בכבוד הרבים המצויים בשוק, יש להימנע מלדרוש מאדם להסיר בגדו בשוק¹⁸⁵, ולא משום כבודו כיחיד. אולם אפשר גם ששינוי לשון זה מרחיב את היקפו של ערך כבוד הבריות, בהדגישו שכבודו של היחיד הוא כבוד הרבים, משום שביזונו של היחיד גורם לביזיון כל המין האנושי. לפי פירוש זה, לא יהיה היחיד רשאי למחול על כבודו, משום שאין הוא רשאי למחול על כבוד הרבים¹⁸⁶.

דחייה ל'שעה אחת'

כפי שראינו, לשון התלמוד הירושלמי היא: 'גדול כבוד הבריות, שדוחה את המצווה בלא תעשה שעה אחת'. המילים: 'שעה אחת' הן תוספת של התלמוד הירושלמי, שאינה מצויה בתלמוד הבבלי. הדחייה היא ל'שעה אחת', משום שהיא הזמן הדרוש להגעתו של מי שלבוש כלאיים לביתו. מן המילים 'שעה אחת', למד ר' יחזקאל לנדא¹⁸⁷, שאף כאשר

¹⁸⁴ אמנם יש להעיר שבספר 'אור זרוע', חלק א, סימן רצט, ובתלמוד הירושלמי, כלאיים, פרק ט, הלכה א, דפוס אמשטרדם, הגרסה היא: 'גדול כבוד הבריות'. וכך היא גם גרסת התלמוד הירושלמי שלפנינו, מסכת נזיר, פרק ז, הלכה א.

¹⁸⁵ וראה בחידושי הרא"ה לברכות יט ע"ב, שפירש גם בדברי התלמוד הבבלי שהביטוי 'גדול כבוד הבריות' אינו מכון כלפי האדם שצריך להסיר בגדיו בשוק, אלא כלפי אנשי השוק, שכבודם ייפגע מכך שיהלך אדם עירום בשוק.

¹⁸⁶ וראה ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, ברכות, כרך ב, עמ' 103, שהמונח 'כבוד הבריות' משמעו שאדם עושה דבר כדי שלא יתבזה בפני בני אדם, מה שאין כן הלשון 'כבוד הרבים'. וראה להלן, ליד ציון הערות 261-262.

¹⁸⁷ שו"ת נודע ביהודה, מהדורא קמא, אורח חיים, סימן לה.

סוגיות התלמוד הירושלמי והבבלי

הותר לעבור על איסור מפני כבוד הבריות, לא הותר הדבר אלא ל'שעה אחת', ולא הותר לעבור על איסור למשך זמן רב.

2. היטמאות כוהן לכבוד הרבים או לכבוד המלך (ירושלמי, ברכות, פרק ג, הלכה א)

בתלמוד הירושלמי, יש סוגיה מקבילה לסוגיית התלמוד הבבלי, ברכות יט ע"ב, לעניין טומאת הכוהן, אלא שיש הבדלים אחדים בין הסוגיות, מבחינת התוכן ומבחינת הלשון.

סוגיית התלמוד הירושלמי פותחת בשאלת היתר טומאה לכוהן לכבוד המלך. וזה לשון התלמוד הירושלמי¹⁸⁸:

אמר ר' ינאי: מטמא כהן לראות את המלך. כד סליק דוקליטיינוס מלכא להכא [=כשעלה המלך דוקליטיינוס לכאן], חמון לר' חייא בר אבא מיפסע על קברים דצור בגין מחמוניה [=ראו את ר' חייא פוסע על קברי צור כדי לראותו]. ר' חזקיה ור' ירמיה בשם ר' יוחנן: מצוה לראות גדולי המלכות, לכשתבוא מלכות בית דוד יהא יודע להפריש בין מלכות למלכות. מהו שיטמא כהן לכבוד הנשיא¹⁸⁹? כד דמך ר' יודן נשיאה אכריז ר' ינאי ומר [כשמת ר' יהודה הנשיא, הכריז ר' ינאי ואמר]: אין כהונה היום! כד דמך ר' יודא נשיאה בר

¹⁸⁸ תלמוד ירושלמי, ברכות, פרק ג, הלכה א.

¹⁸⁹ לעניין היטמאות לכבוד הנשיא, ראה רמב"ן, תורת האדם, עניין הכהנים (עמ' קלא במהדורת שעוועל), שכבוד הנשיא הוא שיהיו הכול כקרוביו. התוספות, במסכת כתובות (קג ע"ב, ד"ה אותו), מספרים שר' חיים כהן, מבעלי התוספות, היה אומר שאילו היה נמצא במקום שמת בו רבנו תם, היה מיטמא לכבודו. מעדות זו עולה שר' חיים כהן מדמה גדולי תורה לנשיא (וראה הגהות מימוניות על הרמב"ם, הלכות אבל, פרק ג, אות ד, שכתב שהראב"ה העלה ספק, האם יש לרמות גדול הדור לנשיא, ולא פשט ספקו). אולם התוספות, שם, דוחים את דבריו באופן שהטומאה שמדבר בה הירושלמי אינה טומאה מן התורה, אלא טומאה מדרכנן (ובטומאה כזו מותר להיטמא גם שלא לכבוד נשיא, אלא לכבוד הבריות, כפי העולה ממסקנת הסוגיה במסכת ברכות). דברי ר' חיים כהן לא הובאו להלכה בשולחן ערוך.

פרק שני: כבוד האדם מול כבוד ה'

בריה דר' יודן נשיאה [=כשמת ר' יהודה הנשיא השני, בן בנו של ר' יהודה הנשיא, הראשון], דחף ר' חייא בר אבא לרבי זעירא בכנישתא דגופנא דציפורין וטאביה [=דחף ר' חייא בר אבא את ר' זעירא בבית כנסת בכרם שבציפורי, ששם היה המת, וטימאו בעל כרחו].

התלמוד הירושלמי אינו אומר שההיתר לכוהנים להיטמא אינו אלא בטומאה מדרבנן, כפי שמסביר התלמוד הבבלי. לפי זה נראה שמותר יהיה לכוהן להיטמא לכבוד המלך אפילו בטומאה מן התורה. ביטוי חריף לדבר יש בדברי ר' ינאי שהכריז לכבוד הנשיא: 'אין כהונה היום'¹⁹⁰.

זאת ועוד. בתלמוד הבבלי, אחר שהעיד ר' אלעזר בר' צדוק על עצמו שהיה מדלג על ארונות של מתים לכבוד מלכי ישראל, מובא: 'ולא לקראת מלכי ישראל בלבד אמרו, אלא אפילו לקראת מלכי עכו"ם...'. מדברים אלה אפשר ללמוד שכשם שרשאי כוהן להיטמא לכבוד מלכי ישראל, הוא רשאי להיטמא לכבוד מלכים שאינם מישראל. אולם אפשר שכוונת התלמוד היא, שכשם שראוי לכבוד מלכי ישראל, כך ראוי לכבוד גם מלכים שאינם מישראל, אבל לא שרשאי הכוהן להיטמא לכבודם. ואילו בתלמוד הירושלמי מובא מעשה שממנו עולה בבירור שגם לכבוד מלך שאינו ממלכי ישראל (המלך דוקליטיינוס), יש להיטמא¹⁹¹. בהמשך הסוגיה מובא:

מהו שיטמא כהן לכבוד הרבים? תני, היו שם שתי דרכים מתאימות, אחת רחוקה וטהורה ואחת קרובה וטמאה: אם היו הרבים הולכין ברחוקה, הולך ברחוקה; אם לאו, הולך בקרובה מפני כבוד הרבים.

¹⁹⁰ ביטוי דומה ישנו בתלמוד הבבלי, מסכת כתובות, שם, בשם ר' חייא: 'אותו יום שמת רבי, בטלה קדושה'. אולם היו שפירשו זאת, שהכוונה היא שאחרי מותו של ר' יהודה הנשיא, שהיה נקרא 'רבנו הקדוש' על שם מדרגתו הרוחנית הגבוהה, בטלה מן העולם מדרגת הקדושה. וראה תוספות לכתובות, שם, ד"ה אותו.

¹⁹¹ וראה להלן, ליד ציון הערה 212.

סוגיות התלמוד הירושלמי והבבלי

עד כדון [=עד כאן] בטומאה של דבריהם, אפילו בטומאה שהיא מדברי תורה? מן מה דמר [=ממה שאמר] ר' זעירא: גדול כבוד הרבים¹⁹² שהוא דוחה מצוה בלא תעשה שעה אחת. אדא אמרה [=זאת אומרת], אפילו בטומאה שהיא מדברי תורה.

ברייתא דומה מובאת בסוגיית התלמוד הבבלי במסכת ברכות. אולם יש הבדלים אחדים בין הברייתא המובאת בתלמוד הבבלי לברייתא המובאת בתלמוד הירושלמי. אמנם גם הברייתא שהובאה בתלמוד הבבלי עסקה באיסור טומאה לכוהן, ובשתי דרכים, אחת טהורה ואחת טמאה. אולם בעוד שהברייתא שבתלמוד הבבלי עניינה כבודו של האבל על מתו, עניינה של הברייתא שבתלמוד הירושלמי הוא כבודם של הרבים. ובעוד שבברייתא שבתלמוד הבבלי הרבים נטמאים לכבוד היחיד¹⁹³, בברייתא שבתלמוד הירושלמי היחיד נטמא לכבוד הרבים.

בסוגיה זו, קובע התלמוד הירושלמי שלכבוד הרבים רשאי כוהן להיטמא גם בטומאה מן התורה¹⁹⁴. קביעה זו אינה מתיישבת עם מסקנת התלמוד הבבלי, ולפיה כבוד הבריות אינו דוחה טומאה האסורה מן התורה, חוץ ממת מצווה, בו גילתה התורה שמותר לכוהן להיטמא¹⁹⁵.

¹⁹² גרסת התלמוד הירושלמי, נזיר, פרק ז, הלכה א, היא: 'כבוד הבריות'.

¹⁹³ כך הבינו רוב הראשונים את סוגיית התלמוד הבבלי, ברכות יט ע"ב. אולם יש מן הראשונים שגרסו גם בסוגיית ברכות יט ע"ב כגרסה המובאת במסכת שמחות, פרק ד, יד: 'באין בטהורה, בא עמהם בטהורה. באין בטמאה, בא עמהם בטמאה'. וראה דברי הראב"ד, המובאים בשיטה מקובצת לברכות, שם, שהעדיף גרסה זו, משום שלדעתו אין כל כך ביזיון לאבל, אם אחד מן הרבים הכאים ללוותו, ייפרד מהם כדי שלא ייטמא. וראה: למעלה, הערה 139; ולהלן, הערה 264.

¹⁹⁴ אמנם לפי גרסת התלמוד הירושלמי, דפוס קושטאנדינא ודפוס אמשטרדם, לא נאמר 'אפילו טומאה שהיא מדברי תורה', אלא 'אבל לא בטומאה של תורה'.

¹⁹⁵ והעיר על כך בפירוש 'מראה הפנים', על הירושלמי שם. בעניין זה מפרש בעל 'ספר חרדים' את דברי הירושלמי באופן שלא תהיה סתירה בינם לדברי התלמוד הבבלי. לפי דבריו, כוונת הירושלמי היא, שגם כאשר יש ספק טומאה האסורה מן התורה, נדחה ספק זה מפני כבוד הבריות.

פרק שני: כבוד האדם מול כבוד ה'

3. סיכום והשוואה

מפשוטן של סוגיות התלמוד הירושלמי, נראה שקיימת דעה, ולפיה גם איסורי תורה נדחים מפני כבוד הבריות, אפילו ב'קום ועשה', כשהדחייה היא ל'שעה אחת'. יתרה מזו. מסוגיית התלמוד הירושלמי במסכת ברכות, אף נראה שזו הדעה המקובלת¹⁹⁶.

אמנם הדוגמאות שמדבר בהן התלמוד הירושלמי הן מאיסור כלאיים ומטומאת הכוהן. לגבי שני איסורים אלה, אומר התלמוד הירושלמי, כפי שראינו: 'אין מדקדקין במת ובכלאים בבית המדרש'. האם דווקא בשני איסורים אלה התירו¹⁹⁷? מן הלשון הסתמית הרחבה – 'גדול כבוד הרבים שהוא דוחה את המצוה בלא תעשה שעה אחת' – לא נראה שיש לצמצם את עמדת התלמוד הירושלמי לשני איסורים אלה בלבד. ואף על פי כן ניכרת נטייה ברורה אצל אחדים מן הפרשנים להימנע ככל האפשר מלהעמיד את דברי התלמוד הירושלמי באופן שיסתרו את התלמוד הבבלי¹⁹⁸. וכך גם בענייננו. נביא כאן דוגמאות למגמה זו.

¹⁹⁶ וראה השערתו של ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, ברכות, כרך ב, עמ' 103, שייתכן שבשורשי השוני בין התלמודים, עומד ויכוח יסודי בדבר כוחם של חכמים לכטל איסור תורה ב'קום ועשה'. ראה בלידשטיין (למעלה, הערה 118), עמ' 140. וראה דברי רש"י, להלן, ליד ציון הערה 333.

¹⁹⁷ ראה בלידשטיין, שם, עמ' 139.

¹⁹⁸ הנטייה להימנע מלפרש את דברי התלמוד הירושלמי באופן שיסתרו את מסקנות התלמוד הבבלי אינה תופעה ייחודית לסוגיה זו, וכבר עמדו עליה רבים. בעניין זה, ראה 'יד מלאכי', כללי שני התלמודים, אות י. וראה גם: ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, כרך א, עמ' מז ואילך.

וראה בדברי התוספות, למעלה, הערה 189, שהירושלמי מדבר בטומאה מדרבנן. וכן ראה בפירוש בעל ספר חרדים, ירושלמי, ברכות, שם. וראה עלי תמר, ירושלמי, ברכות, שם, ד"ה מטמא כהן לראות את המלך.

אבל לעניין דחיית מצוות 'לא תעשה' מן התורה, משום כבוד הבריות, ראה עלי תמר, ירושלמי, ברכות, שם, ד"ה כד דמך ר"י נשיאה, שהירושלמי חולק על סוגיית ברכות. וראה עלי תמר, ירושלמי, שם, ד"ה כד דמך ר"י וכו', עמ' קי, שכתב: 'ומהאמור יש להסיק, שמי שמפרש הירושלמי צריך להיות זהיר מאד מלעשות תמיד שלום בין התלמודים ולפרש הירושלמי עפ"י הבבלי, שהרי כבר רבי יוחנן אמר, שיש לדעת "וליוצא ולבא אין שלום תמיד", שכן אין דרכיהם אחת. ולפיכך,

סוגיות התלמוד הירושלמי והבבלי

א. את הכלל 'גדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה', פירש רב בר שבא 'בלאו דלא תסור'. כלומר, רק איסורים מדרבנן נדחים מפני כבוד הבריות. פירוש זה הובא בתלמוד הבבלי, אבל לא הובא בתלמוד הירושלמי. בתלמוד הירושלמי הובא הכלל בשינוי לשון: 'גדול כבוד הבריות, שדוחה את המצוה בלא תעשה שעה אחת'. הגר"א¹⁹⁹ גרס²⁰⁰ שיש להשמיט את המילים 'בלא תעשה'. הרד"ל, ר' דוד לוויא²⁰¹, הסביר²⁰² שלדעת הגר"א, היו בתלמוד ראשי תבות: 'בל"ת'²⁰³, והמעתיק טעה, ובמקום לפתוח את ראשי התבות ולכתוב 'בלא תסור', כתב 'בלא תעשה'. נמצא שעל אף שפירושו של רב בר שבא לא הובא בתלמוד הירושלמי, הרי לפי הגר"א פירוש זה הוא חלק מן הכלל.

את הביטוי 'בלא תעשה', פירש ר' יחזקאל לנדא²⁰⁴, במובן זה שהדחייה היא בלא תעשה, היינו בדרך של 'שב ואל תעשה' בלבד. גם לפי פירוש זה, מסקנת התלמוד הירושלמי אינה סותרת את מסקנת התלמוד הבבלי, משום שגם למסקנת התלמוד הבבלי כבוד הבריות דוחה איסורי תורה בדרך של 'שב ואל תעשה'.

ב. את מה שנראה כמחלוקת תנאים בתלמוד הירושלמי, במסכת כלאיים, פרק ט, הלכה א, בשאלה, האם כבוד הבריות דוחה איסור כלאיים? מפרש בעל 'אור זרוע'²⁰⁵ באופן שלא יסתור את הביטוי 'דבר תורה' שבירושלמי: 'לאו דבר תורה ממש, אלא לאו דלא תסור, שהוא

אם לאחר עיון עמוק יוצא שהירושלמי יש לו בהלכה או במשא ומתן של הסוגיה דרך משלו, יש לפרשו על פי דרכו הוא'.

¹⁹⁹ ראה עליו למעלה, הערה 45.

²⁰⁰ הגהות הגר"א, תלמוד ירושלמי, כלאיים, פרק ט, הלכה א.

²⁰¹ תקנ"ח (1798) - תרט"ז (1856). מחכמי פולין. כתב חיבורים רבים, ביניהם ביאורים על התוספתא ועל פרקי דר' אליעזר.

²⁰² הערות הרד"ל על הגהות הגר"א לתלמוד הירושלמי, שם.

²⁰³ אפשרות זו אינה משוללת יסוד, מאחר שבגרסת התלמוד הירושלמי שבידינו, נזיר, פרק ז, הלכה א, אכן נאמר: 'גדול כבוד הבריות שדוחה למצוה בל"ת שעה אחת'.

²⁰⁴ שו"ת נודע ביהודה, מהדורא קמא, אורח חיים, סימן לה. וראה פני יהושע לברכות, יט ע"ב, ד"ה אמר רב יהודה וד"ה ומיהו.

²⁰⁵ אור זרוע, חלק א, הלכות כלאיים, סימן רצט.

פרק שני: כבוד האדם מול כבוד ה'

דרבנן²⁰⁶. בעל 'פני משה', על ירושלמי כלאיים שם, מפרש זאת כדיון בשני מצבים שונים: הדעה האומרת שאסור להמשיך ללבוש בגד כלאיים בשוק מדברת באיסור כלאיים מן התורה, בעוד שהדעה האומרת שניתן להמשיך ללבוש את הבגד מדברת באיסור כלאיים מדברי חכמים. לפי פירוש זה, אין כל מחלוקת בסוגיית התלמוד הירושלמי, במסכת כלאיים, ואין בה דעה האומרת שאיסור כלאיים האסור מן התורה נדחה מפני כבוד הבריות.

ג. במסכת ברכות בבבלי, העיד ר' אלעזר בר' צדוק, שהיה כוהן, שהיה מדלג על גבי ארונות של מתים לכבוד מלכים. התלמוד הסביר שר' אלעזר בר' צדוק לא נטמא בטומאה מן התורה, אלא בטומאה מדרבנן. בתלמוד הירושלמי בברכות נשאלת השאלה, האם מותר לכוהן להיטמא לכבוד המלך? ומובאת שם עדות שראו את ר' חייא מהלך על קברים לכבוד המלך דוקליטיינוס. מהקשר הדברים נראה, שר' חייא היה כוהן, ונטמא לכבוד המלך. מתוך שהתלמוד הירושלמי לא הסביר שר' חייא נטמא בטומאה מדרבנן, ניתן להסיק, שלדעת ר' חייא, רשאי כוהן להיטמא לכבוד מלך גם בטומאה מן התורה. אולם בעל 'ספר חרדים', בפירושו לתלמוד הירושלמי, מפרש שר' חייא לא היה כוהן, אלא ישראל, והחידוש שבדברי הירושלמי הוא, שלמרות שחכמים אסרו לדלג על גבי קברים משום 'לועג לרש', ר' חייא דילג על הקברים לכבוד המלך.

זאת ועוד. לדעתו של בעל 'ספר חרדים', העדויות ולפיהן התירו חכמים לכוהן להיטמא לכבוד מלכים אינן עוסקות בטומאה ממש, אלא שהתירו לכוהן לצאת מארץ-ישראל לכבוד מלכים, אף שחכמים גזרו טומאה על חוץ לארץ ('ארץ העמים').

אמנם קשה יהיה לפרש כך את מסקנת התלמוד הירושלמי: 'גדול כבוד הרבים שהוא דוחה מצוה בלא תעשה שעה אחת. אדא אמרה, אפילו בטומאה שהיא מדברי תורה'. לכן, אומר בעל 'ספר חרדים',

²⁰⁶ אבל בפסקים מסדר זרעים, לר' אליהו מלונדריש (למעלה, הערה 182), לאחר שהביא את דברי הירושלמי, כתב שכנראה התלמוד הירושלמי חולק על התלמוד הבבלי.

סוגיות התלמוד הירושלמי והבבלי

כוונת התלמוד הירושלמי היא, שכבוד הבריות דוחה ספק טומאה²⁰⁷ האסורה מן התורה²⁰⁸.

בדרך פשוטה יותר הולך בעל 'פני משה'²⁰⁹. לדבריו, סוגיית התלמוד הירושלמי היא לפי שיטת התוספות²¹⁰, הסבורים שעיקר הטעם לכך שהתורה התירה לכוהן להיטמא לשם קבורת מת מצווה הוא משום שאיסור טומאה לכוהן אינו חמור כשאר איסורי תורה, משום שהוא 'לאו שאינו שווה בכל'. לפי הסבר זה, אין להסיק שסוגיית התלמוד הירושלמי, במסכת ברכות, אינה עולה בקנה אחד עם סוגיית התלמוד הבבלי, במסכת ברכות, משום שעל אף הכלל שאין איסורי תורה נדחים מפני כבוד הבריות ב'קום ועשה', הרי 'לאו שאינו שווה בכל' נדחה מפני כבוד הבריות.

ד. הבחנה חדשה הציע הרא"ש²¹¹. לדעתו, יש להבחין בין מי שיודע שהוא לבוש כלאיים לבין מי שאינו יודע. מי שיודע שהוא לבוש

²⁰⁷ פירוש כזה מביא כבר בעל 'ספר האשכול' (הלכות טומאת כהנים, עמ' 178 במהדורת אוירבך): 'ויש מי שאומר, טומאה מן התורה דקאמר, היינו ספק טומאה ברשות הרבים'.

²⁰⁸ כידוע, נחלקו הפוסקים בשאלה, האם ספק איסור תורה נאסר מן התורה או מדברי חכמים? הרמב"ם והראב"ד סבורים שספק איסור תורה נאסר מדברי חכמים. אך הר"ן והרשב"א חולקים עליהם, וסוברים שספק איסור תורה נאסר מן התורה (הרחבת דברים בעניין זה, ראה: 'שב שמעתתא', שמעתא א, פרק ראשון; 'שערי יושר', שער א, פרק א). לפי זה, הסברו של בעל 'ספר חרדים', שביקש להימנע מלפרש את התלמוד הירושלמי באופן שיסתור את מסקנות התלמוד הירושלמי, יתאים דווקא לשיטת הרמב"ם והראב"ד. לשיטה זו, מאחר שחכמים הם שאסרו לכוהן להיטמא בספק טומאה האסורה מן התורה, הרי שכבוד הבריות דוחה איסור זה, לאור מסקנת התלמוד במסכת ברכות, שכבוד הבריות דוחה איסורים מדרבנן. אולם לשיטת הרשב"א והר"ן, מאחר שמן התורה נאסר לכוהן להיטמא בספק טומאה האסורה מן התורה, הרי שלפי מסקנת הסוגיה בתלמוד הבבלי במסכת ברכות, איסור זה אינו נדחה מפני כבוד הבריות. נמצא שלפי שיטתם, אין הסברו של בעל 'ספר חרדים' מיישב את הסתירה שבין התלמודים.

²⁰⁹ בפירושו לסוגיית התלמוד הירושלמי, מסכת כלאיים, פרק ט, הלכה א.

²¹⁰ הרחבת דברים בשיטת בעלי התוספות, ראה להלן, ליד ציון הערה 387.

²¹¹ ראה להלן, ליד ציון הערה 358.

פרק שני: כבוד האדם מול כבוד ה'

כלאיים, חייב לפשוט את בגדו, אם הכלאיים הם מן התורה. אבל מי שאינו יודע, אין להודיעו, כיוון שהוא שוגג, אף כשהוא לבוש כלאיים מן התורה. וכך הסביר הרא"ש את דעתו של ר' אימי, שציווה על מי שהודיע על הכלאיים, לפשוט את בגדו ולתתו לאותו אדם.

פרק שלישי

עיונים וגדרים

א. כבוד מלכי ישראל וכבוד מלכי אומות העולם

מלשון הגמרא שלפנינו, אנו שומעים על ההיתר להיטמא בהליכה לקראת מלכי הגויים, ושיסוד ההיתר הוא, 'שאם יזכה יבחין בין מלכי ישראל למלכי אומות העולם'. ומה היתר הוא 'שאם יזכה יבחין' לעניין כבוד המלכים? כלום יש לדחות מצוות כדי לאפשר הבחנה בין כבוד מלך ישראל ובין כבוד מלך מאומות העולם?²¹² ושמה כבוד המלך אינו מצד המלך המתכבד בלבד, אלא גם מצד המכבד, והעמקת הבנתו של המכבד את מהות הכבוד היא חלק מן הכבוד?²¹³

לכאורה, אין מדובר כאן בכבוד הבריות, אלא רק בשאלה אם יש עצה נגד ה', היינו אם יש עניינים וערכים שבעטיים נדחות מצוות התורה. במסגרת זאת נכללים עניין כבוד המלכים ועניין 'שאם יזכה יבחין'. אבל כפי שראינו, רש"י וגם המאירי קושרים עניין זה עם כבוד

²¹² וראה שו"ת כתב סופר, אורח חיים, סימן לז (לה ע"ב), המביא בשם אביו, שבמלכי האומות, ששם אם יזכה יבחין, 'פשיטא שדוחה מצות דרבנן, דזה מקרי כבוד שמים. ומעיקרא לא הוי קשיא אלא מלקראת מלכי ישראל, שהוא רק כבוד הבריות'. ולאחר מכן הוא נותן טעם משלו ל'אם יזכה יבחין', והוא 'שזה כבודו של מלך המשיח, שיתראה לעתיד, שכבודו גדול מכבודם של מלכי אומות העולם... ולכן כמה דמסיים: "משום כבוד מלכים לא גזרו", נכלל גם כן דמשום הכי מדלגין גם כן ארונות אפילו לקראת מלכי אומות העולם משום כבוד מלך ישראל, שאם יזכה יבחין. וזה כבודו'.

²¹³ ועדיין צריך עיון, אם יש מכאן ראייה שכבוד הבריות נאמר רק בישראל, ולא באומות העולם, אף שהלשון 'כבוד הבריות' הינו לשון רחב וכולל?

פרק שלישי: עיונים וגדרים

הבריות, אף שלכאורה אין הדבר מוכרח מלשון הגמרא. לאמתו של דבר, כיוון שהכבוד שמכבדים את המלך הוא משום העם, שהמלך מייצגו, הרי שכבוד המלך הוא כבוד הבריות.

אמנם לפי גרסת התלמוד בכתב־יד מינכן, שונים הדברים לגמרי, כיוון שלאחר שהובאו שם דברי ר' אלעזר בר צדוק: 'מדלגין היינו על גבי ארונות של מתים לקראת מלכים', נאמר: 'דאמר רבי יוחנן²¹⁴: לעולם ישתדל אדם [לצאת] לקראת מלכים. ולא לקראת פני מלכי ישראל בלבד אמרו, אלא אפילו לקראת מלכי אומות העולם, שאם יזכה יבחין בין מלכי ישראל למלכי אומות העולם'. לפי גרסה זו, עניין היציאה לקראת מלכי אומות העולם מקורו בדברי ר' יוחנן, כמובא בתלמוד במקומות אחרים בשמו של ר' יוחנן²¹⁵, ואין כל היתר מפורש להיטמא ביציאה לקראת מלכי אומות העולם.

ויש מן הראשונים שאינם גורסים כלל את התוספת בדבר מלכי אומות העולם. וכך מובא בתוספות רבנו יהודה שירליאון²¹⁶: 'רבינו²¹⁷ שמואל לא גרס הכא "ולא לקראת מלכי ישראל בלבד אלא אפילו לקראת מלכי אומות העולם", דהכא לא שייך למימר שמצוה לטמות בשביל כך'. מובן שאם נגרוס את הדברים הללו בשמו של ר' יוחנן, שמדבר בהשתדלות גרידא, ואינו מדבר בטומאה, הרי שאין צורך למחוק את הקטע הזה מלשון התלמוד.

בעוד שיטת התלמוד הבבלי תלויה אולי בגרסאות השונות, הרי שמן התלמוד הירושלמי משמע במפורש, שההיתר להיטמא הוא לא רק במלכי ישראל אלא גם במלכי אומות העולם. וכך מובא בירושלמי²¹⁸:

²¹⁴ גדול אמוראי ארץ־ישראל בדור השני לתנאים (סוף המחצית השנייה של המאה הא' עד תחילת המחצית הראשונה של המאה הב').

²¹⁵ השווה ברכות ט ע"ב וכן נח ע"א: 'דאמר ר' יוחנן, לעולם ישתדל אדם לרוץ לקראת מלכי ישראל. ולא לקראת מלכי ישראל בלבד, אלא אפילו לקראת מלכי אומות העולם, שאם יזכה יבחין בין מלכי ישראל למלכי אומות העולם'.

²¹⁶ ד"א תתכ"ו (1166) - תתקפ"ד (1224). מגדולי בעלי התוספות. מתלמידיו: ר' משה מקוצי, בעל 'ספר מצוות גדול'; ר' יצחק בר' משה מווינא, בעל 'אור זרוע'.

²¹⁷ מהדורת ר"נ זק"ש, עמ' רלא.

²¹⁸ ירושלמי, ברכות, פרק ג, הלכה א (כג ע"ב בדפוס וילנא). הובא למעלה, ליד ציון

כבוד מלכי ישראל וכבוד מלכי אומות העולם

'אמר רבי ינאי: מטמא כהן לראות את המלך. כד סליק דוקליטיינוס מלכא להכא, חמון לר' חייא בר אבא מיפסע על קברים דצור בגין מחמוניה'. לפנינו אפוא מעשה בפסיעה על קברים לצורך ראיית מלך נכרי, ובירושלמי אף הוסמכו לכאן דברי ר' יוחנן²¹⁹, כפי שעולה מגרסת הבבלי בכתב־יד מינכן.

וכן פסק הרמב"ם²²⁰, שאף במלכי אומות העולם מותר לכהן ליטמא: 'מותר'²²¹ לכהן להטמא בבית הפרס או בחוצה לארץ לדבר מצוה... וכן מיטמא בטומאה מדבריהם לכבוד הבריות... וכן מדלגין על גבי ארונות של מתים לקראת מלכי ישראל, ואפילו מלכי עכו"ם, כדי להבחין בינם לבין מלכי ישראל, כשיחזור כבודו למקומו, וכן כל כיוצא בזה וכו'. ההלכה בדבר הטומאה לא הובאה בשולחן ערוך, אלא נאמר בו²²²: 'מצוה להשתדל לראות מלכים'. וראה ב'מגן אברהם'²²³, שמן הגמרא כברכות משמע שמותר לעבור על מצווה דרבנן כדי לראות מלכים, אפילו מלכי אומות העולם²²⁴, אלא שהוא מסיים את דבריו בסוגיה: 'משום כבוד מלכים לא גזרו רבנן'. מכאן משמע שדווקא מלכי ישראל. והוא מפרש את דברי הגמרא 'ולא לקראת מלכי ישראל בלבד אמרו' וכו', שהכוונה היא שמצווה לרוץ לראותם, אבל אין הכוונה להיטמא. כלומר, 'מגן אברהם' פירש את דברי הגמרא כפי גרסת כתב־יד מינכן, אף על פי שגרסתנו אינה כן. אולם בסוף דבריו הביא את לשון הרמב"ם, והעיר שכן הוא בתוספות לכבודות²²⁵ וברמב"ן²²⁶ בהשגות לספר המצוות לרמב"ם²²⁷, ושכן הוא גם בירושלמי²²⁸.

הערה 188. וראה תוספות רבנו יהודה שירליאון, שם, שלאחר שהביא את גרסת רבנו שמואל, הביא לאידך גיסא את דברי הירושלמי הללו.

²¹⁹ ראה ירושלמי, ברכות, שם.

²²⁰ ראה למעלה, הערה 24.

²²¹ הלכות אבל, פרק ג, הלכה יד.

²²² שולחן ערוך, אורח חיים, סימן רכד, סעיף ט.

²²³ המחבר: ר' אברהם אבלי גומבינר. שצ"ז (1637) – תמ"ג (1688) בערך. נולד בגומבין, הסמוכה לקאליש, ונתמנה דיין בקאליש.

²²⁴ אורח חיים, שם, ס"ק ז.

²²⁵ כט ע"א, ד"ה היכי.

פרק שלישי: עיונים וגדרים

שאלה למעשה בדבר דחיית מצוות משום כבוד מלך נכרי, נשאל ר' אברהם שמואל בנימין סופר²²⁹ על ידי אחיו, ר' שמעון סופר²³⁰: כלום²³¹ מותר לצאת לרחוב עם ספר תורה לקראת מלך נכרי ביום הכיפורים שחל להיות בשבת? דעתו של השואל הייתה שהדבר מותר; ואילו המשיב, שדן בדברי הרמב"ם ובהערותו של 'מגן אברהם', אומר בסיכום דבריו: 'לדינא נראה לי, כיון דהרמב"ם מפורש כתב, בהלכות אבל, דאפילו מלכי אומות העולם מדלגים על גבי ארונות, וכן נראה מפשטות דברי ר' אליעזר ב"ר צדוק, ודיוקא של המגן אברהם כבר נסתלקה... מהיכי תיתי להוציא דברי ר' אליעזר ב"ר צדוק מפשוטן? והמוציא מפשוטן עליו להביא ראיה. וגם ביתר ראשונים ופוסקים אין לנו מי שכתב מפורש נגד הרמב"ם, אלא דמשמע למגן אברהם דלא כרמב"ם משתיקתו של המחבר מדין זה ביורה דעה. וזה בוודאי צריך עיון, שתיקה זו למה... מכל מקום, כיון דמילי דרבנן הוא, לא ניח דין המפורש ברמב"ם, ופשטות דברי ר' אליעזר ב"ר צדוק, מפני שתיקתו

²²⁶ ר' משה בן נחמן. ד"א תקנ"ד (1194) - ה"א ל' (1270). גדול חכמי ישראל בדור שלאחר הרמב"ם. ממייסדי היישוב היהודי בירושלים אחרי עלייתו לארץ-ישראל.
²²⁷ שורש א: 'ומטמאין כהנים את עצמן בטומאה של דבריהם לראות מלכי העמים'.
²²⁸ וכן ראה תוספות לשבת קנב ע"ב, ד"ה עד. ובחתם סופר, לשולחן ערוך, אורח חיים, שם, ציין שזה נראה ברור בדעת הראשונים, 'דלא סבירא להו לחלק בין מלכי ישראל לאומות העולם'. וראה שו"ת כתב סופר, אורח חיים, ראש סימן לז. על דברי 'מגן אברהם', שאין חיוב לחלוק כבוד למלכי אומות העולם, יש להעיר מן המכילתא, בא, פרשה יג ('מלמד שמה חלק כבוד למלכות וכו'); וכן שמות רבה, פרשה ה, טו ('ללמדך שחייב אדם לחלוק כבוד למלכות'). וכן השו"ת זכתיים קב ע"א ומנחות צח ע"א. וראה: מחצית השקל על מגן אברהם, שם; שו"ת כתב סופר, שם.

²²⁹ תקע"ה (1815) - תרל"ב (1872). מילא את מקום אביו, החתם סופר, כראש ישיבה ואב בית דין בפרשבורג.

²³⁰ תק"ף (1820) - תרמ"ג (1883). רב ועסקן ציבורי. בנו של ר' משה סופר, החתם סופר. רב במטרסדורף (אוסטריה) ובקראקא (גליציה). יסד את חברת 'מחזיקי הדת' שנלחמה ברפורמים. נבחר לפרלמנט האוסטרי כנציג החרדים. מחיבוריו: 'מכתב סופר' - שו"ת ודרשות.

²³¹ שו"ת כתב סופר, אורח חיים, סימן לז.

כבוד מלכי ישראל וכבוד מלכי אומות העולם

של המחבר. ואנחנו לא נדע טעמו ונמוקו, ונקטינן להקל, לפי עניות דעתי.

אמנם הוא סבור שמעיקרא לא הותר לעבור על איסור במלכי אומות העולם, אלא כדי שאם יזכה יבחינן מה בין מלכי אומות העולם למלכי ישראל, ולכן הותר לדלג על ארונות מתים כדי לצאת לקראת מלכים. אבל בנידונו, שהאיסור הוא איסור טלטול בשבת, ואין בכך משום 'אם יזכה יבחינן' וכו', לא הותר איסור זה. ומכל מקום, כיוון שכבר נהגו לצאת לקראת מלכים עם ספר תורה, ואם לא יעשו כן הפעם, עלול הדבר להיראות כזלזול בכבוד המלך, התיר לצאת עם ספר תורה, כ'הוראת שעה'²³².

²³² בשאלה, האם מותר לטלטל ספר תורה בשבת לכבוד המלך? ראה גם: בית לחם יהודה, לשולחן ערוך, יורה דעה, סימן רפב, ס"ק ז, בהגהה, בשם רדב"ז; פתחי תשובה, ליורה דעה, שם, ס"ק א, בשם ר' שבתי כ"ץ; שו"ת מהרש"ם, חלק ג, סימן קצח; אור שמח, הלכות יום טוב, פרק ו, הלכה יד (להלן, ליד ציון הערה 241).

פרק שלישי: עיונים וגדרים

ב. הכבוד - נורמה אחידה או יחסית?

האם יש נורמה אחידה להנחלת כבוד או לביזיון, בלא להתחשב במעמדו, כישוריו או רגישותו של האדם, ואז עלינו לקבוע סף נמוך משותף לכל בני אדם? או שמא יש לתת משקל למעמדו המיוחד, לכישוריו או לרגישותו?

לכאורה, ניתן ללמוד ממה שנאמר, שמותר לעבור על איסור דרבנן כדי לכבד את המלכים, שעניין הכבוד אינו נורמה אחידה, אלא היא יחסית. אבל אין הדבר מוכרח, משום שאפשר שהכבוד למלך אינו חלק מכבוד הבריות, ואין להסיק מכך שגם כבוד הבריות הוא יחסי לכל אחד ואחד. אמנם כפי שראינו, ישנם מן הראשונים שקשרו בין כבוד המלך לכבוד הבריות, ושאלה היא: האם נוכל ללמוד כי הכבוד הוא יחסי? דומה שעדיין אין ללמוד כן, משום שכבוד המלך, אף אם הוא כלול בכבוד הבריות, נובע מציווי מיוחד המתייחס אליו. ועדיין אין אנו יודעים, האם גם כלפי מי שלא נצטוונו על כבודו, ישנו חיוב יחסי שונה כלפיו מחמת מעמדו, כישוריו או רגישותו?

שאלתנו אינה ברמה המוסרית והחברתית, אף לא בקביעת גובה תשלומי בושת על פי דיני הנזיקין²³³, אלא בזיקה לכלל גדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה, האם כלל זה הוא יחסי? בנקודה זו דן ר' נפתלי אמשטרדם מקובנא²³⁴, בתשובתו המוכאת בספר 'פרי יצחק'²³⁵, האומר: 'כבוד הבריות לא נאמר רק [=אלא] על

²³³ ראה משנה בבא קמא ח, א: 'הכל לפי המבייש והמתבייש'. ושם, במשנה ה: 'זה הכלל: הכל לפי כבודו'. וראה רש"י, בבא קמא פג ע"ב, ד"ה הכל לפי המבייש: 'אדם קל שבייש - בושתו מרובה'. ואילו על דברי המשנה כתובות ג, ז: 'איזהו בושת - הכל לפי המבייש והמתבייש', ראה רש"י, כתובות מ ע"א, ד"ה הכל לפי המבייש: 'אדם בינוני המבייש בושתו קשה מאדם זול ומאדם חשוב'. וראה תוספות יום טוב, משנה כתובות, שם. וכן ראה: א' שינפלד, נזיקין (בסדרה: חוק לישראל), ירושלים תשנ"ב, עמ' 305.

²³⁴ מתלמידיו של ר' ישראל מסלנט, מייסד תנועת המוסר.

²³⁵ שו"ת פרי יצחק, חלק א, סימן נג, דף צב, טור ג.

הכבוד – נורמה אחידה או יחסית?

דבר שהוא גנאי לכל מין האנושי, יהיה מאיזה מין שיהיה, כמו מת מצווה או לילך ערום, שרוב בני אדם מתביישים מזה. אבל בדבר שהבזיון מתייחס רק לאדם הזה לפי תכונתו, כמו לישא שק או קופה, בזה לא שייך כלל לפטור מטעם כבוד הבריות.

על דבריו אלה של ר' נפתלי אמשטרדם, משיג ר' יצחק בלזר²³⁶, ומוכיח מן העובדה שהתירו לעבור על איסור הרבנן כדי לכבד אבל, שהכבוד אינו נורמה אחידה. וכך הוא אומר²³⁷: 'אף דהכא ליכא בזיון כלל, רק כבוד בעלמא, צריך לומר דהוה סבירא להו להגמרא, דבמקום שהכבוד מחויב, גם העדר הכבוד הוא בכלל כבוד הבריות, דהעדר כבוד הוי כמו גנאי. ועל כל פנים, הרי הכא עיקר הכבוד הוא מתייחס רק להאבל לבד, מפני תכונת אבילתו, דמשום שהוא מר נפש, הכבוד מחויב אליו. ועיין בכתובות (סט ע"ב): מניין לאבל שמיסב בראש? שנאמר: "ואשכון כמלך בגדוד" וכו'. ומכל מקום, הרי הוא בכלל כבוד הבריות²³⁸.

ויש לעיין בשאלה: האם דברי ר' יצחק בלזר הם על יסוד מה שראוי לכבד את האבל או משום שחייבים לכבדו? שאם חייבים לכבד את האבל, כי אז אין ללמוד מכאן על מי שאין חייבים בכבודו, אף כי נוהגים לכבדו.

הצעה לקביעת דרגה שונה בין כבוד הנוגע לכול לבין כבוד הנוגע לאדם מסוים, אנו מוצאים אצל ר' מאיר שמחה מדווינסק²³⁹.

²³⁶ תקצ"ז (1837) – תרס"ז (1907). מחכמי פולין. מגדולי בעלי המוסר. מתלמידיו של ר' ישראל מסלנט. עלה לארץ-ישראל בשנת תרס"ד (1904), ונתמנה כראש הוועד הכללי של היישוב הישן בירושלים.

²³⁷ שו"ת פרי יצחק, שם, סימן נד.

²³⁸ וראה שו"ת בניין אב, חלק ב, סימן נה, אות ג, שדוחה את ראיתו של 'פרי יצחק', משום ש'כבוד האבל, דין הוא שיש לכבד כל האבלים... אבל אדם פרטי, שמחליט לכבד את עצמו... כבודו משום שיקולים פרטיים אינו יכול לפטור אותו'.

²³⁹ תר"ה (1845) – תרפ"ו (1926). מגדולי הרבנים בדור שלפני השואה. שימש כרב בעיר דווינסק.

לאחר שר' מאיר שמחה מדווינסק מבחין בין שתי דרגות אלה, הוא מבקש לצמצם את האפשרות להתיר איסורים לשם כבוד שאינו שווה לכול דווקא במלך שנצטוונו על כבודו²⁴⁰. לדבריו, לכבוד המלך אין להתיר אלא איסורים שכמותם מצאנו שהותרו משום כבוד הבריות. ומכאן, שטומאת כוהן, שמצאנו שהותרה משום כבוד הבריות, בקבורת מת מצווה, יש להתירה אף במלך. אבל 'במקום שהתורה לא חילקה [=לא הבחינה], ולא מחלה על מצותה משום כבוד הבריות, תו [=גם] חכמים לא הקילו על מצותן משום כבוד מלכים, אף בדבריהם [=אף באיסור שמקורו בדברי חכמים].'

ומטעם זה נראה לו לאסור להוציא ספר תורה ל'כרמלית' בשבת, שאיסור הטלטול בה הוא מדרבנן, משום כבוד מלכים²⁴¹, שכיוון שלא התירה תורה איסור טלטול משום כבוד הבריות, לכן גם חכמים לא יתירו איסור טלטול משום כבוד המלך²⁴².

שאלה מעניינת מעלה הרב קוק. הוא דן בשאלה: האם האדם פטור מלהוכיח את הזולת מחמת פגיעה אפשרית בכבודו של המוכיח²⁴³? ואומר: 'וכיון שהגיעו דברינו בזה, נדבר מעט גם כן, אם אפשר לשום אדם לפטור מלגדור פרצנו הגדול הזה, בעוונותינו הרבים [=למחות במי שאינו מניח תפילין במקומם הראוי] על ידי טענת "זקן ואינו לפי כבודו" ו"כבוד הבריות" וכהאי גוונא'. והוא משיב עליה בשלילה: 'לעניות דעתי, אין כאן כלל מקום להתנצל. דלא שייך כבוד הבריות כי אם בדבר שהוא מוסכם לזלזול לפי ערך איש מכובד. מה שאין כן בכאן, שעצם העסק מכובד מאד, לעטר ישראל בתפארה, אלא שאפשר על ידי אפיקורי דמצערי [=חצופים המצערים], ואינשי דלא מעלי [=אנשים שאינם הגונים] יבוא חלילה לידי זלזול, חלילה לפטור עצמו מטעם זה'.

²⁴⁰ אור שמח, הלכות יום טוב, פרק ו, הלכה יד.

²⁴¹ ראה למעלה, ליד ציון הערה 232, ובהערה שם.

²⁴² וראה עוד: בלידשטיין (למעלה, הערה 118), עמ' 174-176: מעמד ומשפחה - מרכיבים ב'כבוד הבריות'.

²⁴³ חבש פאר, פרק י.

הכבוד – נורמה אחידה או יחסית?

ועוד הוא מוכיח, שאם נאמר שהחשש מפני פגיעה מעין זו פוטר מתוכחה, 'איך תצויר מצות תוכחה עד הכאה או קללה? הרי במקום 'שב ואל תעשה' נדחה מצווה מפני 'כבוד הבריות... אלא ודאי, כיון שעצם מצות תוכחה ודאי מסורה היא לנכבדים בעם, והוא דבר מכובד, לא יצא הדבר מכלל כבוד בשביל שוטים שקלקלו ועתידיים ליתן את הדין... ולא שייך כבוד הבריות כי אם בכהאי גוונא דעובדא דר' ישמעאל בר' יוסי (בבא מציעא ל ע"ב), שמוסכם מצד טבע הנהגה המדינית שלאדם באשר הוא אדם'²⁴⁴.

התחשבות ברגישותו של האדם המסוים, לעניין דחיית איסור, אפשר לראות בהלכת הרמ"א, האומרת²⁴⁵: 'והוא הדין, אם נפסק אחד מן הציציות ומתבייש לישב [בבית הכנסת] בלא טלית, דיוכל ללבוש בלא ברכה, מכוח כבוד הבריות'. ועל כך כתב בעל 'שיירי כנסת הגדולה'²⁴⁶, שהכול תלוי ברצון האיש הלושב: אם הוא מתבייש, יוכל ללבוש בלא ברכה; ואם אינו מתבייש, אין כאן משום כבוד הבריות.

²⁴⁴ דברים קרובים לאלה אומר ר' י"ד סולובייצ'יק (דברי השקפה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 234): 'אם נבחן היטב את עניין כבוד הבריות, נמצא שהוא מצריך זהירות יתירה, עם שהוא מושג נעלה וחשוב ביהדות. עניינים חשובים בהלכה מושפעים על ידי נימוקים של כבוד הבריות. ואם כך הוא הדבר, הרי יכול יהודי להגיע חלילה למסקנה, שהרבה עיקרי יהדות אף הם יהיו כפופים לשיקולים של "כבוד הבריות". הנה, כימינו אלה אין זה למשל באופנה כלל להיות יהודי שומר תורה ומצוות, וייתכן שיעלה על דעתו של מישהו כי קיום מצוות הוא כביכול בסתירה ל"כבוד הבריות". הן ייתכן להעלות על הדעת כי סירוב לחלל שבת הוא לפעמים מעשה של פגיעה ב"כבוד הבריות", והוא הדבר לגבי שליחת ילדים ללמוד בישיבות דווקא או לעזוב מסיבה כדי להתפלל מנחה. בהרבה דברים שאנו מצווים עליהם, אפשר לראות, בראייה שטחית ונחפזת, פגיעה בכבוד הבריות. צריך אפוא להבחין כל הזמן במשמעותו האמיתית של מושג זה'.

²⁴⁵ הגהת הרמ"א לשולחן ערוך, אורח חיים, סימן יג, סעיף ג.

²⁴⁶ הובאו דבריו בבאר היטב, לשולחן ערוך, שם, ס"ק ח.

פרק שלישי: עיונים וגדרים

ג. מניעת ביזיון והנחלת כבוד

עניין נוסף שיש לעיין בו הוא: האם שמירת כבוד הבריות היא על דרך השלילה גרידא, מניעת ביזיון בלבד (על משקל אמרתו של הלל: 'דעלך סני, לחברך לא תעביד')²⁴⁷? או שמא היא גם על דרך החיוב, היינו שיש בהנחלת כבוד, באופן חיובי, כדי לדחות מצוות. מובן ששאלה זו קשורה למה שאמרנו למעלה. אם אמנם יש קשר בין כבוד המלכים לכבוד הבריות – כדרך שפירשו הראשונים – הרי שהתשובה היא שאמנם גם הנחלת כבוד דוחה את המצוות.

אמנם יש לזכור כי מדובר כאן במלך שנצטוונו על כבודו, וממילא יש במניעת הכבוד משום ביזיון²⁴⁸, מה שאין כן במי שלא נצטוונו על כבודו. שאין ראיה מכאן שאף לגביו הנחלת כבוד היא בכלל 'כבוד הבריות'.

ההבחנה בין מניעת כבוד לבין ביזיון אינה מן הקלות, כשם שהגדרת הכבוד אינה פשוטה. מהי אמת המידה לכך? האם היא הלכתית? או שמא יש לבחון את הדבר מזווית ראייה חברתית: כיצד הבריות רואות את הדבר?

ר' יאיר חיים בכרך²⁴⁹ נשאל²⁵⁰ בעניין תלמיד חכם 'דיודע נגן בכמה מיני כלי זמר, אם הרשות בידו לנגן בכינור לפני חתן וכלה, הן בהליכתן בחופה או במשתה של מצות חתונה, או נימא דאסור לו לבזות עצמו

²⁴⁷ שבת לא ע"א.

²⁴⁸ השווה גור אריה, למהר"ל מפראג, פרשת יתרו, על דברי רש"י, שמות יח, ו: 'ואם אין אתה יוצא בגיני, צא כגין אשתך וכו'. וכך כותב מהר"ל: 'מקשים בכאן, וכי יתרו שהיה גדול, היה רודף אחר כבוד שישלח "צא בגיני"? ואין זה קשיא, כי אין זה רדיפת הכבוד, רק הסרת גנאי וביזיון, שכל אדם, אפילו הוא צדיק וחסיד, מקפיד על בזיונו, מפני שדרך לכבד את האורח, ובפרט כאשר היה חותן משה, אם לא יצא לקראתו, היה בזיון וגנאי ליתרו, ועשה זה להציל מן הגנאי והביזיון, ואין זה רדיפת כבוד כלל'.

²⁴⁹ שצ"ח (1638) – תס"ב (1701). נולד בלייפניק (מוראביה), ושימש כרב בקובלנץ, מגנצא וורמייזא. מחכמי אשכנז המובהקים.

²⁵⁰ שו"ת חוות יאיר, סימן רה.

מניעת ביזיון והנחלת כבוד

מפני כבוד תורתו. ומה שאמרו, חכם שמחל על כבודו כבודו מחול, יש לומר, העדר כבוד דקימה שאני, מה שאין כן ביזיון וכו' (בלשוננו היום, היינו שואלים: האם עיסוק זה הוא מן הדברים שאינם לפי כבוד המקצוע?).

בתשובתו הוא נזקק תחילה לשאלה, האם יש בניגונו של תלמיד חכם לפני חתן וכלה משום ביזיון או משום העדר כבוד? ולאחר שהזכיר את דברי המשנה²⁵¹: 'איזהו מכובד? המכבד את הבריות', הוא אומר: 'מכל מקום, נניח ולא נזניח הצעתך בזה, ונתפוס שהוא קצת בזיון לפי סדר והנהגת עולם, ושמים מוכיח עליהם, שנקראים ליצנים'. הרי שאפשר שאמת המידה היא השקפתן של הבריות. בשאלת הכבוד, שעניינו דרכי התנהגות חברתית ורקמה עדינה של יחסים בין אדם לחברו, ההשקפה הרווחת בציבור והתמורות החברתיות וההשקפתיות הן, בלא ספק, בעלות משמעות מכרעת²⁵².

ר' מאיר שמחה מדווינסק²⁵³ נשאל²⁵⁴ בדבר חכם מפורסם שהורה להתיר לנגן ביום טוב שני ביום חגו של המלך, לכבודו של המלך, אם יפה הורה כן?

ר' מאיר שמחה מביא תחילה את סוגיית התלמוד, במסכת ברכות, ולפיה מותר לעבור על איסור מדרבנן משום כבוד הבריות. אלא שהוא מתלבט בשאלה, שמא לא הותר לעבור על איסור אלא בדבר שהוא ביזיון לבריות, אבל במידי [=בדבר] דאין בו משום ביזיון, אלא ענין של כבוד שצריך לנהוג למלכים, צריך בירור, מי שרי [=האם מותר]? על פי הבחנה זו, הוא מסביר מדוע התירו טומאה לכבוד המלך רק בטומאה מדרבנן? והרי איסור טומאה אינו שווה בכול, ולפי השיטה האומרת שאיסור שאינו שווה בכול נדחה גם אם הוא איסור תורה²⁵⁵, אפשר היה לדחות גם איסור טומאה שמן התורה!

²⁵¹ אבות ד, א.

²⁵² וראה להלן, הערה 276.

²⁵³ ראה עליו למעלה, הערה 239.

²⁵⁴ אור שמח, הלכות יום טוב, פרק ו, הלכה יד. וראה להלן, ליד ציון הערה 459.

²⁵⁵ ראה על כך להלן, ליד ציון הערה 389.

פרק שלישי: עיונים וגדרים

לכאורה מבחין ר' מאיר שמחה בין ביזיון לבין הנחלת כבוד. אבל אין הכרח להסיק כן מדבריו. שהרי כשהוא מדבר על הנחלת כבוד, שאינה דומה לביזיון, הוא מדבר על 'כבוד שצריך לנהוג למלכים'. כלומר, דווקא משום שאין זה כבוד הנוהג בכל אדם, אלא רק במלכים, משום כך עניינו פחות משל ביזיון. וכן להלן בדבריו הוא מדגיש כן: 'וצריך לומר, דמה דלא הוי בזיון אלא משום כבוד מלכים, שזה אינו בכל אדם, רק במלך, לא אלים למדחי [=אינו חזק לדחות] דבר תורה, אף שאינו שוה בכל' 256.

256 עד כמה הקפידו חכמים על ביזיון האדם, ניתן ללמוד ממה שאמרו על שאול המלך, שנהג כדין באיבוד עצמו לדעת לשם מניעת הביזוי (שמואל א' לא). ראייה זו מביא ר' יעקב רישר, כשנשאל האם מותר לשרוף כתבי קודש כדי למנוע את ביזויים? (שו"ת שבות יעקב, חלק ג, סימן י').

בתשובתו הוא נסמך על מעשהו של שאול, להוכיח עד כמה הקפידו חכמים על הביזוי. ואם כך הקפידו באדם מישראל, הדומה לספר תורה, הרי שיש להקפיד גם כן כדי למנוע ביזוי כתבי הקודש. וזה לשונו: 'וגדולה מזו מצינו, שהתירו לאבד את עצמו לדעת בכהאי גוונא, כדכתיב, בשמואל ל"א: "ויאמר שאול לנושא כליו שלף חרבך ודקרני בה פן יבואו הערלים האלה ודקרני והתעללו בי", ע"כ. הרי, אף דמאבד עצמו לדעת הוא מן העבירות התמורות דאין להם חלק לעולם הבא, ואין מספידין עליהם, אפילו הכי התירו אפילו על הספק, כמשמעות לשון המקרא "פן יבואו הערלים" וגו' "והתעללו בי". וכן הסכמת כל הפוסקים, כמבואר ביר"ד, סי' שמה, ולא חיישי לחיי שעה. וזה דומה לספר תורה שנשרף... ואם כן, כיון שהתירו לאדם לאבד גופו בידיים, כדי שלא יבא לידי בזיון היותר גדול, כמו שמצינו בשאול, הוא הדין בספר תורה ממש'.

יש להעיר, כי בעניין מיתתו של שאול, דנו הרבה מן החכמים בשאלה: האם ניתן ללמוד ממעשהו? ועד כמה ניתן ללמוד ממנו?

וראה תרומת הדשן, שו"ת, סימן טז, שנשאל על כך שלא ראינו בזמננו שנהגו כדברי הגמרא, בעניין מי שהיה עומד בתפילה וביקש להתעטש [=להפיח], שמרחיק ארבע אמות ומתעטש, וממתין עד שיכלה הרוח (ברכות כד ע"ב). והשיב שאמנם אין צד היתר לכך, אלא מטעם שהיה מתבזה ומתבייש בדבר מפני הציבור שירגישו בדבר. על יסוד תשובה זו, פסק הרמ"א (בהגהתו לשולחן ערוך, אורח חיים, סימן קג, סעיף א), שאין דין הגמרא אמור אלא במי שמתפלל בביתו, אבל כשמתפלל בציבור, שיש לו ביוש גדול, אינו צריך להרחיק כלל לאחוריו.

כיצד נדחות 'מצוות דרבנן' משום הכבוד?

ד. כיצד נדחות 'מצוות דרבנן' משום הכבוד?

בדבר האופנים שמתבטלת בהם גזרת חכמים, כשהיא עומדת בסתירה לכבוד הבריות, ניתן להציע שלוש אפשרויות: (א) חכמים לא גזרו את גזרתם לאופן זה כלל; (ב) חכמים ביטלו את גזרתם לאופן זה; (ג) חכמים לא ביטלו את גזרתם, אבל התירו לעבור עליה. ואפשר שתהיה נפקא מינה בין הדרכים השונות לעניין השאלה, אם האדם נטמא באופן זה, או לא. שאם לא גזרו – לא נטמא, ואילו אם התירו, שמא נטמא, אבל נטמא בהיתר²⁵⁷.

לעניין הדילוג על מתים לכבוד המלך, נוקטת הגמרא לשון 'לא גזרו בהו רבנן'; וכן במסכת ביצה²⁵⁸, נוקטת הגמרא לשון 'והכא משום כבודו לא גזרו ביה רבנן'. אבל הלשון 'גדול כבוד הבריות שדוחה' וכו', משמעה הוא שהגזרה קיימת, אלא שהיא נדחית, כחלופה השנייה, ובלשון הגמרא: 'ומשום כבודו שרו רבנן'. והנה רש"י מפרש מילים אלה כך²⁵⁹: 'רבנן אחלוה ליקרייהו [=מחלו על כבודם] לעבור על דבריהם', היינו כחלופה השלישית. וכך פירש רש"י גם בדין 'שני דרכים', שראינו למעלה: 'רבנן הוא דאחלוה ליקרייהו גבי אבל'. ומשמע מדברי רש"י, שכיוון שהגזרה אינה מתבטלת, אלא שהתירו חכמים לעבור על גזרתם, מי שיעבור על גזרתם אמנם אינו עובר על איסור, אבל 'טמא' הוא²⁶⁰.

²⁵⁷ ועוד נפקא מינה לעניין השאלה: האם יש מקום שיחמיר אדם על עצמו למחול על כבודו? שאם הגזרה אינה קיימת כלל, שמא אין מקום להחמרה; מה שאין כן אם ישנה גזרה, אלא שהיא נדחית, אזי יש מקום להחמיר.

וראה משפט צדק, לר' מאיר מלמד, חלק ב, סימן עו, השואל על הלשון 'שדוחה', שאין לומר על כך 'דוחה', כשם שכמת מצווה אמר רש"י, שכיוון שאיסור טומאה לא נאמר במת מצווה, אין לומר בזה 'דוחה' (רש"י, ברכות כ ע"א, ד"ה שב).

²⁵⁸ ביצה לב ע"ב. וראה רש"י, שם, ד"ה והכא: 'משום כבוד הבריות לא גזרו [=גזרו]'. וראה גליוני הש"ס, לר"י ענגיל, ברכות יט ע"ב, ד"ה גדול.

²⁵⁹ רש"י לברכות יט ע"ב, ד"ה כל מילי.

²⁶⁰ והשווה שאילתות דרב אחאי, שאילתא קג, השואל על מה שאמרו בפסחים צב ע"א, שכבית הפרס דרבנן לא העמידו דבריהם במקום כרת, והרי לכל מצווה מותר

פרק שלישי: עיונים וגדרים

ה. כבוד היחידה וכבוד הרבים

מן הלשון 'כבוד הבריות', אפשר היה להבין שהכוונה היא לכבודם של הרבים דווקא, להבדיל מכבודו של היחיד²⁶¹. יתר על כן, הלשון בתלמוד הירושלמי²⁶² היא: 'גדול כבוד הרבים' וכו'. אבל אפשר

לילך בבית הפרס. ועל כך הוא מתרץ: 'אמור, רבנן טומאה היא דגזרו ביה, לכל מצוה שרי למיזל, לאפוקי מקום כרת, דטהור משוינן ליה לעשות הפסח, הרי שהבחין בין ההיתר ללכת בבית הפרס לבין הטומאה. וכן השווה תוספות רבנו יהודה שירליאון לברכות יט ע"ב, השואל על דברי ר' יהודה, שמנפח אדם בית הפרס, ממה שאמרו בפסחים, שבבית הפרס לא העמידו דבריהם במקום כרת, וטהור לעושי פסח, והרי אפילו שלא במקום כרת מתירין כאן אצל אבל. ועל כך הוא משיב (עמ' רכה, במהדורת ר"נ זק"ש): 'ואומר רבינו, דגבי פסח דכרת מנפח וטהור, אבל בהני מנפח וטמא' (והשווה התוספות לבכורות כט ע"א, ד"ה היכי; וראה הערה 175 במהדורת ר"נ זק"ש). וראה שו"ת הרי"ד, סימן מד, ג, בסופו: 'אבל מיהו כשהתירו לו ליטמאת, לא שיאכל שם פסח וקדשים עד שיטהר, אלא איסור לאו דטומאה התירו לו. ואין לתמוד מבית הפרס לעירוב, ואף על פי שהוא מדרבנן, שלא כל דברי חכמים שוים: יש מקום שהחמירו בדבריהם, ויש מקום שלא החמירו, שלא כל הגזירות שוות'.

וראה שו"ת חוות יאיר, סימן רלו, שכתב על הלכת השולחן ערוך, הלכות שבת, סימן שיב, סעיף א, שמשום כבוד הבריות התירו לטלטל אבנים לקנח בהן (ראה להלן, ליד ציון הערה 284): 'דמכל מקום צריך כפרה על זה'. משמע מכאן שהגזרה קיימת; והועתקו דבריו בספר שבת של מי, על מסכת שבת פא ע"ב (רלט ע"א בדפוס ירושלים תש"ל). וראה עוד בתוספת שבת, על השולחן ערוך שם, ס"ק ה, שדן בשאלה, אם משום כבוד הבריות התירו לעבור על שני איסורים או רק על איסור אחד.

ובשו"ת מכתם לדוד, לר' דוד פארדו, יורה דעה, סימן נא (קלג ע"ב, השני), כתב: 'ואם אמרו "גדול כבוד הבריות שדוחה" כו', טומאה זו דחוייה היא, ולא הותרה'. ושם (קלז ע"א, הראשון) עוד סייג דחייה זו: 'שאין כבוד הבריות דוחה אלא באקראי בעלמא. אבל אסור לתקן דבר קבוע, שעל ידי זה מתבטל מלתא דרבנן בקבוע, אף על גב דאיכא כבוד הבריות' (כך מנסח בספר מראה אדם, מערכת כ, אות ט, קפט ע"ב, את דברי מכתם לדוד).

²⁶¹ וכן מצינו בתלמוד הלכות שנאמרו משום 'כבוד הציבור': ראה אוצר לשון התלמוד, בערכו. וכן מצינו 'כבוד הרבים' בתלמוד הבבלי (מועד קטן כא ע"ב).

²⁶² ראה למעלה, ליד ציון הערה 184.

כבוד היחיד וכבוד הרבים

שהלשון 'כבוד הבריות' ו'כבוד הרבים' הוא שהאדם בוש מפני הרבים. גם בתלמוד מתברר שהכלל חל גם על כבודו של היחיד. כשהגמרא שואלת: מדוע 'גדול כבוד הבריות שדוחה' וכו', ואין אומרים 'אין חכמה' וכו'? היא משיבה: 'ומשום כבודו שרו רבנן', היינו כבודו של היחיד.

ואפשר שאף שנאמרה ההלכה גם בכבודו של היחיד, היא נאמרה בלשון רבים כדי להבליט את הנגיעה שיש לרבים בכבוד האדם. אחד הראשונים אף מפרש, כנראה, את מה שהותר משום כבוד הבריות, שהכוונה היא לכבוד הרבים. וכך כותב הרא"ה, ר' אהרן ב"ר יוסף הלוי, בפירושו לברכות²⁶³, על דברי הגמרא 'פושטו אפילו בשוק': 'ולפיכך פושטו בשוק בפני כל אדם ואינו חושש לכבודם'²⁶⁴. ומכאן נודעת משמעות לעניין השאלה: האם יכול אדם למחול על כבודו ובושתו? כפי שיבואר בהמשך דברינו.

²⁶³ חידושי הרא"ה לברכות (ד"צ ירושלים תש"ן), יט ע"ב.

²⁶⁴ אפשר שכך הוא גם לדעת אלה הגורסים בעניין 'קברו את המת וחזור': 'כאים בטמאה - בא עמהם בטמאה'. וראה למעלה, הערות 139, 193. אמנם שם, הדיון הוא בשאלת כבוד היחיד כשהוא עומד מול כבוד הרבים.

פרק שלישי: עיונים וגדרים

ו. המוחל על כבודו

כדיוננו על כבוד הרבים, עמדנו על כך שעשויה להיות לו השפעה על שאלת מחילתו של אדם על כבודו: האם יכול אדם למחול על כבודו, או שמא זו זכותם של רבים, שלא יושפל כבודו של היחיד אף אם הוא מוחל על כבודו, כי היא אינה זכותו הפרטית? כלומר, אפשר שיהא האדם מוגן מפני עצמו, שהרי לא יהיה רשאי למחול על כבודו²⁶⁵.

²⁶⁵ והשווה תשובת ר' נפתלי אמשטרדם (פרי יצחק, חלק א, סימן נג, דף צב, טור ד), שלאחר שהסביר שכבוד הבריות לא נאמר אלא על דבר שהוא גנאי לכל המין האנושי, שהכול מתביישים בכגון זה (ראה למעלה, ליד ציון הערה 234), הוא אומר: 'כי מה שכבוד הבריות דוחה שב ואל תעשה, הוא דחיה מצד עצמו, דהיינו שחסה תורה על בזיון כללי של בריות כנ"ל; ובזיון כמו זה, אין שייך לומר שהאדם צריך למחול על כבודו ולהתכזות כדרך מדת הענוה, כמו שהעיר בזה התומים, בסימן כח (יעוין שם, שהביא ראיה מקרא דדוד [שמואל ב' ה, כב]: "ונקלותי עוד מזאת" וכו'). ולפי ההנחה שלנו, יש לומר דבזיון כללי לא שייך לומר כן, כי הוא נוגע גם לכבוד המקום, עד שמצינו בסנהדרין [מו ע"א] גבי "קללת אלקים תלוי", מפני שהאדם עשוי בצלם אלקים'.

בסנהדרין מו ע"ב, שואלת הגמרא, אם קבורת המת היא משום ביזיון או משום כפרה, ונפקא מינה במי שאמר שאינו רוצה שיקברוהו: שאם הקבורה היא משום ביזיון, אינו יכול לצוות שלא יקברוהו. לכאורה, יש דאיה מכאן שאין אדם יכול למחול על ביזיונו. אבל ראה רש"י, שם, ד"ה לאו כל כמיניה, שפירש 'דבזיון הוא לקרוביו'. וכן ראה תוספות שם, ד"ה קבורה: 'והאי בזיונא דהכא, לאו בזיונא דמת קאמר. דאם כן, אמאי? לא כמיניה. אלא בזיונא דמשפחתו. אבל למת, אין לו ביזיון אם שוכב על המטה בכבוד' (על פי נוסחה אחרת בגיליון).

ואף שרש"י והתוספות אומרים שהביזיון הוא לקרובים, נראה שהם חלוקים בשאלה: האם יש ביזיון למת עצמו? שרש"י, בד"ה משום בזיונא הוא, אומר: 'שלא יתבזה לעין כל, שיראוהו מת ונרקב ונבקע'; ואילו התוספות אומרים: 'למת אין לו ביזיון'. וממילא, בעוד שמרש"י אפשר להוכיח שהאדם יכול למחול על ביזיון, לאחר מותו, הרי לדעת התוספות אין לומר כן, שהרי הם סבורים, שאין למת ביזיון אם שוכב על המיטה בכבוד. וראה דיון בכבוד המת, להלן, ליד ציון הערה 286. וברמב"ן, תורת האדם, עניין הקבורה (עמ' קיח במהדורת שעוועל), מפורש שביזיון המת הוא ביזיון למין האנושי. וזה לשונו: 'ואפילו כמת בעלמא, דלית

המוחל על כבודו

יתרה מזו, מאחר שכבוד האדם הוא כבודו של הבורא, נמצא שאל לו לאדם לוותר על כבוד הבריות אף במה שנוגע לעצמו. ואמנם דעתו של הרב קוק²⁶⁶ היא, שאין אדם רשאי לוותר על כבודו. וזה לשונו: 'שמירת'²⁶⁷ הראוי לפי ערכו באמת, כשהוא בלא הטעאה [=טעות], נראה שאין בזה משום גאווה כלל. ואדרבה, מצוה נמי איכא [=יש]. והרי דעת פוסקים²⁶⁸, שאסור לוותר על כבוד הבריות אפילו במקום מצוה. ודי לנו ללמוד ממה שהתירה התורה לבטל בשב ואל תעשה משום כבוד הבריות מצוות דאורייתא, וחשו חכמים בדבריהם לבטלם אפילו בקום ועשה'. וכיבוד האדם את עצמו, לא רק שאין בו משום גאווה, אלא אדרבה

ליה קוברים, ואמר "אל תקברוני" - אין שומעין לו, דבזיונא דכולהו חיי קא אמרינן, ולא משום בני משפחה בלחוד'. והובאו דברי הרמב"ן בטור, יורה דעה, סימן שמח, סעיף ג; ובבית יוסף, שם; ובכסף משנה הלכות אבל, פרק יב, הלכה א. וראה חזון איש: יורה דעה, סימן רי, ס"ק טז; אהלות, סימן כב, אות לו. וכן ראה שו"ת דברי מלכיאל, חלק א, סימן סז, וחלק ב, סימן פב.

וראה ספר יראים השלם, סימן קפ: 'אבל עם עבריין כמזיד, אפילו בדבר אחד, ולא עשה תשובה, רשאי להונותו בדברים... והיינו דאמר במדרש: מנין ההונה אותך, שאתה רשאי להונותו? תלמוד לומר: "עמיתו". פירוש: כיון שהונה אותך הרי הוא עבריין ואינו אתך בתורה ובמצוות'.

ובהגהות מיימוניות, הלכות מכירה, פרק יד, הלכה טו, אות ד, במהד' ורשה (= הלכה יד, אות ז, במהד' פרנקל), הביא בשם ספר המצוות: 'ובמדרש אומר, שאם הונה את עצמו אתה רשאי להונהו'. וראה תועפות ראם, שם.

ובתומר דבורה, פרק א, במידת 'מי אל כמוך', כתב: 'מורה על היות הקב"ה מלך נעלב סובל עלבון, מה שלא יכילהו רעיון... הרי זו מדה שצריך האדם להתנהג בה, רצוני הסבלנות, וכן היותו נעלב אפילו למדרגה זו' וכו'. וראה הלל דוד ליטוואק, והלכת בדרכיו, עמ' סג ואילך, בביאור השאלה, האם הסבלנות היא בגדר חובה או רק בגדר מידת חסידות?

²⁶⁶ ראה עליו למעלה, הערה 15.

²⁶⁷ מוסר אביך (ירושלים תשל"א), פרק ג, ד (עמ' עג).

²⁶⁸ במוסר אביך, שם, צוין בהערה להלכה בשולחן ערוך, אורח חיים, סימן יג, סעיף ג, האומרת, כי אם נודע לאדם כשבת שהטלית שעליו פסולה, 'לא יסירנו מעליו עד שיגיע לביתו', משום שגדול כבוד הבריות; וכן צוין למגן אברהם ולט"ז, שם. אבל לא נזכר באלה המקורות שאין אדם רשאי לוותר על כבודו. ושם יש מקום להבין את המילים 'לא יסירנו' לא כרשות, שלא להסיר, אלא כאיסור.

פרק שלישי: עיונים וגדרים

מי שיש בו ענווה אמתית – יכבד את עצמו²⁶⁹. כך מסביר הרב קוק את המעשה²⁷⁰ בדבר שני בני אדם שהימרו זה עם זה, שמי שיצליח להקניט את הלל, הענוותן, יטול ארבע מאות זוז. כאשר הלך אחד מהם ועבר על פתח ביתו של הלל, ואמר דרך זלזול: 'מי כאן הלל? מי כאן הלל?', נתעטף הלל בבגדו ויצא לקראתו. את התעטפותו של הלל, דרך כבוד, מסביר הרב קוק²⁷¹: 'דרך הענוה האמתית היא לכבד גם כן את עצמו במדה הראויה, כי יסוד הענוה היא הכרת האמת לאמתתה, בלא שום עורון וערכוביא של דמיון, שברוב האנשים האהבה הנפרזה לעצמם מסמאת את עיניהם מלראות בחסרון הנמצא בעצמם, וממילא גם בטובת ריעיהם וביתרונם. אבל הענו רואה את עצמו מכובד מצד צלם אלהים אשר בו, מצד החכמה והטוב הנקנה בנפשו, ומוכן לראות גם כן את חסרונותיו בלא משוי פנים, וכן רואה הוא ביתרון חבירו מצד צלם אלהים וסגולת הנפש. על כן בהיותו מכבד את עצמו, יתכוין שיהיה בכבודו מכבד לאחרים. שיותר ניכר הוא כבוד הבריות כשמכובד מכבד אותם משיכבדם בזוי. על כן מצא לנדרש שיהיה מתעטף, שזהו רגש הכבוד, שמתחש לעצמו בהיותו הדור בלבושו מעוטף בנימוס, להורות שאין הענוה באה מחסרון ההכרה של רגש הכבוד, כי אם דוקא מהכרתו והכרעתו לטוב ובמדה הוגנת. ויצא לקראתו כשהוא עטוף, כדי שיהיה הבא אצלו מתכבד בכבודו.'

אמנם הכבוד לזולת, מסביר הרב קוק, אינו 'גמר התכלית', אלא אם מתחברת עמה האהבה. ולכן ביקש הלל לבטא את אהבתו לאותו אדם²⁷²: "'אמר לו: בני, מה אתה מבקש?" מתנאי הענוה [הוא]. שיחובר עמה הכבוד לזולתו. אמנם הכבוד כשהוא לעצמו עוד איננו

²⁶⁹ השווה דברי ר' מנחם המאירי, למעלה, הערה 161. ובהמשך דבריו אומר המאירי, שם: 'ואם התורה מחלה בכבוד מצותיה לשמור האדם מן הפחיתויות ומן הקלון, כל שכן שאין העברה בחק הענוה וחוק שפלות הרוח למי שיסלסל עצמו ויעצור מעלתו במדות נכבדות.'

²⁷⁰ שבת לא ע"א.

²⁷¹ עין איה, לשבת, שם, אות קטז.

²⁷² עין איה, שם, אות קיז.

המוחל על כבודו

גמר התכלית, כי אם שתחובר עמו האהבה. והאהבה כשמתחברת עם הכבוד תביא לידי מעשה, להיות מוכן לטובת חברו בפועל. וכשתהיה ההכנה להיטיב מצורפת עם רחשי הכבוד והאהבה, אז תהיה הטובה מקובלת להמקבל ולא ירגיש עמה בושה וכבידות. על כן אחרי הוראת הכבוד של הפעולה, מההתעטפות והיציאה לקראתו, הורה הוראת האהבה, באמרו "בני", להורות שיחוש אליו אהבה טבעית כאהבת אב לבנו.

מחילת תלמיד חכם על כבודו

את השאלה בדבר מחילת האדם על כבודו, יש להפריד מן השאלה בדבר המחילה של תלמיד חכם על כבודו. שהרי כאן עולה השאלה: האם הוא רשאי למחול על כבוד התורה? (אמנם תלמיד חכם שמחל על כבודו - כבודו מחול, אבל יש להבדיל בין העדר כבוד לבין ביזיון)²⁷³. בעניין 'זקן ואינה לפי כבודו', אם רשאי החכם להשיב אבדה כשהוא פטור מן המצווה, נחלקו הרמב"ם והרא"ש²⁷⁴. הרמב"ם כותב²⁷⁵: 'ההולך בדרך הטוב והישר, ועושה לפני משורת הדין, מתזיר את האבדה בכל מקום, אף על פי שאינה לפי כבודו'. לעומתו, סבור הרא"ש, 'שכיון שפטרה תורה את הזקן, שאין לו לזלזל בכבודו, איסור הוא לגבי דידיה, שמזלזל לכבוד תורה במקום שאין חייב²⁷⁶'.

²⁷³ ראה שו"ת הריב"ש, סימן רכ, שאסור לת"ח לכזות את עצמו. וראה פרי יצחק, חלק א, סימן נב, דף פח, טור ד, בשם 'טורי אכנ', מגילה כח, המתרחץ על פי שיטת הריב"ש את השאלה: כיצד ידחה כבוד תורה מצוות 'ועמדו שני האנשים'? והרי מצווה זו ניתנת למחילה. וראה פרי יצחק, שם (דף פט, טור א), שאין סתירה בין שיטת הריב"ש ושיטת הרמב"ם, משום שהרמב"ם מדבר במקום מצווה.

²⁷⁴ מגדולי חכמי אשכנז. עבר לספרד. נפטר בשנת פ"ח (1328).

²⁷⁵ רמב"ם, הלכות גולה ואבדה, פרק יא, הלכה יז. ובהלכה יג, שם, מחיל הרמב"ם את הפטור 'אינה לפי כבודו' על 'חכם או זקן מכובד'. אם כן, הוא מדבר גם בחכם. ראה: פסקי הרא"ש לבבא מציעא, פרק ב, סימן כא; טור חושן משפט, סימן רסג, וכן טור חושן משפט, סימן רעב, סעיף ט, לעניין פריקה וטעינה. וראה דברי הרב ז"נ גולדברג (שצוינו למעלה, הערה 176), בהסברת דברי הרא"ש.

וראה שו"ת חוות יאיר (על המחבר, ראה למעלה, הערה 249), סימן רה, שנשאל

פרק שלישי: עיונים וגדרים

וכתב ר' יוסף קארו²⁷⁷, שלדעת הרמב"ם, יש לומר שאין זה נקרא מזלזל בכבוד התורה בשביל כך²⁷⁸. אדרבה הוא כבוד שמים, שאין דרכו בכך בשלו, והוא מטפל בשל חברו לפניו משורת הדין²⁷⁹.

אם תלמיד חכם רשאי לנגן בכינור לפני חתן וכלה, או שאסור לו לבזות עצמו מפני כבוד תורתו (ראה למעלה, ליד ציון הערה 250)? וביקש לתלות את הדבר במחלוקת הרמב"ם והרא"ש. וראה שם, שדוחה את הראיה מדוד: 'ואין להקשות על הרא"ש ממה שכתוב (שמואל ב' ו, טז): 'ודוד מפוז ומכרכר' וגו', וכמו שכתוב (שם, שם כ): 'כהגלות נגלות אחד הרקים', דודאי דבר שבקדושה שאני, כמו שאמרו [ירושלמי, שבת, פרק י, הלכה ג]: 'אין גדולה כפלטין של מלך'. ומיכל שקלה למיטרפסה, כאשר אמרו רבותינו ז"ל [סנהדרין כא ע"א]. ובזה נחישב קצת על שתלמידי חכמים וגדולי הדור מטפלין בעצמן בעשיית סוכה אף ברשות הרבים, ובחצר המפולש, וכך ראוי להם. וכן כתב מהרי"ל, שמצא מהר"ם עוסק בעשיית סוכתו, מפני שסוכה קצת קדושה יש בה' וכו'. ובהמשך דבריו, הוא מבחין בין מצוות שבין אדם לחברו למצוות שבין אדם למקום, ואומר שאף הרא"ש לא אסר אלא במצוות שבין אדם לחברו.

וראה ב'ביאור הלכה' לשולחן ערוך, אורח חיים, סימן רן, סעיף א, על פסק המחבר בעניין הכנה לצורכי שבת, ש'לא יאמר: לא אפגום כבודי. כי זה הוא כבודו, שמכבד השבת. ושם מבחין בין אם ניכר או אין ניכר שעושה כן לכבוד השם, כלומר בין אם הכול יודעים או אין הכול יודעים שהוא עוסק במצווה. וראה למעלה, הערה 176.

ובתומים, סימן כח, ס"ק יב, מבקש לומר שלדעת הרמב"ם, שיותר טוב שימחל על כבודו, יש לומר שבדבר איסור אין להבחין בין ביזיון גדול לביזיון קטן (ראה להלן, ליד ציון הערה 394), 'דכיון דרשות בידו למחול, ממילא בדבר איסור חובה עליו שיהיה מוחל, כי איך יקפיד על כבודו נגד כבוד המקום? ואין זה דומה לממון, כי יאמר: מה איכפת לי, וכי בשביל ממון חבירי אבזה כבודי ואהיה לקלון ולבוז? אבל ברואה דבר איסור, איך יקפיד על כבודו ברואה כבוד שמו מחולל, ודוד המלך אומר: 'ונקלותי עוד מזה... עמם אכבדה' [שמואל ב' ו, כב]... אבל הנוגע לכבוד אחרים, איך יכול למחול, ועליו לחוס על כבוד אחרים?'. וכן ראה להלן בדבריו, שעל יסוד האמור אינו מסכים לדברי 'מגן אברהם' בעניין לוכש טלית שאין בה ציצית כשרה, שאף שהוא ביזיון גדול, חייב להסירו, כי כבודו חייב למחול (ואילו איסור דרבנן נדחה בכל עניין).

²⁷⁷ ספרד, רמ"ח (1488) - של"ה (1575). ראש חכמי צפת. מחבר בית יוסף על הטור ומחבר השולחן ערוך.

²⁷⁸ בית יוסף, לטור חושן משפט, סוף סימן רסג.

המוחל על כבודו

ביזיון שגרם אדם לעצמו בפשיעתו

לצד השאלה בדבר מחילת האדם על כבודו, יש לדון בביזיון שגרם אדם לעצמו מחמת פשיעתו. שאלה זו בוחן ר' שלמה קלוגר²⁸⁰: 'והנה²⁸¹ נסתפקתי בדין "גדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה", אם נמשך לו חשש זה של בזיון בפשיעתו, אם דוחה לא תעשה, או לא?'

הוא אומר שניתן היה ללמוד על הדבר מקל וחומר: התוספות (עירובין ק ע"א, ד"ה מתן) סבורים כי הכלל 'עשה דוחה לא תעשה', אינו חל כאשר העשה בא בפשיעה. ומאחר שכוחו של עשה שדוחה לא תעשה הוא אפילו בלא תעשה מדאורייתא, ואף על פי כן אנו אומרים שאין כוחו יפה כשבא בפשיעה, מקל וחומר שנאמר כן בנידוננו, שאין כוחו של כבוד הבריות לדחות לא תעשה אלא בדרכנו, ואם כן, בוודאי שאם בא הדבר בפשיעה – לא ידחה את הלא תעשה! אלא שעל כך הוא שואל, שאם כן הוא, מדוע סוגייתנו, בעניין הכלאיים, לא תירצה שאין להוכיח מ'פושטו אפילו בשוק', משום ששם הוא גרם לביזיונו בפשיעתו, שלא בדק את בגדו אם אין בו כלאיים? ועוד הוא מוכיח מסוגיה נוספת שאין מבחינים בין פשע ללא פשע, ואפילו על ידי פשיעה אומרים 'גדול כבוד הבריות'. ועל כך הוא שואל: מניין לגמרא לומר כן ולהקשות, כשאפשר לתרץ את הקושיה בהבחנה זו? והוא מסיים: 'צריך עיון בזה'.

²⁷⁹ וראה תומים, סימן כח, ס"ק יב, שבמקום שיודעים שהכוהן מהלך עירום בגלל הטומאה, אין זה אלא ביזיון קטן, ולכן אין אומרים בזה שישהה במקום הטומאה, כשב ואל תעשה.

²⁸⁰ ראה עליו להלן, הערה 345.

²⁸¹ חכמת שלמה, שולחן ערוך, אורח חיים, סימן יג, סעיף ג. וראה מגן אברהם, אורח חיים, סימן יג, ס"ק ח, שאם ידע אדם לפני שבת שטליתו פסולה, ולא תיקנה, אסור לו ללבוש את הטלית הפסולה בשבת.

פרק שלישי: עיונים וגורים

ז. כבוד האדם שלא בפני אחרים

שאלה אחרת היא: האם כבוד הבריות אמור גם בכבודו של אדם בפני עצמו או דווקא בפני אחרים?
 הגמרא, במסכת שבת²⁸², מתירה לטלטל אבנים ולהכניסן לבית הכיסא לצורך קינוח, ובהמשך הדיון בסוגיה זו²⁸³ מתירה הגמרא אף להעלותן לגג, משום שיגדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה²⁸⁴, ואומרת: 'בעא מיניה רבה בר רב שילא מרב חסדא [=שאל רבה בר רב שילא את רב חסדא]: מהו [=האם מותר] להעלותם אחריו לגג? אמר ליה: גדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה.
 אם מדובר כאן גם במקום שאין אנשים אחרים, ואף על פי כן התירו משום כבודו, הרי שיש להוכיח מכאן שהתירו אף משום כבודו של אדם בפני עצמו²⁸⁵.

²⁸² שבת פא ע"א. ראה להלן, נספח שני.

²⁸³ שם ע"ב.

²⁸⁴ וראה: רש"י לברכות יט ע"ב, ד"ה כל מילי; רש"י לסוכה לו ע"ב, ד"ה מותר להכניס; שולחן ערוך, אורח חיים, סימן שיב, סעיף א. וראה למעלה, הערה 260.

²⁸⁵ וראה בנספח השני, ליד ציון הערה 547. ראה בשמים ראש, סימן רפ, בכסא דהרסנא, שמסיק מסוגיה זו, 'שבדבר שמהותו גנאי לבריות, אף שהוא בינו לבין עצמו, דוחה איסור דרבנן (ויש עדיין לפקפק בראיתו). ושם הוא לומד, ש'כשם שבסתם מפני כבוד הבריות דוחים איסור דבריהם, קל וחומר מפני צער ויסורין, וכל שכן כשהוא בגדר חולי שאין בו סכנה'. באור שמת, הלכות סנהדרין, פרק טו, הלכה א, דחה את ראיותיו בתוקף, והוכיח שביזיון הבא מעלמא גדול מצער הבא מעלמא (אלא שבביזיון שבא לו מעצמו - במי שיש לו ואינו מתכסה, שבודקין לכסות ואין בודקין למזונות [כבא בתרא ט ע"א] - אינו חש כלל, ואין לו ביזיון). וראה גם דבריו של בעל בשמים ראש, להלן, ליד ציון הערה 461. על זהות מחברו של הספר 'בשמים ראש' יצאו עוררין, ונכתב על כך הרבה. וראה על כך: שו"ת יביע אומר, חלק ב, יורה דעה, סימן כד, אותיות ד-ו.

כבוד המת

ח. כבוד המת

מהסוגיה בדבר 'מת מצווה', יש לנו ללמוד בחינה נוספת בכבוד האדם. מתוך שהגמרא רואה בהתעסקות במת מצווה משום כבוד הבריות, עולה לכאורה שכבוד המת הוא בכלל כבוד הבריות. אמנם דבר זה אינו מוסכם על הכול. וכבר כתב בעל 'ספר ההשלמה'²⁸⁶: 'ותירוץ'²⁸⁷ דהא מלתא קבלתי מאבא מרי ז"ל, שמפני כבוד החיים הוא שהתירו לו, לא מפני כבוד המתים. והוא שכבא דהוה בדרוקרת, לא היו שכניו יכולין לסבול את ריחו. וכבוד החיים הוא כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה, שהיא לאו דלא תסור, אבל כבוד המת אינו כבוד הבריות. על שיטתו זו של בעל 'ספר ההשלמה', חולק ר' מנחם המאירי²⁸⁸, שאף לכבוד המתים התירו²⁸⁹, וראיתו היא מסוגייתנו במת מצווה, כמו שכתב בחיבורו לברכות²⁹⁰: 'ולפי דרכך למדת, שכבוד הבריות לא סוף דבר לכבוד החיים, כמו שחשבו קצת מפרשים, אלא אף לכבוד המת, כמו שכתבנו במסכת שבת, פרק כירה²⁹¹ ובפרק המצניע'²⁹².

²⁸⁶ מחברו: ר' משולם בן ר' משה מבדרש. ד"א תתק"ס (1200) לערך - ד"א תתקצ"ח (1238). מגדולי חכמי פרובינציה.

²⁸⁷ מובא מכתב-יד, בהערות המהדיר לבית הבחירה לשבת מג ע"כ (מהדורת לנגה), עמ' 164, הערה 227.

²⁸⁸ ראה עליו למעלה, הערה 149.

²⁸⁹ בית הבחירה, שבת מג ע"א.

²⁹⁰ בית הבחירה, ברכות כ ע"א.

²⁹¹ בית הבחירה, שבת, שם.

²⁹² בית הבחירה, שבת צד ע"ב. והשווה בית הבחירה לשבת צד ע"ב, ד"ה שמא: 'שמא ממה שכתבו אתה למד שלא נאמר גדול כבוד הבריות אלא לכבוד החיים? והרבה מפרשים כתבוהו כן בפירוש, שבמת המוטל בחמה, לא התירו במקום שאין כבר או תינוק לטלטלו, מפני שאין שם כבוד החיים. ומת ביום טוב שני יתעסקו בו ישראל לכבוד החיים. ואין זה כלום, שהרי במת מצווה התירו משום כבוד הבריות בהולך לשחוט את פסחו, ובמקרא מגילה, ומת מצווה מאי כבוד החיים איכא? ואם תאמר, שכל שהמת מוטל בבזיון ולזול החיים הוא, אינו כן אלא כשמסריח. אלא כל כבוד הבריות הותר, הן לכבוד המת הן לכבוד החיים, וכל שראוי לקוברו ומשהין אותו, ולזול המת הוא.'

יש להבהיר שהשאלה שנחלקו בה היא: האם האמור בכבוד הבריות, שדוחה מצוות אחרות, יפה גם לכבוד המתים? אבל לא נחלקו בדבר עצם העיקרון של 'כבוד המת', שהרי במסכת מגילה²⁹³ נאמר: 'בית הקברות אין נוהגין בהן קלות ראש... מפני כבוד המתים'²⁹⁴. זאת ועוד. הגמרא אומרת במסכת כתובות²⁹⁵: 'האומר: אם מת הוא, לא תקברוהו מנכסיו – אין שומעין לו. לאו כל הימנו שיעשיר את בניו, ויפיל עצמו על הציבור'²⁹⁶. ומכאן מסיק ר' מאיר מרוטנבורג²⁹⁷: 'חשו²⁹⁸ חכמים לכבוד המת בעל כרחו, אפילו כשעל עצמו לא חש'^{299, 300}.

²⁹³ מגילה כט ע"ב.

²⁹⁴ וראה שולחן ערוך, יורה דעה, סימן שסח. כן ראה דברי הרב קוק, שו"ת דעת כהן, סימן רכא, אות ה: 'וגם חוץ מזה אם יש חשש, שעל ידי האחור של בטול המלאכה [של ליקוט העצמות על ידי נכרי בקבלנות] בשבת ויום טוב, יפריעו על-ידי הממשלה את כל המלאכה, ויבואו על ידי זה עצמות נוחי הנפש לידי בזיון, אם כן צריכין אנו לדון בדבר מטעם כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה בלאו דלא תסור, כברכות י"ט, וכל ענייני שבות בכלל זה'. וראה שם, סימן קצט: 'וענין המכירה והמסירה של הגופים בחייהם [לשם ניתוח הגוף לאחר מיתה ללימוד רפואה], לא יוכל להועיל, כי איסור ניוול המת הוא בא מצד צלם אלקים שבאדם, שהוא מיוחד לישראל ביותר בהירות מצד קדושת התורה, וחלק גבוה מי יתיר?!'. וראה דבריו של הרב צבי יהודה קוק, ב'תשובה להשגות', שנדפסה בסוף שו"ת דעת כהן, עמ' ו, אות ח: 'מה שכתב לסימן קצט, מדברי הרמב"ן בפרשת כי תצא [דברים כא, כב], שלכן צוה יהושע ויורידום את מלכי כנען, הנה רש"י, שם, פירש שאדם עשוי בדמות דיוקנו וישראל שהם בניו, והוא דלא כהרמב"ן. ועייין: אור החיים, בראשית א, כז, שפירש "בצלם אלהים", שהוא הרוחני הנעלם המיוחד לישראל, נגד צלמו של הנברא בכלל; וכן בחתם סופר [יורה דעה], סימן שלו; ועייין חידושי אגדות מהרש"א, סנהדרין מו ע"ב; ועייין זוהר, תרומה קמא, ויקרא כה'. ושם, בסימן רה, כתב הרב קוק: 'והנה זה פשוט, שכבוד המתים, וקל וחומר איסור ניוול המתים, הוא דאורייתא'.

וראה גם שו"ת דברי מלכיאל, שצוין למעלה, הערה 265.

²⁹⁵ כתובות מח ע"א.

²⁹⁶ וראה שולחן ערוך, יורה דעה, סימן שמח, סעיף ב.

²⁹⁷ ד"א תתקע"ה (1215) – ה"א נ"ג (1293). מאחרוני בעלי התוספות. גדול דורו. שימש ברבנות ברוטנבורג.

²⁹⁸ שו"ת מהר"ם בר' ברוך מרוטנבורג, דפוס פראג, סימן תתקכו.

מצווה מן התורה ומצווה מדרבנן

ט. מצווה מן התורה ומצווה מדרבנן

העולה מן הסוגיה, שהכלל 'גדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה' נתפרש באיסורים שיסודם בגזרות חכמים, כלשון המאירי³⁰¹: 'אף על פי שכבוד הבריות חביב, כבוד תורה אינו נדחה מפניו. ואין דוחין לא תעשה של תורה לעבור עליו בקום עשה בשביל כבוד הבריות'. אבל יש שאף מצוות שמן התורה יידחו מפני כבוד הבריות, שהרי הגמרא הסבירה את מצוות השבת אבדה, שנדחת מפני שהיא מצווה שבממון (ומכאן שתידחה מצווה שבממון מפני כבוד הבריות, אף שהיא מצווה מן התורה), וכן הסבירה הגמרא את דין היטמאותו למת מצווה של מי שהלך לשחוט פסתו, בנימוק שהדחייה היא ב'שב ואל תעשה' (ומכאן שאף מצווה מן התורה נדחת מפני כבוד הבריות, אם הדחייה היא ב'שב ואל תעשה').

הגדרתו של כל אחד מן היסודות הללו זכתה לדיון רב. מה גדרה של מצווה מדרבנן ומה גדרה של מצווה מן התורה? מהו דבר שבממון? ומהו הטעם להתיר בו משום כבוד הבריות? והאם היתר זה אמור גם למסקנת הסוגיה? אף יש להגדיר, מהו 'שב ואל תעשה', שהותר בו לעבור על מצוות התורה משום כבוד הבריות? מן הראוי לעיין קמעא

²⁹⁹ נידון שאלתו הוא אם שהלוותה לאשת בנה לקבורתו, ואשת המת אינה חפצה לפרוע, אלא חפצה לעכב את כל הנכסים לכתובתה. ושם כותב מהר"ם בר' ברוך: 'שלא תיקנו חכמים לכל סתם נשים שיעבוד על הכל, שלא ישירו אפילו לקבורתו. נמצא תקנתם קלקלה, והלא כל דרכיה "דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום" [משלי ג, יז]. ושם, בהמשך דבריו, הוא לומד מדין 'מסדרין לבעל חוב', ש'כל שכן דלאחר מיתה מסדרין, שמניחין לו תכריכין ושאר צרכיו, והשאר יגבה בעל חוב'. וראה שו"ת דובב מישרים, לר' ד"ב ויידינפלד, חלק א, סימן קח, שנשאל על אדם שצוה שיכתבו על מצבתו דברים בזויים עליו. והשיב שאין לשמוע לציוויו.

³⁰⁰ וראה למעלה, הערה 265. וראה עוד דברים מאלפים על כבוד המת אצל בלידשטיין (למעלה, הערה 118), פרק ד: כבוד המת בהלכה של ימי הביניים, עמ' 149 ואילך, ובנספח, עמ' 181-183.

³⁰¹ בית הבחירה, ברכות, שם.

פרק שלישי: עיונים וגדרים

בהגדרתם של כמה מיסודות אלה. אבל קודם לכן יש להעיר על שיטתו של התלמוד הירושלמי בנושאנו. ³⁰² כי בהבדל מן הסוגיה הבבלית, ניתן לשמוע מן התלמוד הירושלמי, שכבוד הבריות דוחה אפילו מצוות לא תעשה מן התורה: כלומר, הכלל 'גדול כבוד הרבים שדוחה את לא תעשה שבתורה' נתפרש בתלמוד הירושלמי, לא במצוות דרבנן דווקא, כבתלמוד הבבלי, אלא אף במצוות מן התורה. אמנם סייג אחר עולה מלשון הירושלמי, שהדחייה אפשרית לזמן, ולא דרך קבע, כאמור שם: 'שהוא דוחה מצוה בלא תעשה שעה אחת'. על פי הגבלה זאת, 'שעה אחת', הראה בעל שו"ת נודע ביהודה ³⁰³, שאף לשיטת הרא"ש, שאין חיוב להודיע לאחר שהוא עובר איסור ³⁰⁴, יש להודיע לבעל שזינתה אשתו ³⁰⁵.

אבל ר' שלמה קלוגר ³⁰⁶ מציע פירוש חדש, ולפיו כוונת הירושלמי היא, שרק אם הביזיון הוא לשעה, והאיסור הוא לעולם, שאז אין דוחים איסור עולם משום כבוד שעה, אבל בביזיון עולם דוחים אף איסור עולם ³⁰⁷.

הבחנה מעניינת עולה מלשונו של הרמב"ם. כשקובע הרמב"ם

³⁰² ראה למעלה, ליד ציון הערה 182.

³⁰³ שו"ת נודע ביהודה, מהדורא קמא, אורח חיים, סימן לה.

³⁰⁴ ראה להלן, הערה 360.

³⁰⁵ ראה להלן, ליד ציון הערה 453.

³⁰⁶ ספר החיים, על שולחן ערוך, אורח חיים, סימן יג, סעיף יא (וראה גם דבריו להלן, הערות 389, 429).

³⁰⁷ בספר תפארת משה (לר' משה זאב הכהן), סימן נח, דן בקושיית 'מגן אברהם' (לאורח חיים, סימן יג, ס"ק ח), שיש להתיר ללבוש טלית שאינה מצויצת גם בחול, משום כבוד הבריות, מאחר שנחשב לישוב ואל תעשה' (משום שבלבישתו אינו עובר על איסור). 'מגן אברהם' תירץ שם על פי ההבחנה בין ביזיון גדול לביזיון קטן (ראה להלן, ליד ציון הערה 396). והרב המחבר מבקש לתרץ מדעתו, שאין דוחים מצווה משום כבוד הבריות אלא ב'שב ואל תעשה' פעם אחת, מה שאין כן במצוות ציצית, שמבטל מצוות ציצית בכל רגע.

מצווה מן התורה ומצווה מדרבנן

שכבוד הבריות אינו דוחה איסור מן התורה, הוא אומר³⁰⁸: 'שאינן כבוד הבריות דוחה איסור לא תעשה המפורש בתורה'. לפי זה, אם האיסור אינו מפורש בתורה, כבוד הבריות ידחה אותו, אף שהוא איסור מן התורה.

על הדגשה זו בדברי הרמב"ם עמד ר' חיים מצאנז³⁰⁹, כשנשאל³¹⁰ 'באחד שהתוודה לפני הרב שבא על אשת איש, אם מחוייב להודיע לבעל, כדי שיגרשנה, או מחמת שהוא כבוד הבריות גדול מאד... אולי כבוד הבריות כזו דוחה, שאין צריך להודיע לבעל?'³¹¹.

ר' חיים מצאנז השיב, כי לדעת הרמב"ם אין חובה להודיע לבעל, משום שאיסור האישה לבעלה אינו מפורש בתורה. והוא מסביר שהיסוד להבחנה בין איסור תורה המפורש בתורה לאיסור תורה שאינו מפורש בתורה הוא משום שבאיסור שאינו מפורש בתורה, לא שייך 'אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד השם', ואין כאן חילול השם³¹².

הגבלת ההיתר באיסור דרבנן

ואף שמסוגייתנו במסכת ברכות עולה שמצוות דרבנן נדחות מפני כבוד הבריות, הגבילו הראשונים והאחרונים דחייה זו, מחמת סוגיות אחרות שבתלמוד, ואמרו שלא כל מצווה דרבנן תידחה משום כבוד הבריות. יש שאמרו כי אין הדברים אמורים אלא במצוות שעיקרן אינו בתורה

³⁰⁸ רמב"ם, הלכות כלאיים, פרק י, הלכה כט.

³⁰⁹ תקנ"ג (1793) – תרל"ו (1876). מגדולי האדמו"רים בגליציה וגאון בתורה.

³¹⁰ שו"ת דברי חיים, חלק א, אורח חיים, סימן לה.

³¹¹ ראה בנושא זה, להלן, הערה 456.

³¹² וראה שו"ת יביע אומר, חלק ב, אבן העזר, סימן ב, אות י. וראה: א"י טברסקי, 'גדול כבוד הבריות שדוחה ל"ת שבתורה: שיטת הרמב"ם', בית יצחק כד (תשנ"ב), עמ' 441–446. ראוי לציין, כי הרמב"ם, הלכות שחיטה, פרק ה, הלכה ג, כתב כי אף שכל הטרפות הן הלכה למשה מסיני, מכל מקום החמירו בספק דרוסה מפני שאיסור דרוסה מפורש בתורה. והשווה גם פרי מגדים, פתיחה כוללת לאורח חיים, חלק שלישי, אות ב: 'עדיף עשה מפורשת למה דאתיא מדרשא או הלכה למשה מסיני. עיין ר"ן, שבת, כלל גדול, במשנה ל"ט מלאכות [לא ע"ב, בדפי הרי"ף]'.
95

פרק שלישי: עיונים וגדרים

אלא בדברי חכמים, אבל לא במצוות שעיקרן בדברי תורה, כאשר הרואה עלול לטעות ולומר שגם איסור תורה נדחה מפני כבוד הבריות³¹³. ר' חיים יאיר בכרך³¹⁴ הרחיק לכת עוד יותר, כשהעלה אפשרות ולפיה יש לצמצם את ההיתר משום כבוד הבריות רק לדברים המפורשים בתלמוד³¹⁵.

³¹³ ראה רמב"ן, בספר תורת האדם, עניין מי שמתו מוטל לפניו (עמ' עח במהדורת שעוועל), המגביל את ההיתר: 'ומדברי רבינו חננאל נראה, שהוא ז"ל אוסר [להוציא מת מן הבית לרשות הרבים בשבת]. והטעם שלא התיר כבוד הבריות הזה אלא דבר שעיקרו מדברי סופרים, כגון כרמלית. הא רשות הרבים לא. ואף על פי שהתירו כלאים דרבנן וטומאה דרבנן בכהן, משום כבוד הבריות, כדאיתא פרק מי שמתו, בכאן אסרוה, דמי מפיס במלאכה שלו אם הוא צריך לגופה אם לאו? שאפילו בהוצאת מת משכחת לה לגופה... והרואה אותו מוציא לרשות הרבים אומר, הותרה שבות דאית ביה חיובא דאורייתא, וכל שכן בשאר מלאכות, כיון שעיקרן תורה, דאסור'.

דברי הרמב"ן לא הובאו בשלמותם אצל הבאים אחריו, ומשום כך ביקשו להגביל בכל עניין את ההיתר של כבוד הבריות לדברים שעיקרם מדברי סופרים, בעוד שההגבלה בדברי הרמב"ן היא רק בדברים שהרואה יכול לטעות בהם.

כך, לדוגמה, אומר הרשב"א, שבת צד ע"ב, ד"ה מי קאמינא, בשם רבנו חננאל: 'שלא התירו כבוד הבריות אלא בדבר שעיקרו מדברי סופרים, כגון כרמלית, אבל לרשות הרבים לא... ואפילו אמירה לגוי, שהיא שבות, שאין בה מעשה, לא התירו, דכל שיש בה חלול שבת באבות מלאכות, וכל שכן בדררא דאיסורא דאורייתא, גנאי הוא למת, ואין ההיתר משום כבודו'. כדברים הללו, ראה גם: בר"ן על הרי"ף, שבת, פרק י (לה ע"ב בדפוס וילנא); ובבית יוסף לטור, אורח חיים, סימן שיא, ד"ה וכתב עוד.

וראה להלן, ליד ציון הערה 544.

הבחנה חדשה, בין מקום שאפשר שיבוא עכשיו לידי איסור תורה ובין מקום שלא יבוא עכשיו לידי איסור תורה, מחדש ר' שלמה, אב"ד סקאלא (שו"ת בית שלמה, אורח חיים, סימן קיא): 'דלא התירו איסור דרבנן משום כבוד הבריות, רק טלטול מוקצה או הוצאה בכרמלית, כמו שכתב רש"י בברכות יט ע"ב [ד"ה כל מילין], דשם אין חשש שיעשה עכשיו איסור תורה, רק חכמים אסרו משום גדר הוצאה דאורייתא, או כדומה... אבל במקום שקרוב הדבר שגם עכשיו יוכל לבוא לידי איסור תורה, לא התירו משום כבוד הבריות'.

³¹⁴ ראה עליו למעלה, הערה 249.

³¹⁵ שו"ת חוות יאיר, סוף סימן צה: 'ואני קוהה מאד אפילו במידי דרבנן, לומר דנדחה

דחיית איסור של ממון

י. דחיית איסור של ממון

נדון עתה בעניין דחיית איסור מן התורה כשהאיסור הוא בדבר שבממון. כשהגמרא דוחה לימוד מהשבת אבדה על שאר מצוות שתידחינה, היא אומרת³¹⁶: 'איסורא מממונא לא ילפינן'. נשאלת השאלה: מדוע אין ללמוד איסור מממון? רש"י מפרש³¹⁷: 'ממונא קל מאיסורא'. מהי קולתו של ממון? בדבר זה כבר התלבטו חכמים. יש גרסאות ולפיהן לשון הגמרא היא: 'איסורא מממונא לא גמרינן, דשאני ממון דניתן למחילה'³¹⁸. כלומר, קולתו של הממון היא שהוא ניתן למחילה, ולכן כבוד הבריות דוחה אותו. היינו, שאין הממון קל בעצם, אלא שכיוון שהממון ניתן למחילה, חייבה התורה את בעל האבדה למחול על ממונו משום כבוד הזקן³¹⁹.

המאירי, כשהוא מנמק את הפטור מלהשיב אבדה כשהשבה אינה לפי כבודו, מטעם 'שב ואל תעשה'³²⁰, אומר: 'שלא אמרה תורה: כבד

מפני כבוד הבריות בדברים שלא נזכרו בש"ס, כיון דחזינן שאסור להוציא המת לרשות הרבים, אף על פי דקיימא לן כר' שמעון במלאכה שאינה צריכה לגופה. עיין בר"ן, ראש פרק המצניע'. וראה: יד מלאכי, סימן קכב; מקנה אברהם (שיראנו), כללי אות ג, אות עט (דף כה); טהרת המים, מערכת ג; שדה חמד, כללים, מערכת ג, אות כב-כג; פאת השדה, כללים, מערכת ג, סימן טו.

³¹⁶ ברכות יט ע"ב.

³¹⁷ רש"י לברכות שם, ד"ה ממנוא.

³¹⁸ ראה דקדוקי סופרים, ברכות יט ע"ב (אות ז), מכ"י פריס. וכן ראה תוספות לשבועות ל ע"ב, ד"ה אבל.

³¹⁹ ראה שו"ת כתב סופר, אורח חיים, סימן לז. והשווה דברי הרמב"ן, בבא מציעא ל ע"א, ד"ה קרא, על דברי הגמרא: 'וחו לא דחינן איסורא מקמי ממנוא'. וראה פני יהושע, לברכות יט ע"ב, ד"ה שאני, ש'כיון שקיימא לן, אבידתו קודמת לאבידת אביו ורבו ושל כל אדם, אם כן מהאי טעמא גופא, בזקן ואינו לפי כבודו, שאין דרכו לטפל להחזיר אפילו אבידת עצמו, ונוח לו יותר להפסיד ממנו, מכל שכן שאין מחוייב לטפל באבידת כל אדם'. וראה שושנים לדוד, לר' דוד רייז, חלק א, סימן ה.

³²⁰ בית הבחירה, ברכות יט ע"ב, מהדורת ר"ש דיקמן, עמ' 67. ראה להלן, ליד ציון הערה 323.

פרק שלישי: עיונים וגדרים

אחרים בקלון עצמך' (ורק לאחר מכן הוא נזקק לטעם 'איסורא מממונא לא ילפינן')³²¹.

האם האפשרות שתידחה מצוות לא תעשה בלאו של ממון קיימת גם לפי מסקנת הסוגיה? מתוך דברי רש"י עולה לכאורה, שלפי מסקנת הסוגיה אין היתר מעין זה, שהרי כשהסביר 'שב ולא תעשה שאני', אמר שגם ההיתר בהשבת אבדה הוא משום 'שב ואל תעשה'³²²: 'אבל השבת אבידה ופסח לכל ישראל נאמר, ואצל כבוד הבריות נתנו לדחות. על כרחך היינו טעמא, דדחייתן אינה בידיים, אלא בישיבתו תדחה המצוה'. המאירי³²³ מביא אף הוא את ההלכה בעניין 'זקן ואינה לפי כבודו' כדוגמה לדחייה בשב ואל תעשה: 'יש דברים שהתורה הרחיבה לנו את הדרך לדחות מצות הכתובות בתורה מפני כבוד הבריות, כגון שהעברתם בשב ואל תעשה, והוא בהשבת אבדה, אמרו: "והתעלמת" ... כגון שהיתה האבדה חמור, והוא זקן, וצריך לחמר אחריו, בזו וכיוצא בה אנו דוחין לא תעשה גמור האמור ב"לא תוכל להתעלם", ונותנים לו רשות להתעלם. שלא אמרה תורה: כבד אחרים'³²⁴ בקלון עצמך'.

ולהלן מסביר המאירי, שמה שאמרה הגמרא 'איסורא מממונא לא ילפינן', יכול היה לתרץ שב ואל תעשה שאני, אלא דעדיפא מינה משני, שאם חסה על כבודנו שלא לזלזל עצמנו לממון אחרים, אין ללמוד הימנה לאיסורין'.

מה הביא את רש"י לפרש את הדחייה בהשבת אבדה על יסוד 'שב ואל תעשה'? מאחר שלמסקנת הגמרא שב ואל תעשה הוא סיבה שלא ללמוד מהיתר אחד על שאר המצוות, ומאחר שההתעלמות מהשבת אבידה אף היא בשב ואל תעשה - אם כן, אף בממון אין יסוד להתיר אלא בשב ואל תעשה ולא בקום ועשה³²⁵.

³²¹ וראה חידושי יהונתן, לד' יהונתן אייכשיץ, ברכות, שם, שמסביר שבעוד שעל כבודו אין להקפיד כנגד כבוד המקום, הרי שבממון אין לומר שבשביל ממון חברו יבזה את כבודו.

³²² רש"י, ברכות כ"א, ד"ה שב.

³²³ בית הבחירה, ברכות, שם.

³²⁴ ראה למעלה, ליד ציון הערה 320.

³²⁵ והשווה שו"ת חוות יאיר, סימן רה: 'אף כי תירוץ "איסורא מממונא" לא קאי

דחיית איסור של ממון

הרמב"ם, מאידך גיסא, כיוון שלא ביסס את ההיתר על שב ואל תעשה³²⁶, יכול היה לבסס את ההיתר בהשבת אבדה בנימוק שהדחייה היא בממון. ולפי זה, לדעת הרמב"ם, תיתכן בממון דחייה אף בקום ועשה³²⁷. אבל עדיין נשאלת השאלה: מדוע התעלם הרמב"ם מן המקור 'והתעלמת', שלכאורה הוא היסוד להלכה שזקן ואינו לפי כבודו פטור מלהשיב אבדה, ואילו היות המצווה דבר שבממון, הוא רק הסיבה שאין ללמוד מהשבת אבדה על שאר המצוות³²⁸?

האם אפשר לדחות כל לאו שבממון מפני כבוד הבריות, ולפיכך להתיר, דרך משל, גנבת ממון למטרה זו³²⁹? מן ההיתר שבהשבת אבדה, אין אנו למדים אלא שמותר שלא להשיב ממון לבעליו, אבל עדיין אין להסיק מכאן שמותר ליטול ממון חברו מפני כבוד הבריות. יתרה מזו: כשמסביר ר' יוסף ענגיל³³⁰ את תשובת מהר"ם בר' ברוך מרוטנבורג

בש"ס, רק שב ואל תעשה שאני (ובתוספות, בכא מציעא ל ע"ב [ד"ה אלא], משמע דנשאר תירוץ איסורא מממונא לא ילפינן, צריך עיון) וכו'.

³²⁶ רמב"ם, הלכות כלאיים, פרק י, הלכה כט. ראה להלן, ליד ציון הערה 349.

³²⁷ וראה: 'שאגת אריה', סימן נח; 'זרע יעקב' (בן ציון כהן), ברכות, שם. וראה להלן, ליד ציון הערה 332.

³²⁸ וראה פירושו של ר"י קאפח על הרמב"ם, שם, בשם 'כוכבא דשביט', לר' אליהו וינטורה, על ברכות יט ע"ב, שמסביר זאת על יסוד דברי הרמב"ם בפירוש המשניות, בכא מציעא, פרק ב, ח, שכחב: 'לפי שאינו ראוי להתבזות החכמה, והרמז לזה מה שנאמר: "והתעלמת מהם", כאלו צוה שיתעלם מהם בענין מן הענינים. והוא מה שאמרו רבותינו ז"ל: "פעמים שאתה מתעלם". ומכאן, שלדעת הרמב"ם, דין זה אינו אלא מדרבנן. ולכן לא הזכיר הרמב"ם בהלכותיו את הלימוד מן הפסוק, משום שאינו אלא 'אסמכתא' בעלמא, וכיסס זאת על היות הדבר עניין שבממון, ובממון ביד חכמים לתקן תקנה על יסוד הכלל 'הפקר בית דין הפקר'. וראה עוד בפירושו של ר"י קאפח על הרמב"ם, שם, ד"ה ולמה נדחה, בשם 'צורר החיים' לר' חיים יעקב, איש צפת.

³²⁹ על גולה לשם הצלת נפש, ראה שולחן ערוך, חושן משפט, סימן שנט, סעיף ד. וראה ג' רקובר, גדולה עברה לשמה, פרק 'עברה שבין אדם לחברו' (בדפוס).

³³⁰ טרנוב, תרי"ט (1859) - תר"ף (1920). שימש כראב"ד בקראקא. בפרוץ מלחמת

פרק שלישי: עיונים וגדרים

בעניין השבת חוב³³¹, הוא אומר³³² שאין ללמוד מאי־השבת אבדה על אי־השבת חוב: 'ועיין שם; בברכות יט ע"ב, דלגבי ממונא יש עוד לימוד מהשבת אבידה, דכבוד הבריות דוחה למצוה שבממון. אולם אין לדון משם, דהמצוה רק להשיב לחבירו מה שנאבד ממנו, לכאן, דהוא לקח מחבירו הממון, וחייב להחזירו, דוודאי הוא חיוב גדול יותר'.

העולם הראשונה גלה לווינה. התבלט בין גדולי הדור. בין חיבוריו: אתוון דאורייתא; לקח טוב; בית האוצר; שו"ת בן פורת; גליוני הש"ס.

³³¹ ראה להלן, ליד ציון הערה 468.

³³² גליוני הש"ס, בבא מציעא קיג ע"ב.

דחייה ב'שב ואל תעשה' וב'קום ועשה'

יא. דחייה ב'שב ואל תעשה' וב'קום ועשה'

כששאלה הגמרא: מדוע לא נלמד מ'מת מצווה' שבכל מקום ידחה כבוד הבריות 'לא תעשה' שבתורה? השיבה: 'שב ואל תעשה' שאני'. וזה לשון הגמרא: 'תא שמע: "ולאחותו" [= "ולאחותו לא יטמא" וכו' (במדבר ו, ז)], מה תלמוד לומר? הרי שהיה הולך לשחוט את פסחו ולמול את בנו ושמע שמת לו מת, יכול יחזור ויטמא? אמרת לא יטמא. יכול כשם שאינו מטמא להם כך אינו מטמא למת מצווה? תלמוד לומר: "ולאחותו" — לאחותו הוא דאינו מטמא אבל מטמא הוא למת מצווה. אמאי? לימא: "אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'"? שאני התם, דכתיב "ולאחותו". וליגמר מינה? שב ואל תעשה שאני'.

מדוע ידחה כבוד הבריות מצווה מן התורה ב'שב ואל תעשה' ולא ב'קום ועשה'? מדברי רש"י³³³ משמע שהוא מבסס את הדבר על סמכותם של חכמים לדחות מצוות התורה בשב ואל תעשה³³⁴. וזה לשונו: 'דברים רבים³³⁵ התירו לעקור דברי תורה מפני סייג ומפני כבוד

³³³ רש"י, ברכות כ"א, ד"ה שב ואל תעשה שאני.

³³⁴ וראה למעלה, הערה 196.

³³⁵ בלידשטיין (למעלה, הערה 118), עמ' 144, מביא הלכות אחרות המנומקות על ידי רש"י כביטויים לכבוד הבריות, הגם שהדבר אינו נזכר במקור התלמודי. כדוגמה מציין בלידשטיין את 'תקנת חכמים לשאול בשלום חברו בשם ה' (המבטלת איסור הוצאת שם שמים לבטלה) — ברכות נד ע"א, ורש"י שם, ד"ה שיהא אדם. ברם, לשון רש"י שם היא: 'שיהא אדם שואל לשלום חברו בשם, בשמו של הקב"ה, ולא אמרינן מזלזל הוא בכבודו של מקום בשביל כבוד הבריות להוציא שם שמים עליו, ולמדו מבעז שאמר "ה' עמכם" [רות ב, ד] ומן המלאך שאמר לגדעון "ה' עמך גבור החיל" [שופטים ו, יב]'. כלומר, רש"י מזכיר את כבוד הבריות דווקא לשלילת התקנה, שלא יועדף כבוד הבריות על פני כבוד ה'! (וראה למעלה, ליד ציון הערה 135, ובהערה שם). ולאחר מכן מבסס רש"י את התקנה על 'עת לעשות לה' וכו': 'פעמים שמבטלים דברי תורה כדי לעשות לה'. אף זה, במתכוין לשאול לשלום חברו, זהו רצונו של מקום, שנאמר: "בקש שלום ורדפהו" [תהלים לד, טו], מותר להפר תורה ולעשות דבר הנראה אסור'. כלומר, אין בתקנה משום דחיית כבוד שמים מפני כבוד הבריות, משום שרצונו של הקב"ה הוא בכך. וכיוון שכן, הפרת התורה היא למעשה רק למראית עין, על ידי מעשה 'הנראה אסור' (כלשון

פרק שלישי: עיונים וגדרים

הבריות, היכא דאינו עוקר דבר במעשה ידיים, אלא יושב במקומו, ודבר תורה נעקר מאליו, כגון תקיעת שופר ולולב בשבת וסדין בציצית, ודכנתיהו טובא [=הרבה] ביבמות (צ ע"ב), אבל מיעקר בידיים, לא³³⁶

רש"י! כפי שראינו למעלה, יסודו של כבוד הבריות הוא בכבוד שמים, ולא בניגוד לכבוד שמים (ראה למעלה, ליד ציון הערה 50 ואילך), ולכן יש בכבוד הבריות משום כבוד שמים.

הדוגמה השנייה שמביא בלידשטיין היא מן ההיתר לגנוב דעת 'אם על ידי כך מתרכה כבודו של המרומה' (חולין צד ע"א, ורש"י ד"ה מותר). אמת, רש"י מנמק שמותר משום 'דגדול כבוד הבריות', אבל הגמרא כבר אמרה קודם לכן: 'ולא יאמר לו: "סוך שמן" מפך ריקן, ואם בשביל כבודו מותר'. כלומר, רש"י לא חידש את ההסתמכות על כבוד הבריות.

מצד שני, ראוי להעיר על דברי רש"י, ברכות יט ע"ב, ד"ה לקראת מלכי ישראל, שפירש בכבוד הבריות את דברי ר' אלעזר בר צדוק: 'מדלגין היינו... לקראת מלכי ישראל', ואמר: 'הרי לכבוד הבריות עוברים על "נפש לא יטמא" וכו'. וראה למעלה, ליד ציון הערה 148.

והשווה הערוך, ערך שב (ב), בשם רבנו חננאל: "שב ואל תעשה שאני". פירוש, לא ענש הקב"ה למיטמא ובטל מלעשות פסח, אלא ענש כרת לטהור ולמי שלא היה בדרך רחוקה, ובטל ולא עשה פסח. ולא עבר המיטמא אלא מפני שגרם לבטל הפסח, ויכול לעשות פסח שני, וזה "שב ואל תעשה שאני". כלומר, קל הוא זה, מפני כך דחאו כבוד מת מצוה. אבל לאו דכלאים כיוצא בו, שהוא לאו גמור, אינו נדחה מפני כבוד הבריות. וקימא לן דסדין בציצית וכבשי עצרת ולולב ושופר והזאה וערל ואיזמל, הנהי כולהו שב ואל תעשה גינהו. וכן בסוף פרק האשה דפסחים (צב ע"א), ובהאשה רבה דיבמות (צ ע"ב). זה פירוש רבנו חננאל.

יש להעיר בזה כמה הערות. ראשית, רבנו חננאל מבדיל בין ביטול מצוות קרבן פסח, כשאפשר להקריב בפסח שני, לבין 'לאו גמור' כלשונו, כאיסור כלאיים. שנית, אף שגם כאן מובאות דוגמאות של מצוות התורה שנדחו על ידי חכמים בשב ואל תעשה, הרי רבנו חננאל אינו אומר שדחיית כבוד הבריות באה מכוח חכמים. והשווה בהמשך דברי הערוך, שלאחר שהביא את פירוש רב האי (ראה להלן), הוא כותב: 'פירוש מגנצא. שב ואל תעשה שאני, להכי יכול לבטל מצות פסח משום כבוד מת מצוה, דלאו איסור גמור דעביד בידיים הוא, דלא עביד כלום, אלא יושב ומתבטל ממצות עשה דפסח. אבל כלאים, דעביד בידיים, אין דוחין אותו משום כבודו'. ברש"י שלפנינו, יש לכאורה מיזוג של פירוש רבנו חננאל ופירוש מגנצא גם יחד.

דחייה ב'שב ואל תעשה' וב'קום ועשה'

(מן הלשון 'דברים רבים התירו' וכו', אנו שומעים לכאורה שההיתר הוא מדרבנן, וזאת אף שהגמרא למדה את הדחייה מן הפסוק 'ולאחותו'!)³³⁷.

רש"י, שם, מסביר כי אף שההיטמאות של הכוהן והגזיר הותרה למת מצווה, ובכך הרי הוא עוקר בידיים מפני כבוד הבריות, טעם הדבר הוא, שלא משום כבוד הבריות³³⁸ נדחה ה'לא תעשה' של איסור הטומאה, משום ש'מעיקרא, כשנכתב לא תעשה דטומאה, לא על מת מצווה נכתב, כשם שלא נכתב על הקרובים'³³⁹.

ובעוד שבדברי רש"י מודגשת דרך הביטול, שאינו עוקר במעשה ידיים, אלא יושב במקומו, ודבר תורה נעקר מאליו, הרי בפירוש רב האי גאון מודגשת המצווה הנדחית³⁴⁰: 'ורב האי גאון פירש, האי ברייתא של הולך לשחוט את פסחו אינו מיירי בנזיר, אלא בשאר אדם, והוה ליה פסח מצות עשה, ולענין מת מצווה, נאמר לו: שב ואל תעשה פסח.

³³⁷ ובהמשך דברי רש"י, שם: 'והלובש כלאים עוקרו במעשה ממש, שהוא לובשו'. כלומר, אף שהלבישה עתה היא בגדר 'שב ואל תעשה', הריהו נחשב כעובר ב'קום ועשה'. כלומר, כיוון שכשעה שלבש היה המעשה אסור, אף שלא ידע על האיסור, הרי עתה, שהוא יודע על האיסור, הריהו כעובר ב'קום ועשה'. וראה זרע יעקב, לר' בן ציון כהן, ברכות יט ע"ב. וראה צפנת פענח, מכות כא ע"ב: 'בגמרא, אפילו לא שהה אלא כדי לפשוט וללבוש חייב, דהלבישה נמשך, וכל הזמן כאילו פושט ולובש' וכו'.

³³⁸ לשון רש"י טעונה בירור, שתחילה הוא אומר: 'דקא מעקר בידיים מפני כבוד הבריות, דלאו "שב ואל תעשה" הוא', ובהמשך הוא אומר: 'דהתם לאו כבוד הבריות הוא'.

³³⁹ וראה קושיית התוספות, שם, ד"ה שב ואל תעשה, על דברי רש"י, שאם כן, בכל מקום שאנו אומרים שיש דחייה של האיסור, נאמר שבאופן זה לא נאמר כלל האיסור.

משיב על כך הרב קוק, שיש להבחין בין כשהדחייה נתפרשה באותה פרשה עצמה של האיסור המוזהר לבין כשהדחייה נאמרה בפרשה אחרת. שבאופן הראשון, ודאי נחשב הדבר רק להגבלה ותנאי של המצווה (טוב ראייה, לברכות כ ע"א).

³⁴⁰ הערוך, שם. רב האי גאון, ד"א תרצ"ט (939) - ד"א תשצ"ח (1038). 'אחרון הגאונים בזמן וראשון במעלה'. בנו של רב שרירא גאון וחתנו של רב שמואל בר חפני.

פרק שלישי: עיונים וגדרים

ולפי שהיא מצות עשה, שהיא קלה³⁴¹, דחינן לה בשביל כבוד הבריות. אבל כלאים, שהוא לא תעשה, לא דחינן בשביל כבוד הבריות. ומפורש בהאשה רבה דיבמות [צ"ע"ב], דסדין בציצית וכבשי עצרת וכו' שב ואל תעשה אינון, ולא קשין על מצות לא תעשה'. להבדלי הגישות הללו עשויה להיות נודעת משמעות במצוות לא תעשה שאין עוברים עליהן ב'קום ועשה' אלא ב'שב ואל תעשה': כגון אי-עשיית מעקה, שמקורו בלאו של 'לא תשים דמים בביתך'³⁴²; וכגון 'הלנת המת', שמקורו בלאו של 'לא תלין נבלתו על העץ'³⁴³ - שאף מצוות אלו נקראות מצוות 'לא תעשה'³⁴⁴. באלה יהיה מקום לדון, אם יחול בהן הצד החמור של 'לא תעשה' או הצד הקל שב'שב ואל תעשה'.

ר' שלמה קלוגר³⁴⁵ מבקש להוכיח³⁴⁶ כי אף שאין נדחה 'לא תעשה' שאיסורו מן התורה, 'עשה', אם כי הוא מצווה מן התורה, יידחה. ר' שלמה קלוגר אינו מזכיר את שיטת רב האי, אבל מביא ראייה מן התלמוד, מדברי ר' יוסי, האומר³⁴⁷: 'מימי לא עברתי על דברי חברי.

³⁴¹ אבל ראה חידושי הריטב"א, ברכות יט ע"ב, ד"ה תא שמע ולאחותו: 'אלמא דגדול כבוד הבריות שדוחה עשה שכתורה, וכל שכן לא תעשה'. דיון בשאלה אם מצוות עשה חמורה מלא תעשה, או לא תעשה חמורה מעשה, ראה נ' רקובר, גדולה עברה לשמה, פרק 'דירוגן של מצוות ושל עברות' (בדפוס). וראה גם: ישועות יעקב, לר' יעקב משלם אורנשטיין, אורח חיים, סימן יג, ס"ק ג, שמצוות לא תעשה היא מעשה 'מתועב בעיני ה' יתעלה... מה שאין כן בביטול מצוות עשה'. וראה להלן, ליד ציון הערה 348.

³⁴² דברים כב, ח.

³⁴³ דברים כא, כג.

³⁴⁴ ראה שו"ת שאגת אריה, סימן נח.

³⁴⁵ תקמ"ו (1785) - תרכ"ט (1869). מגדולי הרבנים בדורו. שימש ברבנות בעיירות שונות בגליציה, ואחר כך נבחר למר"צ ומגיד בכרודי. השפעתו בעירו ומחוצה לה חרגה הרבה מעבר לתפקידו הצנוע, והוא הוכר ברחבי גליציה וכמדינות אחרות כסמכות הלכתית חשובה. חיבר למעלה ממאה ספרים, אך רק עשרים ושמונה מהם נדפסו.

³⁴⁶ חכמת שלמה לשולחן ערוך, אורח חיים, סימן יג, סעיף ג.

³⁴⁷ שבת קיח ע"ב.

דחייה ב'שב ואל תעשה' וב'קום ועשה'

יודע אני בעצמי שאיני כהן. אם אומרים לי חבירי עלה לדוכן, אני עולה. ועל כך הוא תמה: 'ולמה הותר לו לעבור ב"עשה" [האוסר על מי שאינו כוהן לעלות לדוכן] מפני כבוד חבירו? ובעל כרחך, דגדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה. אלא שעל כך הוא שואל: הרי כאן הוא עובר על האיסור בקום ועשה?! והוא משיב: 'וצריך לומר, דב"עשה" יש לומר שפיר, דכבוד הבריות דוחה אותה. רק ב"לא תעשה" אינו דוחה'. ומכאן, לדעתו, ראייה לשיטת הסוברים שלא תעשה' חמור מ'עשה'³⁴⁸, וכי הכלל האומר ש'עשה דוחה לא תעשה' אינו אלא גזרת הכתוב.

אשר לדחיית איסור תורה בשב ואל תעשה, נראה מדברי הרמב"ם, שאינו סבור שהדבר אפשרי, שהרי אמר בהלכות כלאיים³⁴⁹:

הרואה כלאים של תורה על חבירו, אפילו היה מהלך בשוק, קופץ לו וקורעו עליו מיד, ואפילו היה רבו שלמדו חכמה, שאין כבוד הבריות דוחה איסור לא תעשה המפורש בתורה. ולמה נדחה בהשב אבדה? מפני שהוא לאו של ממון. ולמה נדחה בטומאת מת? הואיל ופרט הכתוב 'ולאחותו'. מפי השמועה למדו: לאחותו אינו מטמא, אבל מטמא הוא למת מצוה. אבל דבר שאיסורו מדבריהם, הרי הוא נדחה מפני כבוד הבריות בכל מקום. ואף על פי שכתוב בתורה לא תסור מן הדבר, הרי לאו זה נדחה מפני כבוד הבריות. לפיכך אם היה עליו שעטנז של דבריהם, אינו קורעו עליו בשוק, ואינו פושטו בשוק עד שמגיע לביתו. ואם היה של תורה, פושטו מיד.

יש ללמוד הרבה מדברי הרמב"ם הללו, הן במה שיש בהם הן במה שאין בהם, גם לעניין גבולות המותר והאסור וגם לעניין טעמי הדין. לעניין הדחייה בהשבת אבדה, מטעים הרמב"ם שהסיבה היא מפני

³⁴⁸ ראה: למעלה, ליד ציון הערה 341; נ' רקובר, גדולה עברה לשמה, פרק 'דירוגן של מצוות ושל עברות' (בדפוס).

³⁴⁹ רמב"ם, הלכות כלאיים, פרק י', הלכה כט.

פרק שלישי: עיונים וגדרים

שהוא לאו של ממון, ואינו מזכיר כלל את הלימוד מן 'והתעלמת'³⁵⁰. ולעניין הדחייה במת מצווה, הרמב"ם תולה את הדבר בגזרת הכתוב בלא לתלות את ההיתר ב'שב ואל תעשה'³⁵¹. ואפשר שלא גרס הרמב"ם בתלמוד את התירוץ 'שב ואל תעשה שאני'^{352, 353}. מכל מקום, אנו מוצאים שהאחרונים קובעים כי גם מצווה מן התורה תידחה בשב ואל תעשה³⁵⁴.

³⁵⁰ ראה למעלה, הערה 328.

³⁵¹ אבל אפשר שכוונת הרמב"ם אינה לדחיית פסח ומילה, שנדחים ממילא, אלא לכוהן ונזיר, שאיסורם להיטמא נדחה מפני מת מצווה ב'קום ועשה'. יש לציין, כי הרמב"ם אמר שמצוות לא תעשה אינה נדחית מפני כבוד הבריות, אבל לא אמר שגם מצוות עשה אינה נדחית מפני כבוד הבריות, היינו ב'שב ואל תעשה'.

³⁵² ראה אור שמח, הלכות כלאיים, פרק י, הלכה כט. וראה למעלה, הערה 336, פירוש רבנו חננאל ב'שב ואל תעשה שאני', ואם נאמר שהרמב"ם פירש כרבנו חננאל, מובן מדוע לא כתב סייג כללי, שכבוד הבריות דוחה איסור בשב ואל תעשה, מכיוון שלפי פירוש רבנו חננאל אין הגמרא מתכוונת בדבריה לסייג כללי.

³⁵³ וראה: תומים, סימן כח, ס"ק יב; להלן, הערה 396; כלילת שאול (לר' שאול חיים הלוי), סא ע"א; פירוש ר"י קאפח לרמב"ם, שם.

³⁵⁴ ראה מגן אברהם לשולחן ערוך, אורח חיים: סימן יג, ס"ק ח; סימן תמד, ס"ק יא, בסופו.

דחייה ב'שב ואל תעשה' שעל ידה יעבור אחר ב'קום ועשה'

יב. דחייה ב'שב ואל תעשה' שעל ידה יעבור אחר
ב'קום ועשה'

בסופה של סוגיית ברכות ראינו כי כאשר האיסור נדחה ב'שב ואל תעשה', כבוד הבריות ידחה אותו אף אם הוא מן התורה. ומה יהיה כאשר האחד עובר ב'שב ואל תעשה', אבל עקב כך יעבור השני ב'קום ועשה'? האם ייחשב הדבר כ'שב ואל תעשה' או כ'קום ועשה'?

התוספות, במסכת שבועות³⁵⁵, שאלו על סתירה כביכול בין סוגיית מסכת שבועות, שלפיה באיסור 'אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'', ולכן אף תלמיד חכם חייב לבוא ולהעיד בפני בית דין הקטן ממנו, לבין סוגיית ברכות, שלפיה ב'שב ואל תעשה' נדחה אפילו איסור תורה. התוספות מתרצים זאת בשתי דרכים³⁵⁶, ולפי התירוף השני, אין זה נקרא 'שב ואל תעשה', כאשר אחר עושה איסור על ידו.

מדוע ייחשב הגורם כמי שעובר ב'קום ועשה'? היה מי שביקש לומר

בן השנים הוא, שהאחר עובר ב'קום ועשה', הרי שיש בזה משום חילול השם, ולכן אם אף אני גורם ב'שב ואל תעשה', סוף סוף אני גורם לחילול השם. אבל הוא מודה שלשון התוספות, שאמרו שכשעושים על ידו אינו נקרא 'שב ואל תעשה', אינו הולם הסבר זה³⁵⁷. אבל מדברי הרא"ש, שנביא בסמוך, נראה, שלא בכל אופן ייחשב מי שעושים איסור על ידו כמי שעובר ב'קום ועשה'.

³⁵⁵ תוספות לשבועות ל ע"ב, ד"ה אבל.

³⁵⁶ ראה להלן, ליד ציון הערה 394.

³⁵⁷ ראה שו"ת דבר יהושע, חלק א, סימן כ, אותיות ח-ט. וראה לב המשפט, לרוז"נ גולדברג, ירושלים תש"ן, שיעור טו, עמ' קלו-קלז.

פרק שלישי: עיונים וגדרים

יג. האם יש להבחין בין עובר בשוגג לעובר במזיד?

לדעת הרא"ש³⁵⁸, יש להבחין בין מי שיודע שהוא לבוש בגד כלאיים לבין מי שאינו יודע שהוא לבוש כלאיים. אם הלובש יודע שהוא לבוש בגד כלאיים, הריהו מחויב להסיר את הבגד מעליו, ואין מתחשבים בכבוד הבריות. אבל מי שלבוש בגד כלאיים בלא שהוא יודע על כך, אין להודיע לו את הדבר עד שיגיע לביתו, משום כבוד הבריות. דברי הרא"ש מוסבים על דברי ר' אימי בתלמוד הירושלמי³⁵⁹, שמהם עולה שאין להודיע למי שהוא לבוש כלאיים. תחילה מציע הרא"ש שני הסברים: ההסבר האחד, שר' אימי סבור כדעה הדוחה אפילו איסור כלאיים מן התורה משום כבוד הבריות; וההסבר השני, שמדובר בכלאיים מדרבנן. ועתה בא הרא"ש בהצעה חדשה, ולפיה דברי ר' אימי אמורים במי שאינו יודע שהוא לבוש כלאיים, שאז אין להודיעו ולהפרישו משוגג, משום כבוד הבריות.

וזה לשון הרא"ש³⁶⁰: 'אי נמי, בכלאיים דאורייתא, ודאי המוצא כלאיים בבגדו, אין חכמה ואין תבונה לנגד ה', וצריך לפושטו אפילו בשוק. אבל אם אדם רואה כלאיים בבגדי חברו, והלובש כלאיים אינו יודע³⁶¹, אין לומר לו בשוק עד שיגיע לביתו, דמשום "כבוד הבריות", ישתוק ולא יפרישנו משוגג³⁶².

מדוע אין להודיע למי שלובש בשוגג? בעל 'בית חדש', ר' יואל

³⁵⁸ ר' אשר בר' יחיאל. מגדולי חכמי אשכנז שעבר לספרד. נפטר בשנת פ"ח (1328).

³⁵⁹ ראה למעלה, ליד ציון הערה 180.

³⁶⁰ פסקי הרא"ש לנידה, פרק ט, הלכות כלאי בגדים, סימן ו, בסוף דבריו. וראה למעלה, ליד ציון הערה 132.

³⁶¹ בתפארת שמואל, על פסקי הרא"ש, שם, אות ג, כתב שאם הוא יודע, והוא מזיד בדבר, ומזלזל בדברי חכמים ואומר שאינו חושש לדבריהם, אף בכלאיים דרבנן, יש לפשוט את הכלאיים מעליו. אבל אפשר שהוא כתב כן לדעת הרמב"ם, שדיבר בה קודם לכן, ולא לדעת הרא"ש.

³⁶² וראה שו"ת ר' עקיבא איגר, פסקים, סימן ח, שהביא ראיה מן החובה להודיע למי שהוא לבוש כלאיים, לכך שמי שעובר עברה בלא שידע על כך, הריהו עובר על איסור.

האם יש להכחין בין עובר בשוגג לעובר במזיד?

סירקיס³⁶³, מסביר זאת בעובדה שאין חיוב אמירה זו אלא מדרבנן, שהסמיכו את החיוב על הפסוק 'ולפני עור לא תתן מכשול' (ויקרא יט, יד), הרי חיוב זה יידחה מפני כבוד הבריות³⁶⁴.

למעלה ראינו, שהתוספות סוברים, לפי התירוץ השני³⁶⁵, שאף אם אדם אינו עושה מעשה, אם אחר עושה איסור על ידו, אין זה נקרא 'שב ואל תעשה'. מכאן שלפי התוספות, הדין שהמוצא כלאיים בבגדו פושט אפילו בשוק קיים גם בבגד חברו, ואף שהרואה אינו עושה מעשה, הוא בגדר קום ועשה, מפני שחברו, הלבוש כלאיים, עושה מעשה, ולכן חובה לפשוט.

לכאורה, כיוון שהתוספות לא הבחינו בין הלושב בשוגג לבין הלושב במזיד, הרי בשני האופנים הרואה לא ייחשב כעובר ב'שב ואל תעשה', אלא ב'קום ועשה'. ואמנם, כפי שנראה להלן, סבור שאגת אריה שהתוספות אינם סבורים כדעת הרא"ש. אף על פי כן יש אומרים³⁶⁶ כי אין הכרח לומר שהתוספות אינם נוקטים את הבחנתו של הרא"ש, בין מי שיודע ובין מי שאינו יודע שהוא לבוש כלאיים, ומה שאמרו התוספות אינו אלא במי שלובש במזיד³⁶⁷.

ומהי עמדתו של הרמב"ם? הרמב"ם לא הזכיר כלל את ההבחנה בין שוגג למזיד³⁶⁸, ולכאורה אינו גורס הבחנה זו. וכך כנראה הבין גם הטור³⁶⁹ בדעתו של הרמב"ם³⁷⁰. אבל בעל 'בית חדש' סבור כי גם

³⁶³ לובלין, שכ"א (1561) – קראקא, ת"א (1641).

³⁶⁴ בית חדש, טור יורה דעה, סימן שג, סעיף ב.

³⁶⁵ ראה למעלה, ליד ציון הערה 356.

³⁶⁶ ראה שו"ת דבר יהושע, חלק א, סימן כא, אות א.

³⁶⁷ תימוכין לכך אפשר לראות בהבאת תירוץ התוספות על ידי הרא"ש עצמו, בתוספות הרא"ש, ברכות יט ע"ב.

³⁶⁸ רמב"ם, הלכות כלאיים, פרק י, הלכה כט.

³⁶⁹ טור יורה דעה, סימן שג.

³⁷⁰ וראה שו"ת נודע ביהודה, מהדורא קמא, אורח חיים, סימן לה, ד"ה ועדיין יש מקום, שאפשר היה לומר, שגם לדעת הרמב"ם, יש לחוש לכבוד הבריות ולא להודיע לאדם השוגג. ולא פסק הרמב"ם שיש להודיעו אלא דווקא באיסור כלאיים בשוק, שהכול רואים אותו שהוא לבוש כלאיים, ואין הכול יודעים שהוא שוגג,

פרק שלישי: עיונים וגדרים

הרמב"ם אינו מדבר אלא במי שהוא מזיד³⁷¹, בעוד שמי שהוא שוגג – אין להודיעו, ובוודאי אין לקרוע את בגדו מעליו. ולפי זה גם הרמב"ם וגם הרא"ש מסכימים לדבר אחד, וכך יש לפסוק.

בשולחן ערוך³⁷² הביא המחבר את לשונו של הרמב"ם, ועל כך הביא הרמ"א את דברי הרא"ש³⁷³: 'יש אומרים באם היה הלובש שוגג, אין צריך לומר לו בשוק' וכו'. והוא הדין לעניין 'כהן'³⁷⁴ ששוכב ערום, והוא באהל המת, ולא ידע', כותב הרמ"א, 'אין להגיד לו, אלא יקראו לו סתם שיצא, כדי שילביש עצמו תחילה'.

דעתו של בעל 'שאגת אריה'³⁷⁵ היא לפסוק שלא כדעת הרא"ש³⁷⁶: 'לעניין הלכה, כבר נתבאר שדעת רש"י והרמב"ם והרמב"ן, וכן דעת התוספות לחד תירוץ, שכל שעל ידי שישתוק יעשה חבירו איסור של תורה בקום ועשה, חייב להגיד לו כדי להפרישו מן האיסור, ואינו נדחה מפני כבוד הבריות... ודלא כהטור והאחרונים ביורה דעה, סימן שג'.

דבריו של בעל 'שאגת אריה' מבוססים אפוא על ההנחה כי הרמב"ם והתוספות חולקים על הרא"ש. אבל אם נניח כי הרמב"ם והתוספות אינם חולקים על הרא"ש, כי אז אין מקום לסטות מדינו של הרא"ש³⁷⁷. אם אכן, כפי שנראה לכאורה, התוספות חולקים על הרא"ש בשאלה, אם מי שעוברים איסור על ידו, ייחשב כעובר ב'שב ואל תעשה' או כעובר ב'קום עשה', נשאלת השאלה: מהו יסוד מחלוקתם?

ויש כאן חילול השם, ולכן בזה אין חולקים כבוד. אבל הוא דוחה דרך זו (ראה למעלה, הערה 122). וראה שו"ת שאילת יעבץ, חלק ב, סימן קלד (להלן, ליד ציון הערה 575), ושו"ת פרי יצחק, חלק א, סימן כו, שמציעים הסבר לשיטת הרא"ש, ולפיו בעברה בשוגג אין חילול השם, ולכן אינו חייב להפרישו.

³⁷¹ בית חדש, טור יורה דעה, שם, סעיף ב.

³⁷² שולחן ערוך, יורה דעה, סימן שג, סעיף א.

³⁷³ הגהת הרמ"א על שולחן ערוך, שם.

³⁷⁴ הגהת הרמ"א על שולחן ערוך, יורה דעה, סימן שעב, סעיף א. וראה להלן, הערה 438.

³⁷⁵ ר' אריה ליב ב"ר אשר. תנ"ה (1695) – תקס"ה (1805). גאון בתורה. לא נשא פנים לאיש. בסוף ימיו היה אב"ד במץ.

³⁷⁶ שו"ת שאגת אריה, סימן נח.

³⁷⁷ וראה שו"ת דבר יהושע, חלק א, סימן כא, אות א, ד"ה ובוזה, ואות יא.

האם יש להבחין בין עובר בשוגג לעובר במזיד?

זאת ועוד, מהו יסודה של ההבחנה שכדברי הרא"ש, לעניין זה, בדבר ההבדל בין מי שעובר במזיד לבין מי שעובר בשוגג? יש כמה הצעות בדבר הסברת מחלוקתו של הרא"ש עם מי שאינם סבורים כמותו ובהסברת ההבחנה בין שוגג למזיד.

ר' יחזקאל לנדא³⁷⁸ מסביר את שיטת הרא"ש כך, שאם הלושב הוא שוגג, אין הדבר נקרא לגביו 'קום ועשה', אלא 'שב ואל תעשה', משום שאין זה נקרא שאחר עושה איסור על ידו. ולגבי המוצא, הרואה אותו לבוש כלאיים ושותק, הוא גם כן 'שב ואל תעשה'³⁷⁹.

הרב קוק מבקש להסביר את שיטת הרא"ש בקשר שבין מצוות תוכחה ודין הערבות שבין האחד לחברו³⁸⁰: דעתו של הרא"ש היא, שעיקר מצוות התוכחה היא כשהיא לעצמה, והיא הגורמת את הערבות, בעוד שדעתו של הרמב"ם היא שהתוכחה יסודה מדין ערבות, ומשום כך כל מה שאחר עושה נחשב כאילו הוא בעצמו עושהו³⁸¹, ואם כן הוא עובר ב'קום ועשה'³⁸².

³⁷⁸ פולין, תע"ד (1714) - תקנ"ג (1793). מגדולי הרבנים בדורו. אב"ד ביאמפולה ובפראג, בה ניהל ישיבה גדולה. עוד בימי חייו נחשב לפוסק המובהק בדורו. ספרו שו"ת 'נודע ביהודה' הוא עד היום מספרי השו"ת החשובים ביותר.

³⁷⁹ שו"ת נודע ביהודה, מהדורא קמא, חלק אורח חיים, סימן לה. וראה גם: שאגת אריה, סימן נח; העמק שאלה, שאילתא קכו, אות יז; ארצות החיים, סימן יג, סוף ס"ק יח; ערוך השולחן, יורה דעה, סימן שג, סעיף ב.

³⁸⁰ תחומין, כרך ה (תשמ"ד), עמ' 283, מתוך הסכמה לספר 'מטה שמעון', לר' שמעון הלפרין, חלק ג = הסכמות הראי"ה, סימן גז = טוב רואי, ברכות יט ע"ב.

³⁸¹ בהבדל זה, בהכנת הזיקה שבין התוכחה והערבות, תולה הרב קוק גם את הבדלי הגישה ביחס לגנאי הפוטר מתוכחה: בעוד שלשיטת תורת כהנים (קדושים, פרק ד, ח), רק גנאי גדול פוטר, הרי שלשיטת הזוהר (קדושים דף פו) גם גנאי קטן פוטר. הרב קוק מסביר זאת בכך, שלדעת תורת כהנים זהו בגדר 'קום ועשה' מצד הערבות, ולכן רק גנאי גדול פוטר; ואילו לדעת הזוהר, שעיקר החובה הוא התוכחה, והוא 'שב ואל תעשה', גם גנאי קטן פוטר. וראה עוד בדבר הזיקה שבין תוכחה וערבות, קונטרס ערבות, לר' מרדכי רבינוביץ, ירושלים תשי"ט, חלק א, פרק ה: תוכחה - ערבות. וכן ראה שם, פרק ד: כבוד הבריות - ערבות.

³⁸² דברים אלה אפשר לייחס לרמב"ם, אם נניח שגם הרמב"ם מבחין בין 'קום ועשה' ל'שב ואל תעשה'. ראה על כך למעלה, ליד ציון הערה 352.

פרק שלישי: עיונים וגדרים

ואם, לדעת הרא"ש, אינו נחשב כעובר ב'קום ועשה', מדוע במזיד חייב להודיעו? על כך אומר הרב קוק, שהוא מטעם שכיוון שהוא רשע, אין חייבים בכבודו³⁸³.

ההסבר שכיוון שהוא רשע, שהרי הוא מזיד, לכן אין חייבים בכבודו, עומד לכאורה בסתירה למה שראינו למעלה, שחסה תורה גם על כבודו של העבריין. על כך משיב הרב קוק³⁸⁴, בהבחנה בין שעה שהעבריין עובר את העברה לבין לאחר שכבר עבר. שלאחר שכבר עבר, חסה תורה גם על כבודו של העבריין, מה שאין כן בשעה שהוא עובר את העברה, יש לומר שאין לדון בו כלל משום כבוד הבריות, ואפילו ב'שב ואל תעשה' לשיטת הרא"ש, אומרים 'אין חכמה ואין תכונה ואין עצה לנגד ה'.

הסברים נוספים למחלוקתם של הרמב"ם והרא"ש הוצעו על ידי חכמים אחרים³⁸⁵.

³⁸³ כשם שאין חייבים בכבודו של נשיא שאינו עושה 'מעשה עמך' (בבא בתרא ד ע"א).

³⁸⁴ בהסכמתו הנזכרת (הערה 380). וראה להלן, ליד ציון הערה 421.

³⁸⁵ ראה בנספח השלישי.

איסור שישנו ב'שאלה' ואיסור שאינו שווה בכול

יד. איסור שישנו ב'שאלה' ואיסור שאינו שווה בכול

הרחבה נוספת של אפשרויות הדחייה של מצוות מן התורה מפני כבוד הבריות עולה מתוך נוסח התלמוד, שאמנם אינו מצוי בנוסח שלפנינו, אבל מצוי בנוסחאות עתיקות³⁸⁶.

התוספות על סוגייתנו אינם מסתמכים על נוסח הגמרא, אלא קובעים את ההרחבה מדעתם. התוספות³⁸⁷ שואלים: מדוע נזיר וכוהן גדול נטמאים למת מצווה בקום ועשה? ולאחר שהם דוחים את הסברו של רש"י, הם אומרים: 'אלא נראה, דמנזיר לא גמרינן, דמה לנזיר, שכן ישנו בשאלה [בהתרת הנדר]; וכן מכהן – מה לכהן, שאינו שוה בכל'. ולפי זה, אין צורך לצמצם את ההלכות בדבר הטומאה אצל האבל ובדבר דילוג על הארונות לקראת המלך לטומאה דרבנן דווקא³⁸⁸.

³⁸⁶ וזה לשון הרמב"ן, תורת האדם (שער הכהנים, ד"ה ת"ר, עמ' קלז במהדורת שעוועל): 'ואיכא נסחי עתיקי דגרסי ומוספי: "וכי תימא נילף מנזיר, מה לנזיר שכן ישנו בשאלה. וכי תימא נילף מכהן, מה לכהן שכן לאו שאינו שוה בכל". ורבינו האי גאון כך כתב בפירושו. וכספר המאור, ברכות, פרק ג (יא ע"ב בדפי הרי"ף): 'ומצאתי בנוסחאות הבאות מספרד, דגרסי עלה: "וכי תימא נילף מכהן"... וכל הנוסחא אינה מצויה בכל ספרים שלנו... ודעתי נוטה לגרסת הגאונים ז"ל, כמו שכתוב בנוסחאות הבאות מספרד. וראה בית הבחירה לברכות, שם: 'ואם תאמר: אף התורה היאך התירה? יש מפרשים, מפני שהוא לאו שאינו שוה בכל. ולא עוד, אלא שיש גורסין כך בהדיא'. והשווה שאלתות דרב אחאי, שאלתא לד. תוספות לברכות כ ע"א, ד"ה שב ואל תעשה.

³⁸⁷ ראה רמב"ן, תורת האדם, שם: 'והשתא משמע לפום הני נוסחי, דכל לאוי טומאה נדחין מפני כבוד הבריות, דכולהו לאוין שאינן שוין בכל הן, ואידחי לה כולי סוגיא דלעיל, דבא בטמאה... ומדלגין על גבי ארונות... דהיא טומאה דאורייתא, וזו קולא קשה מאד'. וראה מרומי שדה, לנצי"ב מוולוז'ין, לברכות יט ע"ב, שתולה את השאלה, אם יש קולה בלא תעשה אלו, בשני לשונות בתמורה דף ג ובשיטות הראשונים להלכה. וראה למעלה, הערה 163. וראה בלידשטיין (למעלה, הערה 118), עמ' 136: 'בכך תחזור בה הסוגיה מהבחנתה העקרונית בין דברי תורה ודברי חכמים'. דברים אלה נכונים לעניין ההבחנה בין טומאה מן התורה לטומאה מדרבנן, אבל אין לומר כן לעניין ההבחנה העקרונית שאמרה הגמרא, שמה שדוחה לא תעשה שבתורה הוא בלאו של 'לא תסור'.

פרק שלישי: עיונים וגדרים

והמסקנה העולה מכאן תהיה, שידחה כבוד הבריות, אף בקום ועשה, איסורים מן התורה שיסודם בלאו שישנו בשאלה ואיסורים שיסודם בלאו שאינו שווה בכול³⁸⁹.

מכוח דברי התוספות הללו, מובאת קושיה בשו"ת חוות יאיר³⁹⁰ על הלכתו של הרמ"א³⁹¹, שהביא את פסקו של ר' ישראל איסרליין³⁹², שאם הודיעו לכוהן שיש מת בביתו, והוא עירום, צריך לרוץ תיכף החוצה, ואל ילביש עצמו תחילה, כי אין שום מצווה דאורייתא הנדחית מפני כבוד הבריות³⁹³. הקושיה היא, שאיסור כוהן ליטמא הוא איסור שאינו שווה בכול, ולדעת התוספות איסור זה נדחה מפני כבוד הבריות, אף שהוא איסור דאורייתא.

³⁸⁹ ר' שלמה קלוגר (שו"ת טוב טעם ודעת, מהדורא ג, חלק ב, סימן ריא; על ר' שלמה קלוגר, ראה למעלה, הערה 345), נשאל בדבר שליח ציבור כוהן ביום הכיפורים, כשמת אדם בחדר סמוך לחדר המניין, אם יאמרו לכוהן שיש שם מת, אם לאו? דעתו של ר"ש קלוגר היא, שאם לא ימצאו תיכף בית אחר להתפלל, אין להגיד לש"ץ, ואפילו אם הש"ץ יודע, אינו צריך ללכת משם. ובין אם נאמר שהטומאה היא מדרבנן ובין אם נאמר שהטומאה היא מדאורייתא, יידחה איסור הטומאה מפני כבוד הציבור, משום שגדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה, וכאן הוא ביזיון גדול לציבור אם יהיו עומדים בלי חזן, וגם ביזיון השם שתהיה התיבה עומדת ריקן. ובזה יידחה אף לאו של תורה ב'שב ואל תעשה', כמו שכתוב בש"ס ובשולחן ערוך, אורח חיים, סימן יג, סעיף ג, לענין ציצית. ועוד טעם לדבר, שבלאו הכי, הגאון בעל אבן העזר (ראה להלן, הערה 438), חולק וסובר כדעת התוספות, שטומאת כוהנים, שאינה שווה בכול, דוחה כבוד הבריות, אפילו לאו של תורה. וראה: תומים, סימן כח, ס"ק יב; דגול מרבבה, לר' יחזקאל לנדא, שולחן ערוך, יורה דעה, סימן שעב, סעיפים א-ב; עיניים למשפט, על מסכת ברכות, עמ' קכ.

³⁹⁰ שו"ת חוות יאיר, סימן צה.

³⁹¹ הגהה לשולחן ערוך, יורה דעה, סימן שעב, סעיף א. ראה למעלה, ליד ציון הערה 374.

³⁹² ראה להלן, הערה 438.

³⁹³ על שאלה זו השיב ר' יאיר חיים בכרך, שו"ת חוות יאיר שם, כי בעל 'תרומת הדשן' לא חש כלל לדברי התוספות, אלא הוא סובר כפירוש רש"י. ברם, הוא מקשה על פסקו של 'תרומת הדשן', שהרי אם יישאר הכוהן בביתו, אינו עובר אלא ב'שב ואל תעשה', והרי אמרה הגמרא: 'שב ואל תעשה שאני'.

ביזיון גדול וביזיון קטן

טו. ביזיון גדול וביזיון קטן

כשהבאנו את הדוגמה של אדם שהיה לכוש כלאיים בשוק, הזכרנו כי לפי השקפת חז"ל, אין לך משוקץ יותר ממי שמהלך עירום בשוק. עתה נדון במקרים שבהם כבוד הבריות דוחה מצוות אחרות: האם הדחייה היא רק בביזיון גדול, דוגמת מי שמהלך עירום? או שמא אף בביזיון קטן יותר?

דעת התוספות³⁹⁴, לפי תירוץ אחד בדבריהם, היא שאין לדחות ב'שב ואל תעשה' אלא בביזיון גדול, כמו המהלך עירום³⁹⁵ וכמו מת מצווה, אבל בביזיון קטן, כמו בהגדת עדות בפני בית דין קטן ממנו, או במצא דבר שאין דרכו ליטול, אין כבוד הבריות דוחה אפילו ב'שב ואל תעשה'^{396, 397}.

אולם לפי התירוץ השני שבתוספות שם, אין זה נקרא 'שב ואל

³⁹⁴ שבועות ל ע"ב, ד"ה אבל. ראה: למעלה, ליד ציון הערה 355; ולהלן, ליד ציון הערה 410.

³⁹⁵ שאם היה ב'שב ואל תעשה' היה נדחה מפני כבוד הבריות. ראה תוספות, בבא מציעא ל ע"ב, ד"ה אלא.

³⁹⁶ וכן השווה תוספות, שם. וראה מגן אברהם, לשולחן ערוך, אורח חיים, סימן יג, ס"ק ח. ובתומים, סימן כח, ס"ק יב, הראה שהעיקר כתירוץ הזה של התוספות. ולכן בעד, אם הוא ביזיון גדול, אפילו לדבר איסור אין לו להעיד, כיוון שזהו שב ואל תעשה. אמנם בהמשך דבריו הוא מסיק, בהתחשב בשיטת הרמב"ם, שבביזיון קטן, אפילו בלאו שאינו שווה בכול - אסור; אבל אף בביזיון גדול יש להחמיר בלאו השווה בכול, אפילו ב'שב ואל תעשה'. כי לפי הרמב"ם, אין הבדל בין 'שב ואל תעשה' ל'קום ועשה'. אבל בלאו שאינו שווה בכול וביזיון גדול ו'שב ואל תעשה', לכולי עלמא מותר, בין לשיטת הרמב"ם בין לשיטת התוספות.

³⁹⁷ וראה תשובת ר' נפתלי אמשטרדם (פרי יצחק, חלק א, סימן נג; דף צג, טור ב), שתירוץ התוספות, שיש להבחין בין ביזיון גדול לביזיון קטן, אינו מובן, זמי יוכל לתת גדר וגבול לדבר, מה נקרא גנאי גדול ומה נקרא קטן? והוא מציע לפרש את כוונת התוספות, שכאשר הביזיון הוא כללי, הוא 'גנאי גדול'; אבל בביזיון פרטי, לפי תכונת האיש, הוא 'גנאי קטן'. על הבחנה זו ראה למעלה, פסקה ב.

פרק שלישי: עיונים וגדרים

לפי תירוצו של ר' יצחק בר ששת³⁹⁹.

תעשה' כאשר עושים איסור על ידו³⁹⁸. ולפי תירוץ זה, אין הבחנה בין ביזיון גדול לביזיון קטן.

אמנם יש לומר, שגם לפי תירוץ זה, לא כל ביזיון דוחה מצווה אחרת. וכבר נשאל הריב"ש, ר' יצחק בר ששת³⁹⁹, בעניין⁴⁰⁰ מי שנולד לו תינוק ביום ראשון או שני של סוכות, אם יכולים לעשות לו מלבושים בחול המועד, משום כבוד הבריות? היינו משום כבוד אבי הבן, שלא ימולו את בנו בכלים שאולים או בכלים ישנים שלו. ולאחר שלא הסכים להתיר את הדבר, מכמה טעמים, הוסיף: 'ועוד, שאין לנו לדמות כבוד הבריות זה לזה, כי אם התירו טומאה משום כבוד מת מצוה, או לכבוד אבל, או לכבוד מלכים, או בזקן ואינה לפי כבודו גבי השבת אבדה, או בכלאים דרבנן שלא לפשטו בשוק שלא יתבזה, אין לדמות לאלו כבוד האב במלבושי התינוק'. וראה שו"ת חוות יאיר⁴⁰¹, שאמר: 'שאינן להקל בצער כל דהו ובביזיון כל דהו'⁴⁰².

³⁹⁸ ראה: למעלה, ליד ציון הערה 356; ולהלן, ליד ציון הערה 410.

³⁹⁹ פ"ו (1326) - קס"ח (1407). נולד בברצלונה. עקב רדיפות שנת קנ"א, נמלט לאלג'יר ונתמנה שם לרב.

⁴⁰⁰ שו"ת הריב"ש, סימן רכו.

⁴⁰¹ שו"ת חוות יאיר, סימן קצא.

⁴⁰² נידון תשובתו של 'חוות יאיר' היה 'כהן העומד בחצירו, והוגד לו פתאום שיש מת בשכונתו, והם ימות החורף, והקור גדול עם רוח אדיר וחזק, ונשאלתי אם מותר לו לרוץ דרך הבית החוצה ליכנס לבית שכנו, שאם ישאר שם יסבול צער גדול מהקור' וכו'. והשווה שו"ת שער אפרים, סימן צג, הדן כאותה השאלה. וראה גליון מהרש"א (לר' שלמה איגר), שולחן ערוך, יורה דעה, סימן שעב, סעיף א, שעל פי ההבחנה בין ביזיון גדול לביזיון קטן, הוא מתרץ את פסקו של הרמ"א, לעניין כוהן שנודע לו על הטומאה, שאסור לו להמתין (ראה להלן, הערה 438), אף שהוא 'שב ואל תעשה', וגדול כבוד הבריות. וכן ראה שו"ת חוות יאיר, סימנים צה-צו. וראה להלן, הערה 538.

דחיית איסור מפני ביזיון עתידי

טז. דחיית איסור מפני ביזיון עתידי

האם 'כבוד הבריות' כולל גם מניעת ביזיון עתידי? על שאלה זו שנשאל הריב"ש, בעניין תפירת בגדים לתינוק בחול המועד, משום כבוד הבריות, מעורר ר' מאיר שמחה מדווינסק⁴⁰³ שאלה מעניינת. האופנים שבהם הותר לעבור על איסור משום כבוד הבריות הם כאלה שבאותה שעה שעוברים על האיסור, נגרם הכבוד או ניצל האדם מביזיון. כך הוא בדילוג על הקברים לשם כבוד המלך (נראה שהבין שעצם הדילוג לקראת המלך הוא כבודו); בהיטמאות לכבודו של האב; וכך גם בקבורת מת מצווה. אבל בשעת תפירת הבגדים בשביל התינוק, הרי אין מסלקים ביזיון מן הילד, משום שהביזיון אינו ברגע זה, אלא הוא עניין עתידי. ובאופן זה, מסופק ר' מאיר שמחה, אם אף בכגון זה דוחים איסור משום הכבוד.

וזה לשונו של ר' מאיר שמחה מדווינסק⁴⁰⁴: 'וראיתי בשו"ת ריב"ש, סימן רכו, שנשאל בתינוק שמילה שלו בחול המועד, אם מותר לעשות לו מלבושין בחול המועד, משום דגדול כבוד הבריות, שדוחה לא תעשה שבתורה, יעויין שם מה שאסר. ולדעתי נראה, דעד כאן לא שריא משום כבוד הבריות אלא היכא דבעידנא [=במקום שבזמן] דעוקר אתה את המצוה, בזה מצילו מבזיונא, וכמו "מדלגין היינו לקראת מלכים" וכמו "בא בטמאה באין עמו בטמאה", וכמו קבורת מת מצווה, וכיוצא בזה. אבל תמן [=שם], הלא בשעה שתופר הבגדים לתינוק, בזה אינו מציל את אבי התינוק מביזיון, ולא הוי בעידנא, אפשר דלא מידחי, משום דבשעה שמצילו מן הביזיון אין שום דחיה לאיסור, וכהאי גוונא לא אשכחן דשרי [=ובאופן זה לא מצאנו שמוותר].'

⁴⁰³ ראה עליו למעלה, הערה 239.

⁴⁰⁴ אור שמח, הלכות יום טוב, פרק ו, הלכה יד. הוא מסתמך כנראה על עיקרון דומה, שאין עשה דוחה לא תעשה אם אינו 'בעידנא', כלומר קיום העשה יבוא רק אחרי ביטול הלאו (שבת קלב ע"ב). וראה להלן, ליד ציון הערה 464. על תשובת הריב"ש, ראה למעלה, ליד ציון הערה 400. מתוך שהריב"ש לא כתב את סברת 'אור שמח', ניתן ללמוד שהוא סובר שאף ביזיון עתידי דוחה איסור.

פרק רביעי

ערך 'כבוד האדם' והשפעותיו בתחומים שונים

מן הסוגיה בברכות יט ע"ב-כ ע"א, עמדנו על גדרי דחייתן של מצוות מפני כבוד האדם, היינו מן הבחינה הקרויה בלשוננו הבחינה הקונסטרוקטיבית: כיצד ואימתי יש בכוחו של עקרון כבוד האדם לדחות כל הוראת דין אחרת הסותרת עיקרון זה?

השקפה זאת, הנובעת מן המעמד החשוב של עקרון כבוד האדם, באה לידי ביטוי בדבריהם של חכמים, כשדיברו בסוגיית כבוד הבריות. ר' מנחם המאירי⁴⁰⁵, בפתח דיונו בסוגייתנו, מקדים ואומר⁴⁰⁶: 'כבוד הבריות חביב עד מאד. אין לך מידה חביבה ממנה. כלל גדול אמרו: גדול כבוד הבריות, שדוחה כל לא תעשה, שהוא מדברי סופרים, לעבור עליה בקום עשה, מכבוד הבריות וכו'. ובהמשך דבריו⁴⁰⁷: 'יש דברים שהתורה הרחיבה לנו את הדרך לדחות מצות הכתובות בתורה מפני כבוד הבריות, כגון בשב ואל תעשה וכו'.

והפליג בהדגשת ערך כבוד הבריות, בעל 'שאגת אריה'⁴⁰⁸, כשהוכיח שגדול כבוד הבריות מכל המצוות שבתורה, 'משום דמשמע דהתנא רוצה להגדיל כבוד הבריות עד למעלה שאין בכל המצות דוגמתה, שדוחה את לא תעשה שבתורה, מה שאין כן בכל המצות... הרי דפסח

⁴⁰⁵ ראה עליו למעלה, הערה 288.

⁴⁰⁶ בית הבחירה לברכות יט ע"ב, עמ' 65 במהדורת ר"ש דיקמן.

⁴⁰⁷ שם, עמ' 67.

⁴⁰⁸ שאגת אריה, סימן נח. על בעל שאגת אריה, ראה למעלה, הערה 375.

פרק רביעי: ערך 'כבוד האדם' והשפעותיו

ומילה נדחין מפני איסור דרבנן, אבל כבוד הבריות דוחה את כולן. הרי שגדול כבוד הבריות מכל המצות שבתורה.

העיקרון הקובע שכבוד הבריות יכול לדחות הוראות דין אחרות משפיע בתחומים שונים של החיים. הנושאים שנידונו במרוצת הדורות הם רבים ומגוונים. ראינו כי כבר בתלמוד נקבעו הלכות אחדות בתחום זה. נעמוד על מקורות נוספים מן התלמוד ומן התקופה הבתרת-תלמודית, בהם ניתן משקל לערך כבוד הבריות.

פטור ממסירת עדות בבית המשפט

א. פטור ממסירת עדות בבית המשפט

סוגיה המקבילה בכמה נקודות לסוגיית ברכות, שדנו בה למעלה, היא הסוגיה במסכת שבועות⁴⁰⁹. בסוגיה זו יש מקבילה גם לאופן שבו נדחה כבוד הבריות מפני כבוד ה', וגם לאופן שבו דוחה כבוד הבריות מצווה מן התורה, שהיא בסוגיה זו מצוות מסירת עדות בבית דין.

ההלכה שבמסכת שבועות אומרת כי תלמיד חכם היודע עדות, וזלזול הוא עבורו ללכת להעיד בפני בית דין שיושבים בו דיינים זוטרים ממנו, אינו צריך לבוא להעיד. להלכה זו, מוצא רב שישא בריה דרב אידי סימוכין מן ההלכה הפוטרת 'זקן ואינה לפי כבודו' מלהשיב אבדה. וממשיכה הגמרא ואומרת, שלא נאמרו דברים אלה אלא בעדות בענייני ממון, אבל בעדות בענייני איסור, הוא חייב לבוא ולהעיד אף בפני בית דין זוטר ממנו. והטעם לכך הוא, כפי שראינו בסוגיית ברכות, כי 'אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'' – כל מקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרב.

הרי לפנינו דוגמה גם למקום שבו חייב החכם למסור עדות בפני בית הדין על אף שאין זה מכבודו לעשות כן, וגם לפנינו דוגמה למקום שבו אין החכם צריך למסור עדות משום כבודו.

מאחר שמדובר בחכם, נשאלת השאלה: האם הפטור של החכם מלהעיד הוא משום 'כבוד הבריות' או משום חכמתו?

התוספות⁴¹⁰ הבינו שיסוד הפטור הוא משום כבוד הבריות, ולכן הם שואלים: מדוע בענייני איסור חייב החכם להעיד? והרי מסוגיית ברכות אנו שומעים שכבוד הבריות דוחה מצווה מן התורה ב'שב ואל תעשה'. ועל כך הם משיבים, שיש להבחין בין גנאי גדול לגנאי קטן. בגנאי גדול – דוגמת מת מצווה – רשאי אדם לעבור על המצווה משום כבוד הבריות; אבל בגנאי קטן, כמו הגדת עדות בפני בית דין זוטר ממנו, אין אדם

⁴⁰⁹ שבועות ל ע"ב.

⁴¹⁰ תוספות, שבועות, שם, ד"ה אבל. ראה למעלה, ליד ציוני הערות 355, 394.

פרק רביעי: ערך 'כבוד האדם' והשפעותיו

רשאי לעבור על מצוות התורה, אפילו לא ב'שב ואל תעשה'.
ובתירוץ שני, מחדשים התוספות כי כאשר האחד, במחדלו, גורם
לשני שיעשה איסור, אין זה נקרא 'שב ואל תעשה'. וכאן הימנעותו של
האחד ממסירת עדות תגרום לפסיקה לא נכונה של בית הדין, וכך עלול
האחר לעבור על איסור.

מדברי הרמב"ם נראה שפירש את סיבת הפטור מלהעיד, לא מפני
כבוד הבריות, אלא מפני כבוד התורה. וזה לשונו של הרמב"ם⁴¹¹: 'היה
העד חכם גדול, והיה בבית דין פחות ממנו בחכמה, הואיל ואין כבודו
שילך לפנייהם - עשה של כבוד תורה עדיף, ויש לו להמנע. במה דברים
אמורים? בעדות ממון; אבל בעדות שמפריש בה מן האסור וכן בעדות
נפשות או מכות - הולך ומעיד, שנאמר: "אין חכמה ואין תבונה...
לנגד ה'". כל מקום שיש חלול השם, אין חולקין כבוד לרב'.

⁴¹¹ רמב"ם, הלכות עדות, פרק א, הלכה ב. וראה גם פירוש רבנו חננאל, שבועות, שם,
שפירש את הגמרא על יסוד מצוות עשה של כבוד תורה.

היתר תספורת לאבל

ב. היתר תספורת לאבל

בתלמוד הירושלמי מובאת הלכה בדבר תספורת, ולפיה מי שהחל להסתפר ונודע לו על אבלו, משלים את התספורת על אף שהאבל אסור בתספורת. וזה לשון התלמוד הירושלמי⁴¹²: 'ישב לו לגלח, באו ואמרו לו: "מת אביו", הרי זה משלים [לגלח] את ראשו, אחד המגלח ואחד המתגלח'. כלומר, בין הודיעו למתגלח שמת אביו ובין הודיעו למגלח שמת אביו, אף על פי שאסור לו לעשות מלאכה באבלותו, מותר לו להשלים את התגלחת משום 'כבוד הבריות'^{413, 414}.

⁴¹² תלמוד ירושלמי, שבת, פרק א, הלכה ב; והובא להלכה בשולחן ערוך, יורה דעה, סימן שצ, סעיף ב.

⁴¹³ בספר תורה לשמה, לר' יחזקאל כחלי (=ר' יוסף חיים, בעל 'בן איש חי'), סימן תקי, הוכיח מכאן שמותר לעשות איסור דרבנן משום כבוד הבריות של חברו: 'נמצא שהתירו להמגלח, שהוא אבל, למעבד בידים איסור דרבנן משום כבוד הבריות דחברו'. וראה מרדכי, מועד קטן, פרק ג, הלכות אונן, סימן תתקכ: 'ושמא היינו טעמא, דגדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה'. וראה ט"ז, שולחן ערוך, שם, ס"ק א.

⁴¹⁴ ישנן סוגיות נוספות העוסקות בדחיית מצוות דרבנן משום כבוד הבריות, ולא נרחיב את הדיון בהן (וראה בלידשטיין, שם, עמ' 140).

א. רב נחמן בר יצחק התיר להעביר בשבת גופת מת מרשות היחיד לכרמלית כדי למנוע את ביזיון הגופה (שבת צד ע"ב).

ב. רבה התיר למי שהוציאוהו נכרים ממקומו בשבת (שאיין לו אלא ארבע אמות), לצאת מארבע האמות שיש לו, אם הוא צריך לנקביו (עירובין מא ע"ב. ראה למעלה, ליד ציון הערה 158).

ג. רבא מכריע שקבורת מת מצווה עדיפה על קריאת מגילה (מגילה ג ע"ב. ראה למעלה, ליד ציון הערה 160).

פרק רביעי: ערך 'כבוד האדם' והשפעותיו

ג. הידור במצוות תוך פגיעה בכבוד הזולת

עד כמה יש להקפיד שלא לבזות אדם, אנו למדים גם כן מן התלמוד הירושלמי, האומר שאסור לאדם להחמיר על עצמו לפני משורת הדין, כאשר הדבר כרוך בביזיון הזולת⁴¹⁵. ובלשון התלמוד: 'ובלחוד דלא יבזה חורנין'. היינו, ובלבד שלא יבזה אחרים. ומפרש ר' אלעזר אזכרי⁴¹⁶, בעל 'ספר חרדים'⁴¹⁷: 'ובלבד שיעשה הדבר בצנעא ולא יראה הדבר בפני אחרים, כנראה שהם בלתי יראי השם כמוהו'. ובעל 'פני משה' מפרש⁴¹⁸: 'דוקא בפני עצמו יכול להחמיר עליו, אבל אם הוא בפני אחרים, וכהך עובדא, לא יעשה כן, מפני שהוא כמבזה לאחרים, שהם אינם רוצים לעשות לפני משורת הדין, והוא עושה'⁴¹⁹.

הלכות נוספות מן התלמוד שיסודן בכבוד הבריות, כבר הובאו למעלה, וכן יובאו עוד דוגמאות מן התלמוד בנספח הראשון ובנספח השני.

בתקופה הבתרת-תלמודית הסתמכו הפוסקים על המקורות התלמודיים, כשהחילו את העקרונות הנלמדים מן התלמוד בתחומים שונים, כפי שנראה בהמשך דברינו.

⁴¹⁵ ירושלמי, ברכות, פרק ב, הלכה ט.

⁴¹⁶ מחכמי צפת במאה ה'ד' לאלף השישי. מצאצאי מגורשי ספרד שהתגוררו בקושטא. נוסף על חיבורו 'ספר חרדים', נודע פיוטו 'ידיד נפש אב הרחמן'. נפטר בצפת בשנת ש"ס (1600).

⁴¹⁷ פירוש מבעל ספר חרדים על הירושלמי, שם.

⁴¹⁸ פני משה, על הירושלמי, שם.

⁴¹⁹ וראה תשובת הרב א"י קוק, שנדפסה בתחומין א (תש"ם), עמ' 10, שהביא את דברי הירושלמי הללו, ולמד מהם: 'הכי נמי בלבד דלא יצער אחרים'. השאלה שנשאל הרב ז"ל הייתה, אם מותר להחמיר בענייני עונה, בדבר שהורה בו חכם. ועל כך השיב, כי אל לו להחמיר על חשבון צערה של אשתו. ועוד הביא על כך את דברי בעל 'חובות הלבבות', שער הפרישות, שכתב: 'אשרי מי שפירש מן העולם ולא היתה פרישתו משא על אוהביו'.

שמירה על כבוד האדם בענישה

ד. שמירה על כבוד האדם בענישה

ענישת עבריינים, מעצם טיבה, עשויה שלא לעלות בקנה אחד עם שמירה על כבוד האדם⁴²⁰. כבר בתלמוד נשאל רב ששת, האם אדם רשאי לשמש כשליח בית דין להלקאת אביו, כשנתחייב האב מלקות. 'בן'⁴²¹, מהו שיעשה שליח [בית דין] לאביו להכותו ולקללו?'. ועל כך השיב רב ששת: 'ואחר מי התירו?'. כלומר, מי התיר לאחר להכות את מי שנתחייב מלקות? 'והלא'⁴²² כל ישראל הוזהרו על הכאת חבריהם... אלא כבוד שמים עדיף, הכא נמי [=כאן גם כן] כבוד שמים עדיף'. יתרה מזו. הביזוי של העבריין הוא עניין מהותי בעונש בכלל⁴²³ ובעונש המלקות בפרט⁴²⁴. המקרא עצמו, כשמדבר בעונש המלקות, אומר (דברים כה, ג): 'ונקלה אחיך לעיניך'. וכך גם נקבע, שאם נתבזה העבריין בבית דין, ולקה קצת, די לו בזה, ואין צורך שיקבל את כל המלקות⁴²⁵.

ברם, כשאינן ביזוי העבריין הכרחי, יש לשמור על כבוד האדם גם בעת הטלת העונש⁴²⁶.

ביטוי להדגשת ערכו של כבוד האדם כעיקרון מנחה בתחום הענישה, אנו מוצאים בדברי הרמב"ם. בהלכות סנהדרין⁴²⁷, לאחר שהרמב"ם מתאר את הסמכויות הרחבות של בית הדין בתחום הענישה, הן ענישה

⁴²⁰ וראה למעלה, ליד ציון הערה 82: כבודו של העבריין.

⁴²¹ סנהדרין פה ע"א.

⁴²² רש"י לסנהדרין, שם, ד"ה ואחר.

⁴²³ וראה סנהדרין נב ע"א: 'שאם היו נוהגין בו קודש, נוהגין בו חול; כבוד - נוהגין בו בזיון'.

⁴²⁴ ויש שהביזיון הוא לשם כפרה. ראה רש"י, סנהדרין מו ע"ב, על דברי המשנה, 'ולא היו מתאבלין' [על הרוגי בית דין]: 'כדי שתהא בזיונן כפרה להן'.

⁴²⁵ ראה מכות כג ע"א: כפתוהו ורץ מבית דין - פטור. וכן ראה רש"י, מכות כב ע"ב, ד"ה ואמדו. וכן ראה מכות כג ע"א: 'מאי טעמא - משום נקלה'.

⁴²⁶ והשווה סנהדרין מה ע"א: 'ואהבת לרעך כמוך' (ויקרא יט, יח) - ברור לו מיתה יפה'. ורש"י, שם, ד"ה מיתה יפה: 'ולא תבזהו'.

⁴²⁷ רמב"ם, הלכות סנהדרין, פרק כד, הלכה ט.

פרק רביעי: ערך 'כבוד האדם' והשפעותיו

כספית הן ענישה גופנית, כגון 'לאסור בבית האסורים', הוא אומר⁴²⁸:
 'כל אלו הדברים, לפי מה שיראה הדיין שזה ראוי לכך ושהשעה צריכה.
 ובכל יהיו מעשיו לשם שמים, ואל יהיה כבוד הבריות קל בעיניו, שהרי
 הוא דוחה את לא תעשה של דבריהם, וכל שכן כבוד בני אברהם יצחק
 ויעקב המחזיקים בתורת האמת, שיהיה זהיר שלא יהרס כבודם, אלא
 להוסיף בכבוד המקום בלבד'. דומה שדווקא בתחום הענישה ובבחירת
 דרכי הענישה עלול כבודו של האדם להיפגע ביותר, עד שנצרך הרמב"ם
 להזהיר את בית הדין בדבר כבוד הבריות.

אמנם כאשר ביזויו של העבריין הוא לשם ביעור הפשע, כגון לגלות
 קלונו של עבריין ברבים, כדי לבער הרשעים החוטאים במזיד, אין
 חוששים לכבוד הבריות כלל⁴²⁹.

סימוכין לענישה הכרוכה בביזיון, כשיש תועלת מרובה בזה, יש
 לדאות במה שמצינו בשבעת בני שאול, שהומתו ונשארו תלויים
 מתחילת קציר שעורים עד ימות הגשמים (שמואל ב' כא, י). הגמרא⁴³⁰
 הקשתה על השארתם תלויים מן הכתוב 'לא תלין נבלתו על העץ',
 ותירצה: 'מוטב שתעקר אות אחת מן התורה ויתקדש שם שמים
 בפרהסיא. שהיו עוברים ושבים אומרים: מה עשו אלה? פשטו ידיהם
 בגרים גרורים. אמרו, אין לך אומה שראויה להדבק בה כזו'.

וכך פסק הרמב"ם⁴³¹: 'כל ההורג נפשות שלא בראיה ברורה, או בלא
 התראה, אפילו בעד אחד, או שונא שהרג בשגגה – יש למלך רשות
 להרגו ולתקן העולם כפי מה שהשעה צריכה, והורג רבים ביום אחד,
 ומניחם תלויים ימים רבים להטיל אימה ולשבר יד רשעי העולם'.
 הוא הדין כאשר המטרה היא מניעתה של עברה, ואין דרך לעשות
 כן אלא תוך פגיעה בכבוד האדם, שאז תיתכן פגיעה למטרה זו⁴³².
 אמנם יש להדגיש כי מדובר כאן בעבריין ולא בחשוד גרידא. אשר

⁴²⁸ שם, הלכה י.

⁴²⁹ ר' שלמה קלוגר, ספר החיים, שולחן ערוך, אורח חיים, סימן יג, סעיף יא.

⁴³⁰ יבמות עט ע"א.

⁴³¹ רמב"ם, הלכות מלכים, פרק ג, הלכה י.

⁴³² ראה דברי הרב קוק, למעלה, ליד ציון הערה 384.

שמירה על כבוד האדם כענישה

לביזויו של חשוד, הזהיר על כך הרא"ש⁴³³, בשאלה שהופנתה אליו בדבר אדם שביקש להכריז ברבים שכל מי שיודע על פלוני כי הוא עבר על שבועתו שיודיע על כך לבית הדין⁴³⁴: 'ראובן שנתחייב לשמעון שבועה, ושאל שמעון מן הדיינין שיכתבו לו פתקא]=פתק=צו מטעם בית הדין] שיחרימו בבית הכנסת, אם שום אדם יודע שעבר ראובן על השבועה, כדי שיפסלוהו, אם שומעין לו?'. ועל כך השיב: 'חלילה וחס, לא תהא כזאת בישראל לבייש בן ברית ברבים. ואף התובע החרם ראוי לנזיפה, שמוציא קול ולעז עליו, שהזכיר עליו שום פסול... אלא, אם יש לו עדים יביאם ויעידו, אבל לא נצוה להחרים לו'⁴³⁵.

⁴³³ ראה עליו למעלה, הערה 358.

⁴³⁴ שו"ת הרא"ש, כלל ז, סימן ז.

⁴³⁵ על חיפוש בדרך של ביזוי, ראה מחלוקתם של ר' עקיבא ור' ישמעאל על דרכי החיפוש בכוהן התורם את הלשכה (תוספתא, שקלים, מהדורת ליברמן, פרק ב, הלכה ב). וראה: נ' רקובר, שלטון החוק, ירושלים תשמ"ט, עמ' 92-93.

פרק רביעי: ערך 'כבוד האדם' והשפעותיו

ה. כוהן עירום במקום טומאה

ר' ישראל איסרליין⁴³⁶ נשאל⁴³⁷ בדבר 'כהן שוכב על מיטתו ופשט כל בגדיו כדרך העולם', ומת אדם באותו בית, האם הכוהן צריך 'לקפוץ ערום ממש ולרוץ חוץ לאהל, כדי שלא ישהה בטומאה, או שרי [=מותר] משום כבוד הבריות לשהות באהל עד אשר ילבוש מקצת בגדים?'

ועל כך השיב, כי 'אותם שקוראים לכהן לקום ולצאת, יזהרו בתחילה שלא יגידו לו מיד שיש מת באהל, אלא יקראו לו בסתם לקום ולצאת אליהם, וכשילבוש - יגידו לו. ובדרך זה שרי [=מותר] משום כבוד הבריות. ואף על פי שמניחים אותו שוהה בטומאה, הואיל והוא לא ידע, ושוגג הוא - שרי'. וכך פסק הרמ"א בשולחן ערוך כדבריו⁴³⁸.

⁴³⁶ ק"ן (1390) לערך - ר"ך (1460). מגדולי הפוסקים באשכנז.

⁴³⁷ תרומת הדשן, שו"ת, סימן רפה.

⁴³⁸ רמ"א לשולחן ערוך, יורה דעה, סימן שעב, סעיף א. ראה למעלה, ליד ציון הערה 391.

אמנם אם נודע לכוהן על הטומאה, אומר ר"י איסרליין, ש'ראה דמשום כבוד הבריות לא נעשה שום איסור דאורייתא'. וכך אף פסק הרמ"א בשולחן ערוך (ראה הגהת הרמ"א, שולחן ערוך, שם). והיו שדחו את פסקו של הרמ"א, משום שאיסור טומאה הוא איסור שאינו שווה בכול, והאיסור הוא ב'שב ואל תעשה'. ראה אבן העוזר, על שולחן ערוך, יורה דעה, שם. וראה פתחי תשובה, לשולחן ערוך, שם, ס"ק ה. וראה מראי המקום שנרשמו בהערות לתרומת הדשן, שם, מהדורת ש' אביטן, ירושלים תשנ"א.

כבודה של כלה ענייה

ו. כבודה של כלה ענייה

הרמ"א, ר' משה איסרליש⁴³⁹, התיר⁴⁴⁰ לערוך חופה וקידושין לכלה יתומה לאחר כניסת השבת. פסיקתו של הרמ"א עוררה תגובות נרעשות⁴⁴¹. הרמ"א, שביקש לבסס את פסקו, מתאר תחילה את נסיבות המקרה:

איש היה בארץ ותם הכסף ממנו, ושדך בתו גדולה לבן זוגה הראוי לה. ויהי בימי שידוכיה, אשר ארך הזמן עד כניסתה לחופה, הלך האב לעולמו והניח חיים לכל ישראל, ונשארה הבת שכולה וגלמודה אין לה אב ואם, כי אם קרובים נעשו לה רחוקים והעלימו עיניהם ממנה, זולתי גואל אחד, אחי אמה, אשר הכניסה לביתו, כי אין לה גואל קרוב ממנו.

והיה כאשר באה בימים זמן נישואיה... לא ראתה שום תמונת הנדוניא ושאר צרכים, זולתי קול אחד הבא לה שתטבול ותכין עצמה לחתונה, כי יהיה לה הנדוניא.

והבתולה הנ"ל עשתה כאשר צוו עליה נשים השכינות ושמעה לקולם, גם כיסו אותה ביום ו' בהינומא כדרך הבתולות. וכאשר נטו צללי ערב וכמעט קדש היום, שהיו לקרוביה ליתן הנדוניא, קמצו ידיהם וחסרו ממתנת ידם הראוי להם, והיה נחסר מן הנדוניא כמעט שלישי הנדוניא. גם החתן נסוג אחור ולא רצה בשום אופן לכנסה, ולא שת לבו לכל הדברים אשר דברו אליו מנהיגי העיר, שלא לבייש בת ישראל מכח כסף נמאס. ולא אבה שמוע, רק כפתן חרש אטם אזנו ולא שמע לקול מלחשים, ולא קול גערת חכם תנידנו.

⁴³⁹ קראקא, רפ"ה (1525) לערך - של"ב (1572). בעל המפה על השולחן ערוך. עסק גם בפילוסופיה ובקבלה. בהכרעותיו התבסס גם על הפסיקה האשכנזית, ובכך נעשה השולחן ערוך ספר מקובל על כל עם ישראל.

⁴⁴⁰ שו"ת הרמ"א, סימן קכה.

⁴⁴¹ ראה מהדורת א' זיו לשו"ת הרמ"א, שם, הערה 4. וראה בלידשטיין (למעלה, הערה 118), הערה 192, בדבר האפשרות שתוקנה תקנה בקראקא שלא לסדר חופה וקידושין ביום שישי כדי למנוע הישנות מקרה מעין זה.

פרק רביעי: ערך 'כבוד האדם' והשפעותיו

ועל ידי זה נמשך הזמן מכח קטטות ומריבות, כדרך שאמרו: 'לית כתובה דלית בה תיגרא' (שבת קל ע"א). והצליח מעשה שטן, עד שהגיע הזמן הנ"ל שהשוו עצמן, ונתרצה החתן ליכנס לחופה. ושלא לבייש בת ישראל הגונה, קמתי וסדרתי הקידושין בזמן הנ"ל.

ועתה מסביר הרמ"א, כי מאחר שיצאו עוררים על ההיתר שהתיר לקדש את הנערה בשבת, הוא בא לבסס את פסקו: 'והנה באשר מלינים עלי להתיר העניין בכהאי גוונא, שהיה שעת הדחק, והיתה הבתולה מתביישת אם תמתין עם החופה אחר טבילתה עד לאחר השבת. גם כי אינו מדרך המקומות לילך בהינומא עד אחר השבת ולעשות הנישואין ביום ראשון, כדרך האזרחים שעושים נישואיהם ביום חגם. וכדאי הוא ר"ת לסמוך עליו בשעת הדחק... ואין לך דוחק גדול מזה, שהיתה יתומה גדולה מתביישת, והיה לה לקלון כל ימיה כמעט לשנותה מכל הבתולות. וגדול כבוד הבריות, שדוחה לא תעשה דלא תסור מכל הדברים אשר יורוך, כדבר הזה, שאינו אלא אסור דרבנן.'

הלכה זו, המתירה לקדש אישה בשבת, משום כבוד הבריות, הביאה הרמ"א גם בהגהותיו לשולחן ערוך. על הלכת המחבר⁴⁴², שאין מקדשין בשבת, כתב הרמ"א⁴⁴³: 'ויש מתירין לקדש היכא [=במקום] שאין לו אשה ובנים... ואף על גב דלא קיימא לן הכי [=שאינו אנו פוסקים כן], מכל מקום סומכין על זה בשעת הדחק, כי גדול כבוד הבריות, כמו שרגילין שלפעמים שלא היו יכולים להשוות [=להשתוות] עם הנדוניא יום שישי עד הלילה, דעושין החופה והקידושין בליל שבת, הואיל וכבר הוכנו לסעודה ולנישואין, והוי ביוש לכלה ולחתן אם לא יכנוס [=יכניסה לחופה] אז'.

פסקו זה של הרמ"א, וכן פסקים אחרים שיובאו להלן, נותנים משמעות רחבה לכבוד הבריות, באופן שגם ביוש שאינו כרוך במצבו הפיזי של האדם, ייחשב כפגיעה בכבוד האדם⁴⁴⁴.

⁴⁴² שולחן ערוך, אורח חיים, סימן של"ט, סעיף ד.

⁴⁴³ הגהת הרמ"א, על שולחן ערוך, שם.

⁴⁴⁴ וראה בלידשטיין, שם, עמ' 170.

כבוד בנו של מומר

ז. כבוד בנו של מומר

ההוראה בעניין קריאת בנו של מומר לתורה, שפסק בו ר' ישראל איסרליין⁴⁴⁵, שאין⁴⁴⁶ קוראין אותו בשם אביו, אלא בשם אבי אביו, הוגבלה על ידי ר' מאיר מפדואה⁴⁴⁷ למקום שאין נגרמת בושה לבן, כשאין הקהל יודע שם אביו⁴⁴⁸. אבל אם הקהל יודע שאין זה שם אביו, והוא בוש מכך, צריך לקרוא לו בשם אביו, כדי שלא לביישו: 'ונשאלתי, אם יש צד היתר, שיהיו נקראים על שם אביהם כמקדם. והנני להורות בו היתר גמורה'.

אמנם ר' ישראל איסרליין פסק שאין לקרוא את הבן על שמו של אביו המומר, אבל על כך אומר מהר"ם מפדואה: 'ואימת הגאון כמהר"ר איסרליין, אשר סדר לקרא בן מומר על שם אבי אביו, והביא ראיה מספר חסידים, לא יבעתני... אך אומר, כי מודה בכיוצא בזה'.

ונימוקו לכך הוא: 'הלא אמרו ז"ל, בפרק הזהב [ב"מ נט ע"א]: נוח לו לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש ואל ילבין פני חבירו ברבים... הלא אמרו ז"ל: גדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה, קל וחומר דבר כזה, שאין לו יסוד תורה ולא יסוד נביאים, כי אם אשר אמרו פרק אמר להם הממונה [יומא לח ע"ב]: "ושם רשעים ירקב", שיהא רקביבית בשמו. והביא שם גם מן התורה, היינו שלא לקרא לבן שם של רשע, או לקלל הרשע בזכרו אותו, כאמרו ז"ל: המזכיר צדיק ואינו מברכו, רשע ואינו מקללו, עובר בעשה, שנאמר "זכר צדיק לברכה" וגומר. אבל ליחס הבן ולהזכירו בן פלוני אביו, לסימנא בעלמא, מאלה לא דברו'.

ולאחר שהוכיח שהאיסור שלא לקרוא את הבן על שם אביו המומר,

⁴⁴⁵ ראה עליו למעלה, הערה 436.

⁴⁴⁶ תרומת הרשן, שו"ת, סימן כא, ושם הוא מסתמך גם על ספר חסידים (מהדורת מקיצי נרדמים, סימן תתשעב; מהדורת מרגליות, סימן תשצא).

⁴⁴⁷ רמ"ב (1482) - שנ"ה (1565). מגדולי רבני איטליה, שימש כרב וכראש ישיבה בפאדובה.

⁴⁴⁸ שו"ת מהר"ם מפדואה, סימן פז.

פרק רביעי: ערך 'כבוד האדם' והשפעותיו

'אין לו יסוד תורה ולא יסוד נביאים', הוא ממשיך: 'מעתה אומר, אף כי הדבר מנהג אחרונים הוא וחסידות יתירה כשאר מנהגי חסידים הנזכרים ב"ספר חסידים", לא על לבם לזלזל בכבוד הבריות, כי אין זו משנת חסידים. רק אשר דברו בו, כווננו לבן מומר, אשר היה נער וקטן כאשר עזב אביו אלהי אבותיו, ומעולם לא היה נקרא בן פלוני אביו, ולא ניכר ונודע בשתו בפרהסיא, באשר יהיה נקרא על שם אבי אביו. אבל במי שהיה גדול, והורגל ודש בעירו להיות נקרא בן פלוני אביו, וישנו אותו ויחווירו אפיה [=וילבינו פניו] בדברים, חלילה משפוך דם נקי'.

על תשובה זו של המהר"ם מפדואה הסתמך הרמ"א, כשנשאל אף הוא שאלה זו⁴⁴⁹. וכך פסק גם הרמ"א⁴⁵⁰ בהגהתו לשולחן ערוך⁴⁵¹.

⁴⁴⁹ שו"ת הרמ"א, סימן מא.

⁴⁵⁰ שולחן ערוך, אורח חיים, סימן קלט, סעיף ג, בהגהה.

⁴⁵¹ וראה ביאורי הגר"א לשולחן ערוך, אורח חיים, שם, ס"ק ז.

שאלה בדבר כוהן שכנו המיר דתו, אם להמשיך ולנהוג בו כבוד ככוהן, אם לאו, באה בפני ר' יעקב ריישר (נולד בפראג ונתמנה בה לדיין. ולאחר מכן כיהן כרב כריישא אשר בגליציה, בוורמס ובמינץ. נפטר בשנת תצ"ד [1733]). בתשובתו הוא קובע, כי אף אם יש רשות שלא לנהוג בו כבוד, מכל מקום אין רשות לביישו ברבים בפניו, ולכן יש לקרוא אותו לתורה ראשון ככוהן, משום שאם יפסיקו לקרוא אותו ראשון ככוהן, 'אין לך ביוש והלבנת פנים גדול מזה, והמלכין פני חברו ברבים, כאלו שופך דמים... אף על גב שאין לקדשו בקדושת כהונה, היינו ב"ש ב"ש ואל תעשה", ולא להלבין פניו ברבים' (שו"ת שבות יעקב, חלק ב, סימן ב). וראה נ' רקובר, גדולה עברה לשמה, פרק 'את אכיה היא מחללת' (בדפוס).

כבוד משפחתו של מי שאיבד עצמו לדעת

ח. כבוד משפחתו של מי שאיבד עצמו לדעת

בעקבות הוראתו של מהר"ם מפדואה, הלך חתם סופר⁴⁵² בשאלת אבלות על מי שאיבד עצמו לדעת⁴⁵³. אף שלהלכה אין להתאבל על מי שאיבד עצמו לדעת⁴⁵⁴, הרי שאם תגרום ההימנעות מן האבלות בוז וכלימת עולם למשפחה, מותר להתאבל עליו, שאז יאמרו הבריות, שכיוון שנוהגים אבלות עליו, נראה שלא איבד עצמו לדעת. וזה לשונו: 'כשגם שהלכה כדברי המיקל באבל, אמנם מכל מקום אומר אני, היכי דאיכא כבוד משפחה נכבדת, אשר יהיה להם לבוז ולכלימה עולמית שאחד מהם קלקל מעשיו, ואם יתיר להם המורה להתאבל, אז יאמרו הבריות: קמו ביה רבנן במילתיה, ונתברר שלא היה לו דין "מאבד עצמו לדעת", אזי יכול המורה להורות לכתחילה להתאבל, אפילו אם באמת נתברר לו שהיה לו כל דין "מאבד עצמו לדעת"... ונהי דלענין אבל, הלכה כדברי המקיל. אבל לענין פגם משפחה, אין הלכה כהמקיל בכבוד בני אברהם יצחק ויעקב'⁴⁵⁵.

⁴⁵² תקכ"ג (1762) – ת"ר (1839). מגדולי הפוסקים במאה הי"ט ומנהיג יהודי הונגריה. נולד והתחנך בפרנקפורט, נתמנה לרב בדרזניץ (מוראביה), מטרסדורף ופרשבורג. הקים בה ישיבה גדולה. חיבוריו: שו"ת חתם סופר, חתם סופר על הש"ס, דרשות ופירושים על התורה.

⁴⁵³ שו"ת חתם סופר, יורה דעה, סימן שכו, אות ב.

⁴⁵⁴ ראה: רמב"ם, הלכות אבל, פרק א, הלכה יא; שולחן ערוך, יורה דעה, סימן שמה, סעיף א.

⁴⁵⁵ וראה שו"ת איתן אריה, סימן קיד.

פרק רביעי: ערך 'כבוד האדם' והשפעותיו

ט. הסתרת מידע מן הבעל שזינתה אשתו

מה דינו של אדם היודע על אשת איש שזינתה תחת בעלה? האם הוא מחויב להודיע זאת לבעלה כדי להפרישו מאיסור? שאלה זו עלתה פעמים אחדות, כשהבועל חזר בתשובה, והוא מבקש לדעת: האם עליו להודיע לבעל שזינתה אשתו עמו?

מבין החכמים שנשאלו בדבר, היו שקבעו כי אין להודיע לבעל, גם על יסוד הכלל 'גדול כבוד הבריות'. וכך נשאל ר' יחזקאל לנדא⁴⁵⁶: 'והנה שורש השאלה: שאחד נכשל באשת איש כמה שנים, שלש שנים רצופות שהיה בביתה, ועתה נתעורר בתשובה... ונפשו לשאול הגיע, שהוא עתה חתן האשה הזאת שנשא בתה, אם מחויב להודיע לחמיו שיפרוש מאשתו הזונה, או שתיקתו יפה... ויש לחוש לפגם משפחה, ומשום כבוד הבריות רשאי הבעל תשובה להיות בשב ואל תעשה, שלא להודיע לחמיו כלל?'

⁴⁵⁶ ראה עליו למעלה, הערה 378; שו"ת נודע ביהודה, מהדורא קמא, אורח חיים, סימן לה.

וראה עוד בעניין זה: שו"ת דברי חיים (מצאנז), חלק א, אורח חיים, סימן לה (ראה למעלה, ליד ציון הערה 311); שו"ת האלף לך שלמה, אורח חיים, סימן ז; שו"ת רב פעלים, חלק א, אבן העזר, סימן א; שו"ת דור רביעי (גלזנר), סימן יח, בסופו; שו"ת יביע אומר, חלק ב, אבן העזר, סימן ב; נשמת אברהם, כרך ד, אבן העזר, סימן קטו, סעיף ו; הרב גדליה אקסלרוד, 'אשה שזינתה האם חייבת לספר לבעלה כדי למנעו מאיסורים', שורת הדין, כרך א, ירושלים תשנ"ד, עמ' לט-מ. וראה תשובות נוספות שצוינו במקורות הנזכרים למעלה, וכן בליקוטי הערות על שו"ת נודע ביהודה, שם, במהדורת מכון ירושלים. וראה עוד: בלידשטיין (למעלה, הערה 118), עמ' 170-174.

כן דנו חכמים אחדים בשאלה, אם מותר שלא להודיע לבעל שאשתו הרתה בעבר כדי למנוע ממנו מלברך על פדיון הבן, משום כבוד הבריות ומשום שלום בית. ראה: שו"ת מהרש"ג, חושן משפט, סימן סה; שו"ת באר משה, חלק ח, סימן רלז; שו"ת יביע אומר, חלק ח, יורה דעה, סימן לב; שו"ת בניין אב, חלק ב, סימנים נד-נה; 'פסקים הוראות והנהגות' מהרב יוסף שלום אלישיב, מוריה, שנה כב, גיליון א-ב (אלול תשנ"ח), עמ' ע-עא, אות כא: 'האם שרי לעבור איסור משום שלום בית?'

כבוד המלך

י. כבוד המלך

כפי שראינו⁴⁵⁷, נשאל ר' מאיר שמחה מדווינסק⁴⁵⁸, האם הוראה שהורה חכם מפורסם, שמותר לנגן לקראת המלך ביום טוב שני של גלויות, הוראה נכונה היא⁴⁵⁹?

תחילה הוא דן בשאלה: האם בדבר שאין בו משום ביזיון, אלא עניין של כבוד שצריך לנהוג במלכים, גם כן התירו איסור מדרבנן, משום גדול כבוד הבריות? והוא מחווה דעתו, כי בדבר שאין בו משום ביזיון, אלא משום כבוד מלכים, שזה אינו בכל אדם אלא במלך, אין אומרים שהכבוד ידחה איסור מדרבנן, אלא בדבר שהתורה עצמה לא אסרה במקום ביזיון גדול, כגון באיסור טומאה שנדחה במת מצווה. אבל במקום שהתורה עצמה לא חילקה ולא מחלה על מצוותה משום כבוד הבריות, גם חכמים לא הקילו על מצוותם משום כבוד מלכים, אף שהאיסור אינו אלא איסור מדרבנן.

על יסוד הנחה זו, מגיע ר' מאיר שמחה למסקנה, כי ביום טוב שני של גלויות, שהותרה בו אפילו מלאכה גמורה לגבי מת, יש להתיר איסור נגינה, משום כבודו של המלך.

⁴⁵⁷ ראה למעלה, ליד ציון הערה 253.

⁴⁵⁸ ראה עליו למעלה, הערה 239.

⁴⁵⁹ אור שמח, הלכות יום טוב, פרק ו, הלכה יד.

פרק רביעי: ערך 'כבוד האדם' והשפעותיו

יא. כבוד אישה שהרתה מחוץ לנישואין

בעניין הפלה מלאכותית, דנים כמה חכמים להתיירה, כשההיריון הוא של אשת איש שזינתה תחת בעלה, מחמת הבושה הגדולה שבדבר. ר' אליעזר יהודה וולדינברג, חבר בית הדין הגדול בירושלים, דן ביסוד היתרו של ר' יעקב עמדין להפיל עובר של אישה שזינתה⁴⁶⁰: 'ברם מתקבל על הדעת לומר, דעיקר נימוק ההיתר מה שיש להתיר באשת איש שזינתה הוא מפני דנקרא זה לצורך אמו, בכדי להצילה על ידי כך מבושת ובזיון שתנחל ויהא מנת חלקה, בהוולדו, כל ימי חייה, והוי זה בדומה למה שלאחר מיכן כותב היעב"ץ, לצדד אפילו הפלת וולד כשר לצורך גדול, אפילו אינו משום פיקוח נפש אמו, אלא להציל לה מרעתה שגורם לה כאב גדול, דאין לך צורך גדול וכאב גופני ורוחני גדול לאם השבה בתשובה יותר מזה שחטאת ולדה הממזר יעמוד חי נגדה תמיד. ופשוט ומובן, דאם נתיר מטעם זה, אזי יש להתיר גם כשהאשת איש נאנסה, דהולד הרי הוא ממזר גם כשנוצר ע"י שנאנסה'. ובסיכום תשובתו הוא כותב: 'אשת איש שזנתה או נאנסה ונתעברה, ואפילו מעכו"ם, שאין הולד ממזר, וחזרה בתשובה, מצדדים כמה מגדולי הפוסקים להתיר לסדר הפלה, אי [=אם] משום בזיונה ואי משום חלול השם ופגם ובזיון המשפחה [ואם משום נימוקים אחרים הנזכרים בפנים]'

⁴⁶⁰ שו"ת ציץ אליעזר, חלק ט, סימן נא, שער ג, ומסקנה יב, עמ' רלט. תשובת ר' יעקב עמדין (ראה עליו למעלה, הערה 71) הנזכרת כאן מופיעה בשו"ת שאילת יעבץ, חלק א, סימן מג.

הצלה מעוני – כבוד הבריות

יב. הצלה מעוני – כבוד הבריות

האם יהיה מותר לעבור על עברה דרבנן כדי להינצל מעוני? היה מי שחשב, שאמנם מותר לעשות כן, והתיר לדחות שבות של נסיעה בעגלה בשבת או ללכת חוץ לתחום, כדי שלא יהא נצרך ליטול צדקה, משום כבוד הבריות⁴⁶¹.

ויש מי שביקש להסתמך על דברי ר' יוחנן ור' אלעזר, במסכת ברכות⁴⁶², האומרים: 'כיון שנצרך אדם לבריות, פניו משתנות ככרום, שנאמר "כרם זלת לבני אדם" (תהלים יב, ט)'. וכך אומר ר' מאיר אריק⁴⁶³, שלפי מה שאמרה הגמרא, הרי גם זה בכלל כבוד הבריות. ואף שאין זה ביזיון גדול, מכל מקום באיסור דרבנן אין צריך ביזיון גדול. אמנם בעל 'דבר יהושע', המביא את דבריו, אומר שכיוון שהביזיון אינו בשעה שהאדם עובר על האיסור, אלא לאחר מכן, כשיצטרך להתפרנס, אין שום איסור נדחה מפני זה⁴⁶⁴.

⁴⁶¹ ראה בשמים ראש, סימן שעה. וכן ראה דבריו של בעל בשמים ראש, למעלה, הערה 285.

⁴⁶² ברכות ו ע"ב.

⁴⁶³ טל תורה, ברכות יט ע"ב. ראה עליו להלן, הערה 474.

⁴⁶⁴ שו"ת דבר יהושע, חלק א, סימן כ, אות יג. ראה גם למעלה, ליד ציון הערה 404. ועוד הביא בדבר יהושע, שם, אות ח, את דברי פתחי תשובה לשולחן ערוך, יורה דעה, סימן קנז, ס"ק ד, בשם 'חומת ירושלים', סוף סימן קצו, שהטעם להלכה שאין אדם חייב לפזר את ממונו כדי לקיים מצווה הוא, משום שעל ידי עוני הוא עלול לבטל הרבה מצוות ב'שב ואל תעשה' (יומא פה ע"ב), ולכן יש להתיר, כסברת 'חלל עליו שבת אחת כדי שיקיים שבתות הרבה'; מה שאין כן לגבי 'קום ועשה', אין העניות עלולה לגרום לו שיעבור עברה ב'קום ועשה'. וראה להלן, ליד ציון הערה 475.

יג. צביעת שיער

שאלה בדבר מי שהלבינו שערות חצי זקנו בצד אחד, אם מותר לו לצבוע את השיער הלבן, מפני הצער והביזיון שהדבר גורם לו, באה בפני ר' יוסף שאול נתנזון, אב"ד לבוב⁴⁶⁵. המשיב דן⁴⁶⁶ במהות האיסור על הגבר לצבוע את שעריו, הנלמד מן הפסוק 'ולא ילבש גבר שמלת אשה' (דברים כב, ה), ולאחר שהכריע כדעת רוב הפוסקים, הסבורים כי איסור זה הוא רק מדרבנן, הסכים לדעת השואל שאפשר להתיר לצבוע את השיער, משום 'גדול כבוד הבריות'. וזה לשונו: 'ומה שכתב [השואל] היתר משום "גדול כבוד הבריות", זה אינו רק [=אלא] בלאו ד"לא תסוד", כדאמרן בברכות דף יט [ע"ב] ובמגילה דף ג [ע"ב]. ועיין ברש"י ובחדושי אבן העזר, שם. ועיין במנחות דף לח [ע"ב]. מכל מקום, לדינא, כיון דברוב הפוסקים נראה שאינו רק איסור מדרבנן... על כן מי שרוצה לסמוך על רוב הפוסקים, שהם רובא דמינכרא [=רוב הניכר], דלא סבירא להו כרמב"ם [הלכות עבודה זרה, יב, י], ואם כן, אינו רק איסור מדרבנן, ויוכל לסמוך בזה, כמו שכתב מעלתו'.

⁴⁶⁵ תקס"ח (1808) - תרל"ה (1875). רב ופוסק, מגדולי ה'משיבים' בדורות האחרונים. נולד בברז'אן (גליציה). כארבעים שנה היה אב"ד בלבוב. שמו נודע בכל רחבי העולם היהודי, ומכל קצות תבל פנו אליו בשאלות. חיבורו העיקרי הוא שו"ת 'שואל ומשיב', המכיל אלפי תשובות בארבעה עשר חלקים.

⁴⁶⁶ שו"ת שואל ומשיב, מהדורא קמא, חלק א, סימן ריא.

כבוד החייב בהליכי הוצאה לפועל

יד. כבוד החייב בהליכי הוצאה לפועל

גם בתחום דיני הממונות, נודעת משמעות לכבוד הבריות. ר' מאיר בר' ברוך מרוטנבורג⁴⁶⁷ דן⁴⁶⁸ בדרכי גביית חוב מנכסיו של החייב במלווה על פה. הוא מביא את דברי הגמרא⁴⁶⁹, 'שגובים מן הלווה אפילו מגלימא דעל כתפיה', ומוסיף ומסביר: 'ודווקא אם יש לו שני סרבליים, אחד יפה יותר מדאי, יקח הלווה הטוב ויתן למלוה הגרוע. אבל אם אין לו אלא אחד גרוע, לא יקח המלוה, וישב הלווה ערום, שגדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה'.

נמצא לדבריו, שדיני 'מסדרין בבעל חוב', ולפיהם משאירים לחייב את צרכיו ההכרחיים, נובעים משני מקורות: המקור האחד הוא בדיני 'ערכין', שכשם שמסדרים בערכין כך מסדרים בבעל חוב⁴⁷⁰; והמקור השני הוא דיני כבוד הבריות, שיש להשאיר לחייב מלבושים באופן שלא ייבוש⁴⁷¹.

את תשובתו של מהר"ם בר' ברוך מרוטנבורג, מנסה להסביר ר' יוסף ענגיל⁴⁷² ב'גליוני הש"ס' שלו⁴⁷³: 'ונראה כוונתו, דכיון דכבוד הבריות דוחה לדאורייתא כשב ואל תעשה, כמבואר בברכות כ"ע"א, לכן הכי נמי דוחה למצות פריעת בעל חוב, ואין על הלווה מצוה ליתן להמלוה

⁴⁶⁷ ראה עליו למעלה, הערה 297.

⁴⁶⁸ תשובות מהר"ם בר' ברוך מרוטנבורג, דפוס פראג, סימן ת.

⁴⁶⁹ בבא קמא יא ע"ב; בבא בתרא קנו ע"א.

⁴⁷⁰ בבא מציעא קיג ע"ב. וראה רש"י לב"מ, שם, ד"ה שמסדרין, שמביא שני פירושים ל'מסדרין'. האחד: 'שמין להניח לו צרכי חייו, לשון "והעריך אותו"'. והפירוש השני: 'שמשרדין - לשון שריד'. ובפירוש המיוחס לרש"י, נדרים סה ע"ב, ד"ה ש"מ אין, מובא פירוש נוסף והוא: 'סדר של חיות... מניחים לו מה שסדרו חכמים'. וראה נ' רקובר, 'דרכי הוצאה לפועל של פסקי דין במשפט העברי', דעות לז (תשכ"ט), עמ' 105-117.

⁴⁷¹ אבל ראה תשובות מהר"ם בר' ברוך מרוטנבורג, דפוס פראג, סימן תתקכו (שהובאה למעלה, ליד ציון הערה 297), בסוף התשובה.

⁴⁷² ראה עליו למעלה, הערה 330.

⁴⁷³ גליוני הש"ס, בבא מציעא קיג ע"ב.

פרק רביעי: ערך 'כבוד האדם' והשפעותיו

כסותו ולשבת ערום. וכיון דאין עליו מצוה, ממילא גם הבית דין אין גובין אותה ממנו, דכל עיקר גביית בית דין הוא רק מפאת דכפינן ליה בזה לקיים מצות פריעת בעל חוב המוטלת עליו, כמבואר כתובות פו ע"א, ומה שאין כן כאן, דאינו מצוה, ממילא גם הבית דין אין כופין. ולפי זה, הא דצריכינן כאן ללמוד מערכין לסדר בבעל חוב הוא רק לעניין דברים הצריכינן ללוה ואין בהם משום כבוד, רק הם צורך גרידא. אבל דברים שיש בהם משום כבוד, בלאו הכי נמי אין גובין כלל, מטעמא דגדול כבוד הבריות וכו'. וכנ"ל.

מאותו טעם, שכבוד הבריות דוחה את מצוות התורה ב'שב ואל תעשה', סבור ר' מאיר אריק, אף הוא מחכמי הדור הקודם⁴⁷⁴, כי ייתכן שאין אדם צריך להוציא את כל ממונו כדי לא לעבור על איסור תורה ב'שב ואל תעשה'⁴⁷⁵. הוא אינו מסכים לטענתו של ר' יקותיאל אריה קמלהר⁴⁷⁶, שאין בזה ביזיון, משום שאדרבה יהיה לו לכבוד שבזבו כל ממונו לכבוד השם. ועל כך משיב ר' מאיר אריק: 'איני רואה בזה טעם. כי הבזבוז בעצם ודאי כבוד הוא. אבל אחר כך, כשנצרך לבריות, יתבזה'.

על השגת המשיג, שהרי יש כמה בעלי מלאכה ושכירי יום שמתפרנסים בכבוד, אף שאין להם ממון, ואם כן, אף שיבזבו ממונו יוכל להתפרנס לאחר מכן, משיב ר' מאיר אריק בהסתמכו על דברי הראב"ד, המובאים בחידושי הרשב"א⁴⁷⁷, בטעם ההלכה שאין לאדם לבזבוז שלישי ממונו על מצווה עוברת, 'כדי שלא יבוא לידי עוני ויפיל

⁴⁷⁴ מגדולי הפוסקים לפני חורבן אירופה. אב"ד יזלוביץ, בוטשאטש, ורבה של טארנא עד לפטירתו בשנת תרפ"ו (1926). מחיבוריו: שו"ת אמרי יושר; מנחת פתים על שולחן ערוך.

⁴⁷⁵ ראה מה שכתב באיגרתו אל ר' יקותיאל אריה קמלהר (ראה כהערה הבאה), שנדפסה בצפונות טז (תמוז תשנ"ב), עמ' לט. וראה למעלה, הערה 464, בדברי 'פתחי תשובה'.

⁴⁷⁶ טארנא, תר"ל (1870) - ירושלים, תרצ"ז (1937). מחבר שו"ת שם אריה.

⁴⁷⁷ חידושי הרשב"א לבבא קמא ט ע"ב, ד"ה מהא דאמרינן.

כבוד החייב בהליכי הוצאה לפועל

עצמו על הציבור, וכמו שאמרו ז"ל⁴⁷⁸: "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות", וכן אמרו⁴⁷⁹: "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש", שהעוני כמיתה'. ועל הטענה שיש בעלי מלאכה שמשתכרין בכבוד, אומר ר' מאיר אריק: 'דלא פלוג [שלא חילקו] בזה, ושמא יוחלש ולא יוכל לעשות מלאכה'.

⁴⁷⁸ פסחים קיב ע"א.

⁴⁷⁹ כתובות ב ע"א.

פרק רביעי: ערך 'כבוד האדם' והשפעותיו

טו. מניעת צער על אי-קיום מצווה

א. מה דינו של מי שמחמת חוליו 'מטפטף ממנו תמיד מי רגליים'? האם הוא רשאי לקרוא קריאת שמע ולהניח תפילין ולהיכנס לבית הכנסת? שאלה זו באה לפני הרמ"א, ר' משה איסרליש⁴⁸⁰. תחילה הוא בוחן את מקורו של האיסור לקרוא קריאת שמע, להתפלל ולהיכנס לבית הכנסת במצב זה, ומוכיח מתשובת הרא"ש, שבנסיבות הללו, כאשר אם נאסור עליו להתפלל תימנע ממנו לעולם האפשרות להתפלל, בוודאי מותר לו להתפלל בלא גוף נקי, שלא יבוא איסור חכמים וידחה חיוב מן התורה או תפילה, שהיא מצווה דרבים⁴⁸¹.

ולאחר מכן הוא נסמך על הוראותיו של ר' ישראל איסרליין⁴⁸². מהר"י איסרליין כתב בתשובה, שאישה נידה יכולה להיכנס לבית הכנסת בימים נוראים, משום עגמת נפש⁴⁸³. 'כל-שכן, שהוא זקן ואינו לפי כבודו, וגדול כבוד הבריות, שמותר לו לכנוס [=להיכנס] ולהתפלל'.

ועוד כתב מהר"י איסרליין ב'תרומת הדשן', לעניין המתעטש בתפילה דרך מטה, שאין נוהגים בזמן הזה לחזור לאחור, מחמת ההפחה, משום כבוד הבריות⁴⁸⁴. והוא הדין בנידון שלפנינו.

⁴⁸⁰ ראה עליו למעלה, הערה 439.

⁴⁸¹ שו"ת הרמ"א, סימן צח. תשובת הרא"ש היא בשו"ת הרא"ש, כלל ד, סימן א.

⁴⁸² ראה עליו למעלה, הערה 436.

⁴⁸³ תרומת הדשן, פסקים וכתבים, סימן קלב. ושם הלשון היא: 'משום נחת רוח לנשים, כי היו להן לעצבון רוח ולמחלת לב, שהכל מתאספין להיות בצבור והמה יעמדו חרץ'.

⁴⁸⁴ תרומת הדשן, שו"ת, סימן טז. ושם כתב: 'אבל מכל מקום, מי שאינו יכול להעמיד את עצמו, לא ידעיןן שפיר צד היתר שלא ירחיק ד' אמות, אלא מטעם דהיה מתבזה ומתבייש בדבר מפני הציבור שירגישו בדבר, וכל שכן שאם הוא שליח ציבור שיתבזה ויתבייש ביותר... וכל שכן, שליח ציבור שיהיה לו גנאי גדול ולביזוי שירגישו רבים שאין גופו נקי בעמדו לפני המלך ב"ה, וגדול כבוד הבריות'. אבל סיים שם את תשובתו: 'ומכל מקום, קשה הדבר מאד לכרות חלוקים מן הדעת, שאינם אפילו רמוזים בתלמוד ופסק הגאונים, מהך מילתא'.

מניעת צער על אי-קיום מצווה

כלומר, הימנעות מלהיכנס לבית הכנסת ולהתפלל יחד עם כל הציבור יש בה משום ביזוי, והיא נכללת ב'כבוד הבריות'.

ב. הרחבה מעניינת של כבוד הבריות, הכוללת גם נתינת אפשרות לקהילה לברך על האתרוג בימי חג הסוכות, ועל ידי כך למנוע מהם צער רב, אנו מוצאים בתשובתו של ר' דוד פארדו מאיטליה⁴⁸⁵.

בפני ר' דוד פארדו, באה שאלה⁴⁸⁶ מקהילת ראגוזה, שנתבקשה לוותר בימי חול המועד סוכות על האתרוג היחיד שהיה ברשותה, כדי לאפשר לתושבי קהילת סאראי לברך על האתרוג בימים שנותרו מחג הסוכות. המשיב בוחן תחילה את השאלה: האם אפשר לבטל מצווה קלה כדי לזכות אחרים במצווה גדולה⁴⁸⁷? ולאחר מכן הוא נסמך על דין 'כבוד הבריות', וקובע כי מאחר שבשאר ימי החג אין מצוות נטילת ארבע מינים אלא מתקנת חכמים, הרי שיש לדחות מצווה זו מפני כבוד הבריות, 'ואין⁴⁸⁸ לך כבוד הבריות גדול מזו, שיהיו נמצאים קהל גדול נעדרים משוללים לגמרי ממצווה רבה כזו כלל ועיקר, דפשיטא כי כל האזרח בישראל ישבו בצו"קות⁴⁸⁹, וצרה ויגון ימצא להם, וצע"ר מתחולל⁴⁹⁰ שלא לזכות אפילו לראות מצנת אלהינו בכל ימות החג, כאילו חס ושלום בטלה מצווה זו ביניהם... וכיון ששלחו שליח ורץ מיוחד בעוצם תשוקתם, ואליו עיניהם מיחלות, מתי יבוא ויזכו לקיים המצווה, בודאי שאם חוזר השליח ריקם, תוחלת ממושכה כזו מחלת לב, ומוספין יגון על יגונם, ואין לך כבוד הבריות גדול מזו'.

⁴⁸⁵ ויניציה, תע"ח (1718) - ירושלים, תק"ן (1790). עלה לירושלים בשנת תק"ס. שימש ברבנות בערי הבלקן: ראגוזה, איספלאטרו, וסרייבו. מכלל חיבוריו: 'חסדי דוד' על התוספתא; 'שושנים לדוד' על המשנה.

⁴⁸⁶ שו"ת מכתם לדוד, אורח חיים, סימן ו.

⁴⁸⁷ ראה ג' רקובר, גדולה עברה לשמה, פרק 'הצלת עצמו והצלת אחר' (בדפוס).

⁴⁸⁸ שו"ת מכתם לדוד, שם, יב ע"א, ד"ה הדרן.

⁴⁸⁹ על משקל 'כל האזרח בישראל ישבו בסוכות' (ויקרא כג, מב).

⁴⁹⁰ על משקל 'וסער מתחולל' (ירמיהו כג, יט).

פרק חמישי

תקנות 'שלא לבייש את מי שאין לו'

הזהירות בדבר שמירה על כבוד הבריות באה לכלל ביטוי בהימנעות מעשיית דברים העלולים לגרום לכושה. אין צריך לומר, שהכוונה אינה רק להימנעות מפעולות ישירות שמביישות את הזולת, אלא גם להימנעות מעשיית דברים שיש מי שאינו מסוגל להתחרות עמהם. וכן אומר ר' מנחם המאירי⁴⁹¹: 'לעולם יהא אדם זהיר שלא להיות עניים או שאר בני אדם מתביישים מתוך מעשיו, ויהיו העשירים משוים עצמם לעניים, שלא לבייש את מי שאין לו'. וכך מספרת המשנה⁴⁹²: 'אמר רבן שמעון בן גמליאל: לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכיפורים, שבהן בנות ירושלים יוצאות בכלי לבן שאולין, שלא לבייש את מי שאין לו. ובנות ירושלים יוצאות וחולות בכרמים, ומה היו אומרות' וכו'. ושם, בתלמוד⁴⁹³, מתוארים סדרי השאילה: 'תנו רבנן: בת מלך שואלת מבת כהן גדול, בת כהן גדול מבת סגן, ובת סגן מבת משוח מלחמה, ובת משוח מלחמה מבת כהן הדיוט, וכל ישראל שואלין זה מזה, כדי שלא לבייש את מי שאין לו'.

ואם כאן מסופר על המנהג, הרי שיש עניינים שהיה צריך לתקן בהם תקנות למטרה זו, כדי שלא לבייש את מי שאין לו. ואמנם במסכת

⁴⁹¹ בית הבחירה למועד קטן כו ע"א.

⁴⁹² משנה תענית ד, ח; בבלי, תענית כו ע"ב.

⁴⁹³ תענית לא ע"א.

פרק חמישי: תקנות 'שלא לבייש את מי שאין לו'

מועד קטן⁴⁹⁴ מובאת שורה של תקנות בענייני אבלות, שמטרתן שלא לבייש את העניים או שאר בני אדם⁴⁹⁵:

בראשונה היו מוליכין בבית האבל, עשירים בקלות של כסף ושל זהב ועניים בסלי נצרים של ערבה קלופה, והיו עניים מתביישים. התקינו שיהיו הכל מביאין בסלי נצרים של ערבה קלופה מפני כבודן של עניים.

בראשונה היו משקין בבית האבל, עשירים בזכוכית לבנה ועניים בזכוכית צבועה, והיו עניים מתביישים. התקינו שיהיו הכל משקין בזכוכית צבועה מפני כבודן של עניים⁴⁹⁶.

בראשונה היו מגלין פני עשירים ומכסין פני עניים, מפני שהיו מושחרין פניהן מפני בצורת, והיו עניים מתביישיין. התקינו שיהיו מכסין פני הכל מפני כבודן של עניים⁴⁹⁷.

ועניין אחרון, אף הוא אינו תקנה, אלא מנהג:

בראשונה היתה הוצאת המת קשה לקרוביו יותר ממיתתו [משום יוקר התכריכין], עד שהיו קרוביו מניחין אותו ובורחין. עד שבא רבן גמליאל ונהג קלות ראש בעצמו, ויצא בכלי פשתן, ונהגו העם אחריו לצאת בכלי פשתן.

כלומר, רבן גמליאל⁴⁹⁸, המנהיג, הראה דוגמה אישית, ונהגו העם כמוהו.

⁴⁹⁴ מועד קטן כז ע"ב - כח ע"א.

⁴⁹⁵ ראה תוספתא, נידה, פרק ט, יא. המובאה היא מן התלמוד, מסכת מועד קטן, שם.

⁴⁹⁶ 'שלא לבייש את העניים שאין יינותיהן טובות'. ראה רמב"ם, הלכות אבל, פרק יג, הלכה ז.

⁴⁹⁷ ובהמשך: 'בראשונה היו מוציאין עשירים בדרגש ועניים בכליבה... בראשונה היו מניחים את המוגמר תחת חולי מעיים מתים... בראשונה היו מטבילין את הכלים על גבי נדות מתות... בראשונה מטבילין על גבי זבין מתים וכו'.

⁴⁹⁸ ראה א' ביכר, מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשכ"ח, עמ' 125.

תקנות 'שלא לבייש את מי שאין לו'

ומוסיפה הגמרא⁴⁹⁹: 'והאידנא נהוג עלמא אפילו בצרדא בר זוזא'. ומפרש רש"י⁵⁰⁰: 'קנבוס הנקנה בזוז'⁵⁰¹. על חשיבות הרפורמה שהנהיג רבן גמליאל, מעידה התקנה שתיקנו להוסיף כוס אחת בבית האבל כנגד רבן גמליאל⁵⁰²: 'עשרה כוסות תקנו חכמים בבית האבל. הוסיפו עליהם ארבעה, אחד כנגד חזני העיר... ואחד כנגד רבן גמליאל'. ומפרשת הגמרא שם, שהטעם הוא מפני התקנה שהתקין רבן גמליאל לצאת בכלי פשתן.

ואמנם כיוון שהטעם לתקנות אלו היה בושת העניים, הרי שהיו כפופות לתמורות בחיי החברה, ובכללן המנהג שמכסים את הוצאות הקבורה מן הקופה הכללית של הציבור (כמשרד הסעד והמוסד לביטוח הלאומי בימינו). הרמב"ם⁵⁰³, בעקבות הגמרא במסכת מועד קטן, כותב: 'מלבישין אותו תכריכין תפורין בחוטי פשתן לבנים, ולא יהיו דמיהן יקרים, ונהגו חכמים בסודר שוה זוז, שלא לבייש את מי שאין לו'. על דבריו אלה של הרמב"ם, מעיר הרדב"ז⁵⁰⁴, שכיהן כרב בקהיר לפני כארבע מאות שנה, בלשון זה⁵⁰⁵: 'ועכשיו נהגו בתכריכין של מנה

הנוטה לומר שהכוונה היא לרבן גמליאל השני, נשיא הסנהדרין ביבנה (סוף המאה הא' לספירה הנהוגה).

⁴⁹⁹ מועד קטן כז ע"ב.

⁵⁰⁰ רש"י למועד קטן שם, ד"ה צרדא וד"ה בר זוזא.

⁵⁰¹ ומסיים בבית הבחירה למועד קטן, שם: 'וכן מצינו כמה תקנות בתלמוד עשויות על דרך זה, שלא לבייש את מי שאין לו'.

וראה בשו"ת מהרי"ל דיסקין, קונטרס אחרון, סימן לד, על ההיתר לחרוש ולזרוע בשביעית, כדי שיהא ממה לשלם מסים למלכות, שאם לא כן, ייתפסו על ידי השלטונות, וימותו בתפיסתם (ירושלמי, שביעית, פרק ד, הלכה ב; תוספות, סנהדרין כז ע"א, ד"ה משרבו), ש'התירו גם כן לעשירים, והיינו משום כיסופא דעניים, והותר כל הנ"ל אפילו למאן דאמר: שביעית בזמן הזה מן התורה'.

⁵⁰² כתובות ח ע"ב.

⁵⁰³ הלכות אבל, פרק ד, הלכה א.

⁵⁰⁴ ספרד, ר"ם (1480) לערך - ארץ-ישראל, של"ד (1574). ישב בקהיר כארבעים שנה, ולאחר מכן עבר לארץ-ישראל, וישב בה בעשרים שנותיו האחרונות.

⁵⁰⁵ פירוש הרדב"ז, לרמב"ם, שם.

פרק חמישי: תקנות 'שלא לבייש את מי שאין לו'

ויותר, וסמכו עלה דהא דאמרינן [כתובות קיא ע"ב], עתידים צדיקים לעמוד בלבושיהם, קל וחומר מחטה, ואינם חוששין לתקנת העניים, כיון שכולם נקברים בלבנים, אין העולם משגיחין אם הם דקין או גסין, ואין העניים בורחין ומניחים מתייהם, שמי שאין ידו משגת, הרי הוא מוטל על הציבור, וקוברין אותו לפי כבודו' (ולאחר מכן מסביר הרדב"ז שהכול תלוי במנהג).

הרגישות שלא לבייש את מי שאין לו אינה מצטמצמת דווקא למי שנחות מבחינה כלכלית, אלא גם למי שנחות מבחינה אינטלקטואלית. כך מספרת לנו המשנה על תקנות שתוקנו בדבר הבאת הביכורים. מי שהביא ביכורים אל הכוהן בבית המקדש, אומר תחילה דברי הודיה לה': 'הגדתי היום לה' אלוהיך כי באתי אל הארץ אשר נשבע ה' לאבותינו לתת לנו' (דברים כו, ג). ולאחר מכן הוא ממשיך בקריאת הפרשה שבתורה מן 'ארמי אבד אבי וירד מצרימה' (שם, ה) עד 'ועתה הנה הבאתי את ראשית פרי האדמה אשר נתת לי ה'' (שם, י). פרשה זו נקראת 'פרשת מקרא ביכורים'.

ומה יעשה מי שאינו יודע לקרוא? אומרת המשנה⁵⁰⁶: 'בראשונה, כל מי שיודע לקרוא קורא, וכל מי שאינו יודע לקרוא מקריין אותו'. כלומר, קוראים לפניו את הפרשה, והוא עונה אחר הקורא. אבל הבדל זה גרם לכך שמי שאינו יודע לקרוא התבייש ונמנע מלהביא ביכורים. ואז תיקנו תקנה, שגם מי שיודע לקרוא וגם מי שאינו יודע לקרוא, יהיו קוראין לפניו, והוא אינו קורא בעצמו. וכך אומרת המשנה: 'נמנעו מלהביא, התקינו שיהו מקריין את מי שיודע ואת מי שאינו יודע'⁵⁰⁷.

השוואתם של מי שיודע ושל מי שאינו יודע מונעת אמנם את מי

⁵⁰⁶ משנה ביכורים ג, ז.

⁵⁰⁷ וראה תוספות, מועד קטן כז ע"ב, ד"ה בכליכה: 'ומה שרגילים עתה לקרות [בספר תורה; על ידי שליח ציבור ולא על ידי מי שנקרא לתורה], זהו מפני כבודו של קורא, שלא לבייש מי שאינו יודע, וכדאמר גבי בכורים' כו'. וראה: דרישה, טור, אבן העזר, סימן לד, ס"ק א; טורי זהב, שולחן ערוך, אבן העזר, סימן לד, ס"ק א. וכך גם נקבע המנהג, שאין החתן עצמו מברך את ברכת הקידושין, אלא אחר, כדי שלא לבייש את מי שאינו יודע לברך. ראה דרישה, שם, וטורי זהב, שם.

תקנות 'שלא לבייש את מי שאין לו'

שיודע מלהתבטא באופן אישי ועצמאי, אבל ויתור זה של מי שיודע לקרוא לטובת מי שאינו יודע לקרוא מהווה תרומה שלו לטובת הכלל. וכך מסביר את הדבר הרב קוק בפירושו לדברי המשנה⁵⁰⁸: 'העניין הראשי להתכללות הכלל מכחות פרטיים שהתגלה במילואו על ידי הביכורים הקיף את כל צדדי ההתאחדות, עד שלא הניח גם כן את הנחת הכבוד ויתרון המעלה שהיה מקום ליחידים באומה להניח לעצמם לפי ערכם ברשות עצמם. וגם אותו החופש יניחו מידם באהבה, כשיראו שבחק הכלל יביא לתוצאות לא טובות. ישנם ענינים כאלה שהם נעשים בדין תורה על פי מטבע קבועה. והנה כיון שהמטבע נקבעה כבר, שולל מיחידים התגלות לבבם על פי ערכם והשקפתם הפרטית. אמנם כל זמן שלא הזיק הדבר אל הכלל כולו, טוב הוא שכל יחיד מצויין ימלא את הנהגתו בעניניו הרוחניים על פי מדתו לעצמו. אמנם כיון שבערך הכלל מאין מטבע שוה ומסויימת ירד הרוח ויבא למצב מורה ועזוב, צריכה המטבע להיתקן. וכיון שנתקנה, הכל חייבים לעבוד עבודת הכלל, גם אלה היחידים שלא הוצרכו לזה מצד עצמם'.

דוגמה לויתור על התבטאות אישית לטובת הכלל, מוצא הרב קוק בתקנה שעניינה נוסח קבוע לתפילה, במקום התבטאות אישית שהייתה נהוגה עד תיקון התקנה: 'למשל התפילה, לפי המצויינים בעלי רגש ודעה יותר היה לבבם קרוב להתמלא רגשי קודש, אם היו מתפללים כמו קודם תקנת הנוסח, כל אחד כפי רוח בינתו ורגשי לבבו. אמנם למען הכלל, שמבלעדי התפילה הקבועה היה יסוד התפילה נעזב לגמרי, והוצרך הדבר לבא לידי תיקון מטבע כוללת. ועכשיו שנתקנה, חלילה ליחיד לפרוש מן הציבור. ואם תעלה על לבבו מחשבה, שצמצום המטבע עושקת ממנו הרחבת הרגשת לבבו על פי רוחו, עליו להשכיל כי עבודתנו לצורך הכלל היא כוללת גם כן, כמו כל התנדבות, גם את שאר רוחנו אף-על-פי שהיא הגדולה שבנדבות לאיש אשר רוח בו'. ועכשיו מקשר הרב קוק וצ"ל את עניין הויתור לטובת הכלל להבאת הביכורים, תוך הדגשת ההתנדבות, תוך ויתור רוחני לטובת הכלל:

⁵⁰⁸ עין איה, משנה ביכורים, שם.

פרק חמישי: תקנות 'שלא לבייש את מי שאין לו'

זיפה נתגלה לימוד זה כאן בביכורים, שכל זמן שלא בא הדבר למדה זו, שמי שאינו יודע לקרות ימנע מהבאה בשביל שירצה לדמות עצמו להיודע, היה נכון חילוק המדות, ובודאי קורת רוח היא לבעל לב רגש שקורא בעצמו ומוציא אל הפועל רגשותיו הסוערות באהבת ד' ועוז בדיבור פה. אמנם כיון שנמנעו מלהביא, כבר יש צורך בענין מרכזי, אף על פי שמצמצם את הרעיון והרגש קצת אצל היודע, הנה תגדל שמחתו השכלית בידעו שבמה שהוא מחסר התגלות לבבו ברגש הוא עובד את עבודת הכלל, על ידי שגם בעלי המעלה הנמוכה יבאו ויביאו ביכורים, התקינו שיהיו מקריין את מי שהוא יודע ואת מי שאינו יודע. והיתה ההשוואה הזאת אב להרבה דברים מוגדרים, שכל חכם לב היה מצד עצמו יכול ללכת באורח יותר רחבה על פי מדתו הפרטית, אבל זאת היא הצדקה היותר נעלה ומדת הקדושה היותר רוממה, שחייבים ראשי העם להתנדב בצמצום רוחני לפעמים לטובת הכלל הגדול. ובהשכילם את הטוב היוצא מכח אחדות הכלל, הם עומדים כבר בצמצומם על יסוד רחב המרהיב את הלב הטוב של החכם הרואה את הנולד וחפץ בשלום עם ד' הגוי כולו. "שאלו שלום ירושלים ישליו אוהביך" (תהלים קכב, ו). "למען אחי ורעי אדברה נא שלום בך. למען בית ד' אלהינו אבקשה טוב לך" (תהלים קכב, ח"ט).

תקנות להגבלת מותרות

תקנות להגבלת מותרות

הנימוק שלא לבייש את מי שאין לו שימש במרוצת הדורות יסוד לתקנות רבות נגד מותרות, שתוקנו בקהילות ישראל, כולל הגבלות על סעודות פאר ועל התהדרות מופרזת בתכשיטים.

אמנם הנימוק שלא לבייש את מי שאין לו לא היה היסוד היחיד לתקנות אלו. בכלל שאר הנימוקים לתקנות היה הצורך להגן מפני התדלדלות כלכלית, דבר שפגע לפעמים גם בהכנסות הקהילה, כשהנפגעים לא היו מסוגלים לשלם את מסיהם, ונפלו למעמסה על הציבור, או הרצון שלא להתגרות בפני הגויים בהתהדרות בעושר.

במקום אחר נייחד דברים לעניין התקנות שתוקנו בקהילות ישראל נגד מותרות⁵⁰⁹, וכאן נצביע רק על תקנות אחדות שנתבססו במפורש על הצורך להגן על מי שאין בידו להתחרות עם בעלי היכולת, ועל הנימוק שלא לבייש את מי שאין לו.

בתקנה שתוקנה בקהילת מגורשי קסטיליה בפאס שבמרוקו בשנת תנ"ח (1698), נקבעה הגבלה על גובה הנדוניה הניתנת לבת בעת הנישואין.

וזה לשון התקנה⁵¹⁰: 'בהיותנו מקובצים להמתיק סוד תיקוני בקיעי עירנו, פקחנו עינינו על אשר בעונותינו שרבו, כמעט שערי ההשפעה ננעלו, ורוב האנשים אשר בנות יולדו להם, צר ומצוק מצאום יומם ולילה לא ישבותו מקבוע בלבם דאגה על העתיד, מיום לידתן עד הגיען לפרקן ועד בכלל, לדעת איכה יעשו כדי לשלחן ולתתן לאנשים, לסיבת פשיון נגע צרעת המנהג הרע אשר נתפשט בימים הללו, לבלתי צאת הבנות מדלתי בית אביהן החוצה להיות לאיש, כי אם בנדוניה רבה ועוד תוספת מרובה על העיקר, חפץ או חפצים מכסף וזהב ובדולח ואבנים טובות או מעות או קרקע, או לסייע החתן בתכשיטין המוטלים עליו

⁵⁰⁹ ראה ג' רקובר, תקנות להגבלת המותרות בקהילות ישראל (בדפוס).

⁵¹⁰ כרם חמר, חלק ב, סימן קלט. והשווה י"מ טולידאנו, נר המערב, עמ' 124. וראה תקנות נוספות נגד מותרות, כרם חמר, שם, סימנים: מה, פא, צב, צד, קנג, קנד, קס.

פרק חמישי: תקנות 'שלא לבייש את מי שאין לו'

לעשות, הנקרא בפי ההמון פאניו"ש וכדומה, באופן שרוב בעלי בתים נשארים שלולים ויוצאין נקיים מנכסיהם, וקצתם לוקחים מעות ברבית להשלים התוספת ההיא, והרבית עולה במעלות על גביהם כל ימיהם. ואשר אין ידם משגת, ואין מוצאין גם כן מי שיתן להם ברבית לסיבת עניותם, נשארות בנותיהם עד ילבינו שער ראשם, ואין איש מאסף אותם הביתה. לכן ראינו לתקן ולגזור על כל המשתדכים מהיום הזה והלאה, שאין רשות, לא למשתדכת ולא לקרובי המשתדכת, להתנות שום תנאי תוספת בכל הנדוניא בשום אופן מהאופנים הנ"ל... רק חפצי הנדוניא אשר היו נהוגים מימי קדם... וכל איש אשר זדון לבו ישיאנו לעבור על שום פרט מכל הפרטים הנזכרים, הרי הוא מופרש ומובדל מקהל עדת ישראל, ומלבד זה יפרע קנס לזכות הקהל, כפי ראות עיני בית-דין יצ"ו [=ישמרם צורם ויוצרם] וכפי ראות עיני ממוני הקהל הממונים באותו חדש' וכו' 511.

בתקנה שתוקנה בהלברשטט, בשנת תקל"ו (1776), בדבר הגבלה על סעודות ברית מילה, צוין במפורש הנימוק 'שלא לבייש'. וזה תרגום התקנה 512: 'הרשות על סעודת הברית לעשות "מי שברך" ניתנה רק לבעל הברית, הסנדק והמוהלים. לשאר המסובים אסור זה בפירוש, שלא לבייש'.

הנימוק 'שלא לבייש את מי שאין לו', חוזר גם בתקנה שתוקנה בצנעא שבתימן, בשנת תקפ"ח (1828), בהשפעתו של שליח טבריה, ר'

⁵¹¹ כשלושים שנה לאחר מכן, בשנת תפ"ו (1726), אנו מוצאים שתוקנה בקושטא תקנה באותו עניין. בהסכמה הנעשית על המדודים (נדוניה שמכניסה האישה לבעלה בכסף מלא), נקבעו הגבלות בדבר הסכום הניתן כ'מדודים הנקרא קונטאנט"י'. דוד פרענקיל, שהדפיס תקנות אלו (עלים א [תרצ"ד-תרצ"ה]), עמ' 110), אומר שתקנה זאת באה 'להגביל נדוניית בנות העשירים בראותם בזה טובת העניים, שלא יצטרכו "למכור כל מה שיש להם" לצורך נדוניא'. ואולם הנימוק של טובת העניים, וכן המילים 'למכור כל מה שיש להם', הבאות במרכאות בדבריו, אינן בגוף התקנה.

⁵¹² התקנה נכתבה ביידיש, ונדפסה על ידי יו"ט לוינסקי, ב'תקנות לסעודת הברית דק"ק הלברשטט, תקל"ו, רשומות א (תש"ו), עמ' 142. המילים 'שלא לבייש' מובאות בלשון זו בגוף התקנה.

תקנות להגבלת מותרות

יוסף הכהן אשכנזי⁵¹³. בהקדמה לתקנה, מבוארות התוצאות השליליות הנובעות מסעודות פאר לרגל הנישואין, וביניהן ש'מחמת ריבוי ההוצאה מתביישים העניים, שאין ידם משגת לכל זה, ומעכבים נישואיהם, ומעגנים עצמם עד אחר כ' שנה'. ולאחר מכן, נקבע בהוראות התקנה כדלקמן⁵¹⁴: 'אם החתן רוצה לארח בשבעת ימי המשתה, אין לעכב בידו אם הוא בעל יכולת, בתנאי שלא יעשה סעודות גדולות, אלא עד עשרה בכל יום, לא יותר, ואפילו עשיר וידו משגת, שלא לבייש את מי שאין לך⁵¹⁵.

⁵¹³ התקנה הועתקה מכ"י על ידי י' רצהבי, ברשימתו 'שדרי"ם ומנהגי תימן', ידע עם ג (תשט"ו-תשט"ז), עמ' 34.

⁵¹⁴ על פי תרגומו של רצהבי, שם, עמ' 35, הערה 18.

⁵¹⁵ המילים 'שלא לבייש את מי שאין לו' מופיעות בלשון זה בגוף התקנה.

הקדמה

המחברת היא חוקרת בתחום התאולוגיה היהודית, ובעיקר בתחום האמונה וההלכה. במסגרת תפקידה כחוקרת, היא עוסקת במחקר ובחינה של מקורות יהודיים שונים, ובהם גם מקורות חיצוניים. מטרתה היא להבין את המהות וההקשר של תופעות אלו, ולהציגן בצורה ברורה ומובנת. היא מאמינה כי דרך המחקר והחינה היא הדרך הטובה ביותר להבנת העומק והרעיונות של היהדות, והיא רואה בזה כמשימתה העיקרית. היא מאמינה גם כי דרך זו היא הדרך הטובה ביותר להפיק תועלת מהמקורות, ולהשתמש בהם כדי לשפר את חיינו. היא מאמינה גם כי דרך זו היא הדרך הטובה ביותר להבין את המהות וההקשר של התורה, והיא רואה בזה כמשימתה העיקרית. היא מאמינה גם כי דרך זו היא הדרך הטובה ביותר להפיק תועלת מהתורה, ולהשתמש בה כדי לשפר את חיינו.

המחברת היא חוקרת בתחום התאולוגיה היהודית, ובעיקר בתחום האמונה וההלכה. במסגרת תפקידה כחוקרת, היא עוסקת במחקר ובחינה של מקורות יהודיים שונים, ובהם גם מקורות חיצוניים. מטרתה היא להבין את המהות וההקשר של תופעות אלו, ולהציגן בצורה ברורה ומובנת. היא מאמינה כי דרך המחקר והחינה היא הדרך הטובה ביותר להבנת העומק והרעיונות של היהדות, והיא רואה בזה כמשימתה העיקרית. היא מאמינה גם כי דרך זו היא הדרך הטובה ביותר להפיק תועלת מהמקורות, ולהשתמש בהם כדי לשפר את חיינו.

פרק שישי

סיכום ומסקנות

ערך 'כבוד האדם' נמנה עם הערכים שהחברה בת זמננו מבקשת להגן עליהם במסגרת אמנות בינלאומיות ובמסגרת חוקותיהן של המדינות. גם במדינת ישראל נקבע 'כבוד האדם' כערך-על בחוק יסוד שנחקק לאחרונה.

מה תוכנו של ערך זה? מה מקורו? מהו היקפו? כיצד יתייחס האדם אל הכבוד שמעניקים לו ואל הכבוד שאין מעניקים לו? האם אדם 'זכאי' לכבוד? ועד כמה הוא חייב בכבוד אחרים?

במקורות היהודיים זכה ה'כבוד' לדיון מעמיק ומקיף, ודומה שאין אומה ולשון שעשתה כן. הכבוד בעם ישראל אינו ערך בעל משמעות תאורטית גרידא, אלא ערך המתווה אורח חיים ומכוון יחסי אנוש. ספרות שלמה נכתבה לאורך כל הדורות, לא רק בדבר יחסי הכבוד הראויים שבין אדם לחברו, אלא גם בדבר המותר והאסור ביחסים אלה. תנועות קמו בעם ישראל במגמה לחנך את האדם ליחסי אנוש נאותים.

רבים הם המקורות המדברים בגנות הרדיפה אחר הכבוד. וכבר אמר ר' אליעזר הקפרי⁵¹⁶ ב'פרקי אבות'⁵¹⁷: 'הקנאה והתאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם'⁵¹⁸. ולא זו בלבד. רדיפתו של האדם אחר הכבוד אף מרחיקה את הכבוד ממנו. וכבר מורגל בפי העם⁵¹⁹: 'כל הרודף אחר

⁵¹⁶ מן התנאים האחרונים, בן זמנו של ר' יהודה הנשיא.

⁵¹⁷ משנה אבות ד, כא.

⁵¹⁸ וראה מהר"ל מפראג, דרך חיים, אבות, שם.

⁵¹⁹ אף שאינו בספרות חז"ל.

פרק שישי: סיכום ומסקנות

הכבוד, הכבוד בורח ממנו⁵²⁰. אבל אפשר שהכבוד, לא זו בלבד שלא יוציא את האדם מן העולם, אלא אדרבה, יעמיד את החיים הרוחניים של האדם בצביונם הראוי.

השאלה היא שאלה של נקודת המוצא בדבר מהות הכבוד. מקורו של כבוד האדם הוא כבוד הבורא, הנקרא 'מלך הכבוד' (תהלים כד, ז), ומלך הכבוד הוא המעניק כבוד לאחרים, והוא הנותן את הכבוד לאדם, כדברי נעים זמירות ישראל: 'ותחסרהו מעט מאלהים וכבוד והדר תעטרהו' (תהלים ח, ו).

במובן זה ניתן לדבר על ה'זכות' לכבוד, היינו שלא החברה מעניקה את הכבוד לאדם, אלא האדם ראוי לכבוד באשר הוא אדם.

מן הזיקה הזו של כבוד האדם לכבוד הבורא, נגזר היחס הנכון של האדם לכבוד של עצמו ולכבוד זולתו. ככל שהאדם מודע לזיקה שבין כבוד האדם לכבוד הבורא, הרי כשהוא נזהר בכבוד עצמו, הוא אינו דוחה את כבוד השם, אלא אדרבה, הוא מרחיב את כבוד השכינה ומגביר אותו בהוויה, בעולם, בחיים. כך הוא לעניין הכבוד של עצמו, וכך הוא לעניין כבוד הזולת. כאשר אדם מודע לעובדה שכל אדם הוא יציר כפיו של הבורא, שכל אדם נברא על יד האלוהים בצלמו, הרי הכבוד שהאדם מעניק לברואים הוא מן הכבוד שהאדם מעניק לבורא עצמו. ולאידך גיסא, ביזיון לאדם הריהו ביזיון לבורא. מכאן נובע המונח 'כבוד הבריות', שבו מתבטא כבוד האדם בלשון העברית, שמשמעו: כבוד בריותיו של הבורא⁵²¹.

דרך הענווה האמתית היא שיכבד האדם את עצמו במידה הראויה, משום שיסוד הענווה הוא הכרת האמת לאמתה, בלא סמיות עינים מלראות את חסרון עצמו ואת טובת רעהו. העניו רואה את עצמו מכובד מצד צלם אלוהים אשר בו.

⁵²⁰ ומצינו מאמר דומה לו: 'כל המתזר על הגדולה, גדולה בורחת ממנו; וכל הבורח מן הגדולה, גדולה מתזרת אחריו' (עירובין יג ע"ב).

⁵²¹ וראה דרך חיים, שם: 'הכבוד הוא דבר שלישי, שהוא שייך אל האדם במה שהוא אדם, והאדם הוא מה שנאמר "נעשה אדם בצלמנו", והכבוד והכזיון שייך בצלם הזה, שהוא צלם אלהים'.

סיכום ומסקנות

מאחר שמקור הכבוד הוא בכבוד הבורא, אין לתמוה על המטבע שטבעו חכמים: 'גדול כבוד הבריות'. 'כבוד הבריות' הוא 'גדול' גם בזה שהוא חל על כל בני האדם, בני כל העמים והלשונות, בני-ברית ושאינם בני-ברית. 'כבוד הבריות' הוא מדרכיו של הקדוש ברוך הוא, והאדם, שנצטווה ללכת בדרכיו, נצטווה אף על כבוד הבריות.

וגם בזה 'כבוד הבריות' הוא 'גדול', משום שהוא חל על כל הברואים, אף העבריינים בכללם, ואף עבריינים חמורים שעברו עברה חמורה שחייבים עליה מיתה. יתרה מזו: מקורות יסודיים בדבר כבוד האדם נאמרו בזיקה לעבריינים. כך הוא למשל המקור המסביר את האיסור 'לא תלין נבלתו על העץ' (דברים כא, כב), שעניינו לא לבזות את צלם אלוהים שבאדם. כמו כן, ההבדל בין עונשו של מי שגנב שור לבין עונשו של מי שגנב שה הוסבר כנובע מכבוד הבריות. אף הרמב"ם הזהיר במיוחד את השופט, בעת הטלת העונש על העבריין, בדבר הצורך ברגישות לכבוד האדם. בעוד שהענקת כבוד למי שראוי לכבוד בשל מעלותיו נעשית משום סגולותיו המיוחדות, מי שנעדר תכונות נעלות, שכל מהותו היא היותו אדם – המכבדו, מכבדו כאדם. גם ההכרזה האוניברסלית בדבר זכויות האדם, משנת 1948 (סעיף 5), והאמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות, משנת 1966 (סעיף 7), שוללות ענישה משפילה.

עם זאת, כאשר הענישה או צורת הענישה אינן מתיישבות עם כבוד האדם, אבל הן חיוניות להרתעת אחרים מעבריינות, הרי שכבוד הבריות ייסוג מפני מטרה זו. הוא הדין לעניין פרסום העונש. אם פרסום העונש הוא חיוני למניעת עברות, כי אז יש לפרסם את העובדה שהעבריין נענש על חטאו, אף שהדבר פוגע בכבודו. ומובן שלשם מניעת עברה, ייתכן שיהיה צורך לנקוט צעדים שאינם מתיישבים עם כבוד האדם. בדרך זו הוסברה ההלכה האומרת, שמי שלובש ביודעין ובזדון בגד שיש בו כלאיים, יש לפשוט מעליו את הבגד, אף אם הדבר פוגע בכבודו.

בהתייחסות הכבוד ל'בריות' באים לידי ביטוי שני יסודות: היסוד האחד מבטא, כפי שהודגש, את היותם של בני האדם בריותיו של הבורא,

פרק שישי: סיכום ומסקנות

וממילא כבודו של הבורא מאציל על כבודם. והיסוד השני הוא לשון הרבים במילה 'בריות'.

וכאן עולות שאלות אחדות: מאחר שכבודו של האדם נובע מכבודו של הבורא, שמא אין האדם רשאי לוותר על כבודו? ואף אם הוא רשאי לוותר על כבודו, שמא אין הוא רשאי למחול על ביזיונו? אם אכן נאמר כן, הרי שכבודו של האדם מוגן אף מפני פגיעה שלו עצמו בכבודו על ידי ויתורו עליו.

וגם מן השימוש בלשון רבים, 'בריות', שמא ניתן להסיק כן, בהיות הכבוד לא רק כבוד אישי שלו, אלא כבודם של הרבים תלוי בו, ואם הוא מתבזה, הרבים ששייכים אף הם למשפחת האדם אף הם מתבזים. ועוד עניין שדנו בו: מהו הכבוד שיש להגן עליו? האם הכבוד המשותף לכולם או הכבוד הסובייקטיבי של אדם מסוים? האם תינתן הגנה רק למכנה המשותף הפחות ביותר והשווה לכולם, בכל תקופה ובכל מקום, או שמא יש להגן על כבוד 'אישי' המיוחד לאותו אדם על פי מעמדו והכבוד המתחייב אליו, משפטית או חברתית?

נוכחנו לראות, כי לא רק הליכה בעירום היא פגיעה בכבוד הבריות, אלא גם לפשוט בפני הבריות טלית שאדם מעוטף בה על בגדיו, אסור משום פגיעה בכבוד הבריות. יתרה מזו. אף הימנעות מלהתעטף בטלית במקום שנהוג להתעטף בטלית יש בה משום פגיעה בכבוד הבריות.

שאלה אחרת היא, מהו ביזיון? יש דברים שאף אם כשלעצמם עשויים להיראות כביזיון, הרי אם נסיבותיהם הן שהדברים נעשים למטרות נעלות, כי אז לא ייחשב הדבר כביזיון, כמו דוד שהיה מרקד ומפזז לפני ארון הברית, 'כאחד הריקים' (כלשונה של מיכל בת שאול; שמואל ב' ו, כ), ואף על פי כן לא נחשב הדבר כביזיון, אלא אדרבה, כמעשה חיובי. וכך הוא אולי גם במי שמשתתף בשמחת חתן וכלה ומשמחם, באופן שבנסיבות אחרות היה עלול הדבר להיחשב כביזיון, ואילו בשמחה זו 'אין גדולה בפלטין של מלך'.

ועוד: מה בדבר הכבוד של האדם בינו לבין עצמו, כאשר האדם עשוי להרגיש עצמו מבוזה בעיני עצמו, אף אם אינו מבוזה בעיני אחרים?

סיכום ומסקנות

ממקור תלמודי בעניין ניקיון הגוף, עשוי להשתמע כי גם כבודו של אדם בעיני עצמו ראוי להתייחסות.

'גדול כבוד הבריות, שהוא דוחה את לא תעשה שבתורה'. כלומר, בהתנגש ערך 'כבוד הבריות' עם ערכים אחרים, עשויים הערכים האחרים להידחות מפני כבוד הבריות. בזה נתעלה ערך כבוד הבריות להיות ערך-על הדוחה ערכים אחרים. 'כבוד הבריות' אינו ערך מוסרי גרידא, אלא נורמה משפטית מחייבת שיש בכוחה לבטל הוראות דין אחרות, כשאינן מתיישבות עם כבוד הבריות. לקביעה זו משמעות משפטית: כבוד הבריות נקבע, אם אפשר לומר כך, כערך קונסטיטוציוני. כבוד הבריות הוא ממידותיו של הקדוש ברוך הוא, וממילא האדם, שנצטווה ללכת בדרכיו של הקדוש ברוך הוא, מחויב אף בזה. זאת ועוד. כבוד הבריות הוא חלק ממערכת החיובים הנכללים במסגרת מצוות 'גמילות חסדים', הכוללת את כל המצוות שבין אדם לחברו, וממילא יש בשמירה על כבוד האדם משום קיום מצוות גמילות חסדים.

מהן הנורמות העשויות להתבטל מפני 'כבוד הבריות'? עיקר עיוננו בחיבור זה התמקד בשאלה זו.

מאלף הוא העימות בין שני הקטבים, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בסוגיית ברכות יט ע"ב - כ ע"א. מצד אחד הועמד הכלל שיסודו במשלי שלמה: 'אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה' (משלי כא, ל), היינו שערכיו של האדם אינם עומדים כנגד מצוות ה'. ומצד שני הועמד הכלל 'גדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה'. שני כללים אלה, שאפשר לראותם כשני כללים קונסטיטוציוניים, לא נתבטלו זה מפני זה, אלא נתפרשו על דרך הצמצום, באופן שכל אחד מהם מניח מקום לתחולת חברו.

בעניין זה, ראינו הבדלי גישות בין התלמוד הירושלמי והתלמוד הבבלי. האמירה בתלמוד הירושלמי נועזת יותר: אף מצוות שמקורן בתורה עצמה - כלשון הכלל: 'לא תעשה שבתורה' - עשויות להתבטל, אמנם רק זמנית, 'לשעה', מפני כבוד הבריות. אבל בתלמוד הבבלי

פרק שישי: סיכום ומסקנות

ניחנה משמעות מצומצמת יותר לכוחו של כבוד הבריות. בניגוד למה שמשמע מלשון הכלל, נתפרשו המילים 'לא תעשה שבתורה' כמתייחסות לאיסור 'לא תסור'; שעניינו איסורים מדרבנן, כלומר איסורים שנתחדשו על ידי חכמים. לפי פרשנות זו, רק מצוות שמקורן בדברי חכמים עשויות להידחות מפני כבוד הבריות, בעוד שמצוות שמקורן בתורה לא תידחנה.

אבל בהמשכה של הסוגיה מתברר כי הבחנה זו, בין מצוות שמן התורה למצוות מדרבנן, אינה חתוכה, ואף מצוות שמקורן בתורה עשויות להתבטל באחד מן האופנים הללו: (א) מצוות שעניינן ממון; (ב) מצוות שדחייתן היא ב'שב ואל תעשה', ולא ב'קום ועשה'; מצוות שהן 'קלות' מבחינות אחרות, כמו (ג) מצוות שישנן בשאלה, היינו שניתנות להיבטל (כמו נדר, שניתן לבטלו) או (ד) מצוות ש'אינן שוות בכול' (אלא למשל בכוהנים בלבד).

הקביעה שמצווה שבממון עשויה להידחות מפני כבוד הבריות יסודה בהלכה שנאמרה במצוות 'השבת אבדה', ולפיה מי שאין הדבר לפי כבודו, פטור מלהשיב אבדה. פטור זה לא נעשה על סמך מקרא מפורש, אלא מאחר שהמקרא אומר 'והתעלמת', דרשו חכמים שפעמים מותר לך להתעלם מן האבדה, ונתפרש המקרא באופן ש'זקן ואינה לפי כבודו' פטור מלהשיב אבדה. דבר זה מלמדנו כי קיימת הנחת יסוד המכירה בכבוד הבריות, וממילא כשנפרצה פרצה במצוות השבת אבדה, נתפרש הדבר כאמור ב'זקן ואינה לפי כבודו' (ובדומה לזה, הדרך שהוכרה בה האפשרות לדחות מצוות פסח ומילה בגלל מת מצווה).

ההלכה מתפרשת אפוא על פי מערכת של ערכים המונחת ביסודה, וכבוד הבריות הוא אחד ממרכיביה של מערכת זו (אפשר לדמות את הדבר לעיקרון אחר, שנתפרשו על פיו מצוות התורה, הוא הכלל הנסמך על הפסוק 'דרכיה דרכי נועם' [משלי ג, יז], המונח ביסוד ההלכות כעיקרון מנחה בפרשנות מצוות התורה)⁵²².

הכלל 'גדול כבוד הבריות וכו', שהוא בעל משמעות רחבה מאוד, נתפרש אפוא, לפחות בתלמוד הבבלי, כדרך מצומצמת, לעניין כוחו

⁵²² ראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך ז, ערך 'דרכי נועם'.

סיכום ומסקנות

לדחות מצוות אחרות. אפשר שדווקא מחמת הכוח העצום האצור בכלל זה, נתחייבה פרשנות מצמצמת, שאם לא כן, היו נפרצים גדרות רבים. בדומה לכלל זה, גם כללים אחרים הטומנים בחובם כוחות גדולים, נתפרשו בדרך מוגבלת ומבוקרת, כמו הכלל שהזכרנו למעלה בדבר 'דרכיה דרכי נועם' והכלל 'גדולה עברה לשמה'⁵²³.

דעה מעניינת, המרחיבה את האפשרות של דחייה משום כבוד בריות אפילו באיסור שמן התורה, היא הדעה המיוחסת לרמב"ם, ולפיה רק איסור המפורש בתורה אינו נדחה מפני כבוד הבריות, אבל איסור שאינו מפורש בתורה, יידחה משום כבוד הבריות.

כפי שראינו, מצוות דרבנן נדחות מפני כבוד הבריות. כלומר, חוקים הנחקקים בידי אדם, ותקנות חכמים בכללם, יידחו מפני כבוד הבריות⁵²⁴. אבל היו שביקשו לצמצם אף קביעה זו, הנוגעת לאיסורים שמקורם בדברי חכמים. כך, למשל, אחד מן הראשונים סבור, כי לא נאמרו הדברים אלא במצוות שעיקרן בדברי חכמים, ולא במצוות שקבעו חכמים אבל עיקרן בתורה, באופן שהרואה עלול לטעות ולומר שגם איסור תורה נדחה.

ויש מי שהעלה אפשרות, ולפיה אין כבוד הבריות דוחה אלא בדברים שנזכרו בתלמוד, ולא יותר מזה. הצעה לצמצום נוסף היא, שאין להתיר אלא איסורים שכמותם מצאנו שהתורה עצמה התירה משום כבוד הבריות (כגון טומאת כוהן, שמצאנו שהותרה משום כבוד הבריות בקבורת מת מצווה), אבל במקום שהתורה עצמה לא ויתרה על קיום

⁵²³ ראה ג' רקובר, גדולה עברה לשמה (כדפוס).

⁵²⁴ באופן אנלוגי, לסעיף 8 לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו (ראה למעלה, ליד ציון הערה 6). וראה פסק דינו של השופט ח' כהן, בג"צ 355/79, קטלן ואח' נ' שרות בתי הסוהר ואח', פ"ד לד(3) 294, המבקש להסתמך על ההבחנה בין מצווה מן התורה למצווה מדרבנן לצורך הבחנה בין חקיקה ראשית לחקיקה משנית. אמנם בהמשך דבריו הוא אומר כי אין המשל דומה לנמשל, משום שהתורה שבכתב עומדת בחזקת נצחיותה, ואילו חקיקה ראשית אינה אלא מעשה בני אדם, ומן הבחינה הזאת דומה התורה שבעל פה לחקיקה הראשית של זמננו.

פרק שישי: סיכום ומסקנות

הוראתה משום כבוד הבריות (כגון איסור הוצאה מרשות לרשות בשבת), גם חכמים לא הקילו, אף לא באיסור דרבנן⁵²⁵. כוחו של ערך 'כבוד הבריות' לדחות הוראות דין אחרות בא לידי ביטוי בתחומים שונים ומגוונים של ההלכה, לא רק במצוות שבין אדם למקום אלא גם במצוות שבין אדם לחברו: מכאן הגבלת זכותו של הנושה בדרכי גביית החוב; ומכאן בדרכי הענישה, קביעת הליכים פליליים מבוקרים מנקודת ראות כבוד האדם. כך הוא בפסקים שניתנו בהסתמך על האמרה 'גדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה', וכך הוא בפסקים שתמכו את יתדותיהם בערך 'כבוד הבריות' כמניע להכרעתם, אף שלא הזכירו את האמרה 'גדול כבוד הבריות' וכו'. ויש שדנו חכמים בשאלות הנוגעות בפגיעה בכבודו של האדם, ואף שלא הזכירו את הכלל 'גדול כבוד הבריות', ברי הוא שהכרתם בדבר ערך כבוד האדם היא שהנחתה אותם בהכרעתם למנוע ביושו של אדם⁵²⁶.

עקרון כבוד האדם והמגמה שלא לבייש את הבריות הביאו גם ליזמת חקיקה, בתקנות חכמים ובתקנות הקהילות, שמטרתה למנוע לא רק ביוש במישרין, אלא גם למנוע גרימת בושת הנובעת מפערים כלכליים, כדי 'שלא לבייש את מי שאין לו'. מובן שלא היה בתקנות אלה עצמן

⁵²⁵ השערות מעניינות מעלה בלידשטיין (למעלה, הערה 118) לביסוס מסקנתו כי השימוש במושג 'כבוד הבריות' נשאר צנוע למדי, 'במיוחד בהתחשב עם הכללים הרחבים שהציב התלמוד עצמו לגבי מקומו ותוקפו של המושג בתוך המערכת כולה'. ויש לדון ברעיונותיו.

⁵²⁶ ראה למשל, שו"ת הרא"ש, כלל ז, סימן ז (למעלה, ליד ציון הערה 434), ששלל את בקשתו של בעל דין להכריז שכל מי שיודע על בעל דינו שהוא פסול לשבועה, שיבוא ויודיע.

על דרכו של הרב יוסף דב סולובייצ'יק, מספר חתנו, ר' אהרן ליכטנשטיין: 'הרב יוסף דב סולובייצ'יק אמר לי פעם, שבהרבה מקרים בהם הוא בא לפסוק, הגורם הבסיסי בעל המשקל הרב ביותר המנחה אותו הוא השיקול של "כבוד הבריות". אמנם כשהוא בא לנסח את הפסק ולהעלותו על הכתב, הוא נתלה בגורמים אחרים' (הרב א' ליכטנשטיין, 'כבוד הבריות', מחניים 5 [אייר תשנ"ג], עמ' 14 [הועלה על הכתב על פי דברים שבעל פה, על ידי אביעד הכהן]).

סיכום ומסקנות

משום ביטול הפערים הכלכליים, אבל היה בהן כדי להסיר, במקרים קיצוניים, את הטעם המר המתלווה לפערים אלה.

למעלה הבאנו את דברי ר' אליעזר הקפר, שאמר שהכבוד מוציא את האדם מן העולם. אבל יש שאי-נהיגת כבוד באדם (אף במי שאינו רוֹדף אחר הכבוד) היא שמוציאה אותו מן העולם, וגורמת לו ניכור בסביבתו ובעולמו, עד שחיו אינם חיים.

עיקרו של הכבוד הוא בגדר חובה המוטלת על האדם. כך עולה מן המקורות שראינו. יתרה מזו: אדם המכבד אחרים הוא המכובד⁵²⁷: 'בן זומא אומר... איזהו מכובד? המכבד את הבריות'. האדם המכבד אחרים הוא ה'מאגר' לכבוד, והוא מעניק כבוד לאחרים. הוא אינו 'מכובד' משום שאחרים מכבדים אותו, שהרי בזה הוא תלוי באחרים, ואין הכבוד בגדר מעלתו ותכונתו האישיים. רק מי שמכבד אחרים, הכבוד הוא תכונתו האישית.

וכך מגדיר המהר"ל מפראג את הדבר⁵²⁸: 'ואמר... "אי זה מכובד? המכבד את הבריות"... שאין לומר שיקרא "מכובד" מי שמכבדן אותו הבריות, הרי אין ראוי שיהיה בשביל זה נקרא "מכובד", שדבר זה אינו בעצמו של המתואר, שהרי הכבוד הוא ביד אחרים המכבדים אותו. ובשביל שאחרים מכבדים אותו, אין מעלת הכבוד נמצא באדם עצמו. וראוי שיהיה המעלה באדם עצמו, ולכך אמר: "איזה מכובד? המכבד את הבריות", וזה יחשב מכובד כאשר עמו הכבוד. שכאשר מכבד את הבריות, הנה הכבוד אתו. לכך אמרו רז"ל (תנחומא בהעלותך), נקרא השם יתברך "מלך הכבוד", שהוא חולק כבוד ליראיו. שהמכובד חולק כבוד לאחר. והכבוד הזה הוא מצד עצמו, לא מצד הזולת'.

הדגשת החובה היא מן המאפיינים את המקורות היהודיים, וזוהי גם הנטייה המסתמנת כיום בתחום זכויות האדם, להדגיש את החובה לצד הזכות.

⁵²⁷ משנה אבות ד, א.

⁵²⁸ דרך חיים, אבות, שם.

פרק שישי: סיכום ומסקנות

פרופ' רנה קסן (René Cassin), מי שנמנה עם מנסחי ההכרזה האוניברסלית בדבר זכויות האדם, בשנת 1948⁵²⁹, שבימים אלה מלאו חמישים שנה לחתימתה, מספר כי הוא יזם לבטא בהכרזה זו את חובותיו של האדם, לצד זכויותיו, אבל הדבר לא עלה בידו⁵³⁰:

In one of the first articles of the first draft of the Declaration which my colleagues of the Working Group of the Commission had assigned to me to write at the beginning of June 1947, I had expressly made mention of the Duties of man and attempted to state the principal ones in a concise – not too perfect – sentence. But at the initial study of that draft, which was to serve as the basis for discussion, the idea of reasserting the duties of man at the threshold of the Declaration, in a general and direct form, met with objections from important members of the Commission, known either for their liberal or for their religious convictions, and foremost among them, the President of the Commission, Mrs. Eleanor Roosevelt.

לאחרונה, באה תובת האדם לידי ביטוי בכמה וכמה מן האמנות הבינלאומיות.

נקודות אחדות בסוגיית כבוד האדם נשארו פתוחות לפי שעה. כמו כן יש עניינים בנושא זה שממושם עדיין דורש לימוד וגיבוש. ואף שנהיה רדופים אחר הגדרת הכבוד, ספק אם סוף הגדרת הכבוד לבוא. ואף שלא הוגדר ה'כבוד' לפרטיו, הודגשו הקווים המאפיינים את ערך כבוד האדם

⁵²⁹ ראה למעלה, הערה 4.

⁵³⁰ René Cassin, 'From the Ten Commandments to the Rights of Man,' in: *Of Law and Man*, New York and Tel Aviv, 1971, p. 13

סיכום ומסקנות

במקורות היהודיים. קווים אלה מן הראוי שיהוו תשתית לפרשנות ערך 'כבוד האדם' שבחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, כמתחייב מהיותה של מדינת ישראל 'מדינה יהודית', כפי שהיא מוגדרת בחוק היסוד, וכמתחייב מחוק יסודות המשפט, התש"ם-1980.

מתוך הכרת חשיבותו של כבוד האדם במקורות היהודיים, יש לקבוע את משקלו של ערך זה כשהוא בא לידי התנגשות עם ערכים אחרים, כמו בשאלת פרסום שמו של חשוד.

'כבוד האדם' אמנם נקבע בחקיקה הישראלית כערך-על בחוק-יסוד, אבל אם אנו חפצים בהפנמת ערך זה בתודעתנו, לא נוכל להשליך יהבנו על האמור בחוק. כבוד האדם קשור קשר הדוק לאהבת האדם: 'הכבוד'⁵³¹, כשהוא לעצמו, עוד איננו גמר התכלית, כי אם שתחובר עמו האהבה, והאהבה כשמתחברת עם הכבוד תביא לידי מעשה, להיות מוכן לטובת חבירו בפועל.

חינוך להכרה בערך האדם וטיפוח האהבה בין בני האדם עשויים לתת לאידיאות אלו משמעות מעשית. כיצד נחנך להכרה בערך האדם? כיצד נטפח את אהבת הבריות? כיצד נחדיר את תודעת כבוד האדם? חכמינו נתנו את דעתם לשאלות נכבדות אלו. פרקי מסכת אבות גדושים בדרכי הדרכה לשיפור המידות ולשכלול יחסי אנוש. גדולי ישראל המחישו כיצד יש לתרגם את הכללים והעצות לאורחות חיים, בהקפדה על כבוד האדם ובשמירה מפני ביזויו⁵³².

נקווה כי חיבור זה יתרום לא רק להבנת המשמעות המשפטית של כבוד האדם, אלא גם להחדרת התודעה בדבר ערכו הנעלה של האדם וחיוניותם של יחסי הכבוד הנאותים בין בני אנוש.

⁵³¹ הרב א"י קוק, עין איה, שבת, פרק ב, אות קיז.

⁵³² ראה: אברהם טובולסקי, הזהרו בכבוד חבריכם, בני-ברק תשמ"א (ספר חמישי ב'סדרת תיקון המידות').

